

Грослава Вакал
Грослав Яріш

ІЗ

СЬОМОГО

ДНА

Коронація
слова

2010

ІЗ СЬОМОГО ДНА

Ярослава Бакалець та Ярослав Яріш

Гран-прі
конкурсу романів, кіносценаріїв та п'єс
«КОРОНАЦІЯ СЛОВА — 2010»

ВИДАВНИЦТВО

КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

Харків

2011

ББК 84.4УКР
Б19

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

В оформленні обкладинки використано ілюстрацію
Миколи Ломакіна

Дизайнер обкладинки *Тетяна Коровіна*
Художник *Наталя Переверзева*

ISBN 978-966-14-1036-6

- © Бакалець Я. М., Яріш Я. І., 2011
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2011
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2011

«Коронація слова» створює для вас нову хвилю української літератури — яскраву, різножанрову, захопливу, — яка є дзеркалом сьогодення і скарбом для майбутніх поколінь.

Юрій Логущ,
Голова Правління ЗАТ «Крафт Фудз Україна»,
ініціатор проекту

Всеукраїнський конкурс романів, кіносценаріїв та п'єс «Коронація слова» був заснований за підтримки бренду найпопулярнішого українського шоколаду «Корона». Головна мета конкурсу — сприяння розвитку новітньої української культури.

Література, кіно і театр обрані не випадково, адже саме ці жанри є стратегічними жанрами культури, що формують і визначають зрілість нації.

Метою конкурсу та його завданням є пошук нових імен, видання найкращих романів, стимулювання й підтримка сучасного літературного процесу, кіно й театру, і як наслідок — наповнення українського ринку повнокривною конкурентоспроможною літературою, а кіно й театру — якісними українськими фільмами й п'єсами.

www.korona.ua

MEMORANDUM FOR THE RECORD

On 10/10/54, the following information was received from the [redacted] regarding the [redacted] of [redacted] in [redacted] on [redacted].

The [redacted] was [redacted] by [redacted] and [redacted] on [redacted]. The [redacted] was [redacted] and [redacted] on [redacted].

The [redacted] was [redacted] by [redacted] and [redacted] on [redacted]. The [redacted] was [redacted] and [redacted] on [redacted].

The [redacted] was [redacted] by [redacted] and [redacted] on [redacted]. The [redacted] was [redacted] and [redacted] on [redacted].

The [redacted] was [redacted] by [redacted] and [redacted] on [redacted]. The [redacted] was [redacted] and [redacted] on [redacted].

The [redacted] was [redacted] by [redacted] and [redacted] on [redacted]. The [redacted] was [redacted] and [redacted] on [redacted].

The [redacted] was [redacted] by [redacted] and [redacted] on [redacted]. The [redacted] was [redacted] and [redacted] on [redacted].

КОЛИ РОЗУМ СПИТЬ

Історія України настільки трагічна, що мимоволі виникає підозра у змові проти нашого краю пекельних сил. Здавалося б благословенна й багата земля упродовж віків спливає кров'ю, і кожна надія, сяйнувши єдиним променем, гасне від віроломства й зради, і ось знову вкотре розверзається прірва відчаю та зневіри. Кожне покоління проходить свій шлях на Голгофу з тим самим питанням: «Куди ж його, та куди ж його проти ночі?» (С. Васильченко.)

Роман, який ви тримаєте в руках, — про один із найтрагічніших періодів у житті України, Велику Руїну (друга половина XVII століття). Розповідь ведеться від імені посланця темних сил, чорта Недолі, що прибуває з місією пересварити українців і знищити все відвойоване й здобуте гетьманом Богданом Хмельницьким. Товаришать йому Біда і Лихо. Як вони це роблять — власне, і складає сюжет роману.

Якщо вірити Данте, сьоме коло пекла призначене для самогубців. В історії України таких чимало. Занапащаючи свою душу задля земних благ, вони не раз ставили країну під загрозу знищення.

Звичайно, наявність містики й фантастично-міфологічних елементів не дозволяє віднести цей твір до такого колись вельми поважного жанру, як історичний роман, точніше історично-ідеологічний, де око читача зупинилося здебільшого на любовних сценах. Це називалося між нами «оживляж». І за це непогано платили авторам, залежно від накладу й обсягу. Але ті часи минулися. Тепер письменник повинен тримати читача в напрузі, поменше доливаючи води. Утім, на історичну тематику замахуються зараз нечасто. Щоб не марудитись із визначенням жанру, назвемо роман «Із сьомого дна» історичною фантазією, точніше, криптоісторією, де загальновідомі історичні події злегка видозмінюються уявою.

Скажу щиро, читати цей твір важко, попри те що написаний він легкою мовою, багато інкрустований перлами народної мудрості, орнаментований відомими й менш відомими народними піснями, а батальні сцени виписані зі знанням справи. Важко читати саме людині, яка живе в Україні і знає, чим усе насправді закінчилося, бо відлуння дзвонів,

що кликали на Чорну Раду, і досі чутно. Але ж люди, які жили тоді, цього не знали. У них була віра, а не історичний песимізм! І вони не здогадувалися, що диявол ніколи не спить і маніпулює, скориставшись їхньою втомою, свідомістю, нишпорячи у шухлядах пам'яті.

«Я став над полковником, торкнувся його руки. Під час сну душа людини не так прив'язана до тіла, її вже не втримує розум, який зараз також спить. І саме зараз цю душу легше “завербувати”, зайшовши у сон. Я нашіптую чоловікові у вухо гріховні речі, але такі приємні, такі бажані, від яких ти завжди відмовляєшся, яких ніколи не можеш собі дозволити. Душа не відчуває страху — страх спить разом із розумом. Душа як дитина — лине за всім, що їй здається приємним, душа довірлива».

Ось так воно буває. Сталося те, що сталося. Пробудивши заздрість, захланність, амбітність у людях, посланець сатани торжествує. Пекло отримує «клієнтів», адже існує воно завдяки грішникам, і єдина валюта, яка тут ходить, — це гріхи. Жити в пеклі чортам комфортно й безпечно, і Недоля прагне туди повернутися. Проте поступово він починає звикати до земного життя і мріяти про ставок, млинок і вишневий садок, молодичку під боком. Як кожен пересічний українець. І якби ці мрії здійснилися... Однак автори роману, певно, не захотіли, щоб їхні читачі шукали мимоволі чорта серед своїх заможних сусідів, і зробили дуже вдалий хід, але про це вже ви, шановний читачу, самі дізнаєтеся.

Безперечно, кожен твір на історичну тематику має коріння в сучасності. Для мене це коріння прозирає в тому, як легко людина жертвує принципами заради грошей і влади, забуваючи, що основні моральні імперативи містяться в Божих заповідях. Показна мораль і показна побожність ще огидніші, ніж явне зло.

Під прагматичною чортячою розповіддю вирують емоції людей, вихоплюючись, наче полум'я з купи вугілля. Кожне падіння людської душі на дно пекла — альтернативу сьомому небу — викликає потрясіння у світі людей. Лише іноді на оборону людини стають янголи-охоронці.

Хто ж, урешті, посилає нам випробування? Бог чи диявол? Над цим посередній чорт Недоля не замислюється жодного разу. Посередність бо завжди обмежена та егоїстична.

Було б непогано простежити, як поводитиметься наш інфернальний персонаж в іншій історичній епосі. Здається, там теж не обійшлося без втручання пекельних сил. А якщо говорити серйозно, читач хотів би побачити врешті світло наприкінці тунелю.

РОЗДІЛ І

В околиці Києва. Початок літа 1657 року

Злива шуміла, вітер вив, наче голодний вовкулака. Деревастогнали, колихалися в різні боки. Блискавки розпанахували небо, показуючи дорогу в нічному лісі. Грім гуркотів, як гармата. Тріскотіло, ніби саме небо розколювалося, погрожуючи впасти нам на голови.

Я промок до кості й лише зіщулювався, чуючи тріск у верховітті дерев. У таку бурю до лісу краще було не потикатися — по-перше, зустрінете нас, а по-друге, може впасти з дерева зламана гілка й дати по маківці. Щоб потім не шкодували.

Ми рухалися вервечкою по ледь помітній звіриній стежці. Попереду йшов Лихо, що мав гострий зір, і ми з Бідою довірили саме йому вести нас. Я йшов за ним, а Біда плентався у хвості. Мене всі називали Недолею.

Стежка часто заводила в непролазні хащі, і тоді мокрі чагарники боляче шмагали гілками, дряпали, чіплялися за ноги. Кілька разів стежина втікала вниз, і тоді доводилося навкарачки спускатися зі схилу, забиваючись об пеньки. Від болота та безкінечної води, що лилася зверху та чвакала під ногами, шкіра бабчилася, ставало холодно й починало лихо-манити.

За якийсь час ми вийшли з лісу на галявину — і відразу ж відчули на собі сильні удари зливи. У лісі їх трохи стримували крони дерев, а тепер дощова вода заливала очі. Лихо зупинився й став озиратися, щоб вибрати маршрут.

— Краплі дощу наче ковальський кулак! Але, як за біблійного потопу! — гукнув мені на вухо Біда, перекрикуючи гуркіт грому.

— Ти що, був там? — огризнувся я. — Може, ти іще Ноя на ковчег підсаджував, щоб ноги у воді не замочив?

Товариш зовсім не образився, навпаки, посміхнувся.

— Я ще тоді й на світ не родився, а батько геть малим був. А от мій дідо, навпаки, Ноя зіпхнути з ковчега хотів, за льолю смакав внизу, проте старий випручався. Мав іще незлецьке здоровля.

Лихо й Біда зареготали.

— Ходімо! Нам треба встигнути до світанку, — скомандував я, і наша трійця рушила далі.

Злива не припинялася вже кілька годин. Лісові потічки повиходили з берегів, і місцями доводилося переходити калабані по пояс у воді. Небо було аж червоне, ніби ота страшна гроза розпекла його. Хмари клубочилися, борюкалися одна з одною, а скраєчку виднілися два отвори, схожі на примружені очі. Очі сатани, що дивиться на землю.

Хутір, до якого ми поспішали, розташувався між ставами та річкою. Млин стояв на березі тієї самої річки, яка, скоріше за все, десь недалеко впадала в Дніпро. Обійшли хутір, зробивши добрячий гак, бо не хотілося втрапити комусь на очі чи розбудити собак. Так і підійшли до млина. Блискавка знову роздерла небо й освітила хутір, стави і сам млин. Щось у тому було лиховісне.

— І що тепер? — спитав я Лиха.

— Треба плавом через річку, бо обходити далеко. Та й рови тут усюди, не те що чорт, стонога собі всі лаби повикручує!

— І так промокли на зливі аж до самої душі, гайда у воду, — підтримав його я. Біда теж був не проти, бо скоро почне сіріти: півні от-от мали сповістити про настання світанку.

Ми увійшли в річку. Усе далі й далі, аж поки вода не сягнула майже під пахви. Тоді попливли.

Мені першому вдалося вилізти на берег — млин бовванів просто перед очима. Я, дочекавшись товаришів, рушив до сходів, швидко збіг по них. Двері млина виявилися зачинені, тож ми пішли до хати. У віконечку блимав кволий вогник

каганця. Я вже збирався постукати у двері, як ті самі відчинилися.

Спершу в отворі дверей виникла запалена лампада, а за нею обриси голови старого.

— Я чекав на вас, — мовив мірошник скрипучим голосом.

— Чого ж на порозі тримаєш, пусти погрітися — зуб на зуб не потрапляє.

Лихо намагався прорватися до господи мірошника, але той не пустив.

— Я приготував вам «вбранка». Вони не в хаті, а на горищі.

— Все одно, старий, пусти до хати, налий по чарці, — вже й Біда наполягав, проте дід був непохитний.

— Не пуцу, там дочка. Вона нічого не знає, то краще не пхайтеся. Он драбина, лізьте на горище, а я зараз принесу вам ліки.

Не чекаючи дальших запитань, господар зачинив двері перед нашим носом.

— Нахабний старий. Треба буде на нього написати скаргу.

Я обернувся й побачив, що мої товариші вже бігли в бік стайні, над якою було горище. Їм кортіло вибрати собі найкраще «вбранко», і кожен намагався бути першим.

У дворі, крім хати, млина та стайні, стояв іще хлів для худоби, клуня. Судячи з обійстя, мірошник жив заможнo.

Лихо схопився за драбину й поліз нагору. Біда тут же за ним. Я ще й до драбини не встиг дійти, а там уже почалася колотеча. Вони гарчали, мов пси, лупцювали один одного кулаками, душили. Коли я виліз на горище, то бачив, як Лихо сів на Біду зверху й почав бити його кулаком по шиї. Біля них лежали два «вбранка», отже, за якийсь із них вони й витрясають один з одного душу.

Я пройшов повз них, під ногами було м'яке сіно, навкруги стояв страшенний сморід. По даху горища гупала злива.

Навкруги була суцільна темінь, проте я намацав рукою третє «вбранко», погладив його, намагаючись визначити, кому воно належало раніше. Це було зробити досить важко, тому,

довго не вагаючись, я скинув своє старе «вбранко» — мокре й холодне, і вдягнувся в нове...

Виконуючи волю нашого господаря, до старого мірошника ми прибули не тільки по «вбранка». Він був знахарем і травником, умів лікувати різні рани. Усі наші товариші, кого доля закинула на козацьку землю, могли знайти в старого притулок. Добре, що ми знайшли дорогу в тому лісі й встигли до світанку. Мої рани раптом почали пекти, усе тіло занило, піднявся жар. Підступала недуга, про яку мене попередили ще вдома. Уже крізь сон я побачив, як старий пагнувся наді мною і влив щось мені до рота. Повіяло прохолодою — світало.

Прокинувся я аж під вечір. Чувся набагато краще, слабкість пройшла. Я добре бачив, чув, володів тілом. От тільки рани залишалися на руках, ногах, животі. Подивився — мої побратими ще спали. Було парко — буря давно минула, і її місце заступив спекотний літній день. Промінці-зайчики продиралися крізь дошки, якими були обшиті стіни, стрибали мені по животі, руках. Я лише криво посміхнувся, намагаючись спіймати в жменю одного з них.

Ми були цілком голі — одержка лежала поруч, зараз вона була нам непотрібна. Тіла товаришів так само вкривали жахливі виразки, особливо моторошно виглядали обличчя. Та пусте, старий вилікує.

Лихо був козаком років тридцяти шести. Огрядний, пузатий, широкоплечий. Біда навпаки — високий і худий. Зате жилавий. Обидва вусаті й коротко стрижені. Я був набагато молодший від них — мав десь років двадцять і чотири.

Внизу почулися кроки, заскрипіла драбина — до нас ліз мірошник. Мав у руках збанок, подав його мені, тоді поставив ще горня зі смердючою маззю, а також щось пахуче, загорнуто в рушник.

— Доброго здоров'я. Як вам спалося?

— Погано, — поспішив відповісти Лихо, який щойно прокинувся. — Парко, як у дуці сатани, що пердить вогнем. Та й смердить, як із дуци! Міг би нам постелити деінде.

Старий на таке критичне зауваження лише посміхнувся, піднявшись на горище. Було йому на вигляд років п'ятдесят. Він подав Лихові збанок, вміст якого ми тут же розпили на трьох, тоді заходився мазати наші рани маззю, що паскудно тхнула, і Біда не втримався:

— Твоя, старий, мазь, смердить, як лайно.

Мірошник бачив уже не одного такого мудрагеля й спокійно кивнув:

— Бо це і є лайно — собаче. Таким, як ви, помагає, рани заживають, наче на собаці.

Лихо голосно відригнув.

— О, і шунок почав працювати від твого напою, справді помагає, старий. Тільки гидота страшна, ніби на лайні настояна.

Старий вовком глянув на нього, однак Лихо не знітився. Біда зауважив:

— На лайно не схоже, швидше сеча. Тьху, паскудство!

— Уявляю, скільки ти, старий, за тим псом набігався, доки надоїв із нього цілий збанок.

— Авжеж, тепер той пес перед деревом довго ногу задирати не буде, хе-хе-хе, — зареготав Біда, і двоє моїх дурних приятелів почали іржати, вхопившись за животи.

— Регочете, значить, здорові вже. Цю ніч переспіть, заки рани на морді затягнуться, а завтра вимітайтеся.

— Не поспішай, мірошнику. Чого ти дав нам такі гнилі «вбранка»? Хлопці розповідали, що їм набагато кращі перепадали.

— Який час, такі й «вбранка», — розвів дідок руками.

— Мірошнику, ти знаєш, чого нас сюди прислав господар?

Дід продовжив мастити рани Біді.

— Провинилися перед ним, ото й післав вас сюди. Щоби знову задобрити свого господаря, мусите вбити чим побільше козаків, бо смерть чубатих для нього — наче бальзам на душу. Повірте, таких, як ви, у мене були сотні.

Добре, що він усе знає, не треба буде пояснювати.

— Що ж ті козаки йому зробили? — Біда ніколи не пхався до політики нашого князівства, тому й спитав таку дурницю. Щоб не гаяти часу, я тут же задав друге запитання:

— Скажи, мірошнику, чи є таке місце, де лється зараз козацька кров, аби ми голів собі нарубали?

Старий закінчив мастити Біду й присунувся з мазню до Лиха.

— Не в добрий час ви прибули, зараз на Україні тихо, війни нема. От колись були славні часи... Можна було і з татарами ясир гнати, і з ляхами церкви палити, козаків різати. Давно у вашого брата не було такого свята, як під Кумейками, Боровицею. Отам ваші іродові дуні повеселилися.

Я й сам знав, як у ті часи можна було вислужитися. Деякі мої друзяки поверталися тоді додому з України з такими трофеями, що князь їх відразу полковниками поробив. Вони розповідали, як калічили козаків, очі свердлили, руки рубали. А було ще й таке, що дітей козацьких на вогні пекли, жінкам груди рубали й били ними їхніх чоловіків по писку.

Тут у розмову встряв Лихо. Його якраз закінчили мазати й приступили до мене.

— Але ж розповідали, що потім ще була війна, коли Хмельницький на ляхів вийшов із татарами, тоді кров добряче лилася.

— Було крові чимало. Хмельницький розбивав ляхів не раз, потім під Берестечком поразка була, далі знову перемоги. Гетьман, під руку царя московського ставши, так загнав татар і ляхів по норах, що й досі носа не сміють показати. Козаки самі собі пани у своїй державі, всюди порядки козацькі, вольниця. Школи ставлять, церкви...

— То що нам робити? — запитав я, підставляючи руку, щоб старому легше було обробити рани.

— Найбільше, це можете злігатися з випищиками й громити заможних козаків та старшину. Розбоєм собі довіру господаря вернете.

— Хто такі «випищики»? — запитав Біда.

— Це козаки, що воювали з Хмельницьким, проте після закінчення війни в козацький реєстр не були записані, а до плута повертатися не захтіли. Вони до війни звикли. Зараз багато таких на Січ помандрувало, та вам я туди не раджу лізти — на Запорожжі ні один із ваших довго не протримався.

Він закінчив роботу.

— Тут у рушнику пиріг — поїжте. Завтра ран уже не буде, і можете виступати у свій похід. Лише дивіться, щоби моя дочка вас не бачила, се мій наказ. Не послухаєтеся — помочі в мене просити вам зась. Я вас попередив. Прощавайте.

Старий зліз по драбині, пішов до хати.

Сонце заходило. Я виглянув крізь шпару в дошках, щоб оглянути подвір'я мірошника та навколишні краєвиди. Було видно ліс, з якого ми прийшли, частину хутора, цвинтар, а також річку. З іншої сторони був великий сад, а збоку мірошників город. А на городі...

Я протер очі, подивився ще раз. По городу ходила гола дівчина, обробляла сапкою капусту. Була високого зросту, чорнява. Тіло досить засмагле, отже, не вперше вона собі так гуляє. Груді в неї були повні, стан гнучкий, хоча худою дівчину також не назвеш. Вона спритно згиналася, обробляючи кожну капустину.

Якби не моя хвороба, то я, напевно, відчув би хвилю збудження від такої сцени. А так задовольнився лише малим — оцінив красу дівчини.

Я здогадався, чому вона гола. Багато хто з жінок так ворожить: мовляв, городина побачить пишне жіноче тіло й собі почне так розпускатися. Особливо це помічне на огірки. Вони дивилися на її груди, сідниці і враз від такого виростали, наливалися силою, підводилися, набухали... А порічки й полуниці червоніли зі встиду...

— Чого тебе там так трясе, ніби святого Петра побачив? — запитав Біда.

Я вирішив дівчини нікому не показувати, особливо моїм дурнуватим товаришам. Напевне, це дочка мірошника, над якою він так труситься. Я відламав шматок пирога, кинув собі у рот та швидко з'їв, навіть не відчувши смаку. Тоді скрутився калачем і заплющив очі.

Вранці мене збудив півень. Проклятий когут так розривався, ніби йому за це платили. Почувши його крик, я спочатку стрепенувся зі страху, та потім узяв себе в руки. Намацав вила, що

були в сні, звернувши увагу на те, що вони були з осики. Запустив ними з горища, маючи на меті прибити проклятого півня, але він дико крикнув і відскочив.

Мої побратими також уже прокинулися. Я одяг сині шаровари, сорочку, обмотався поясом. У животі бурчало від голоду. Почав шастати по кишнях, проте замість чогось їстівного намацав люльку з тютюном. У другій кишені — креміль та кресало. Очевидно, ці шаровари старий негідник стягнув із небіжчика, якому рідні все це поклали в останню путь. Закурив.

— Не кури тут — сіно кругом, — попередив Лихо.

— Що згорить — не зігніє, — філософськи відповів я. — То що, панове, у похід?

Сонце вже підбилося височенько. Ми мружилися від нього, ідучи через город старого мірошника. По дорозі нарвали ревеню, та цією кислятиною наїстися не могли, лише слини в роті багато зробилося, а в животі забурчало ще дужче.

— Від мого «вбранка» тхне падлом, маззю старого та потом, наче й справді з дупи виліз. Треба помитися, щоб нас люди не прийняли за свинарів, — сказав Лихо.

Вода в річці ще не нагрілася. Була від останньої повені трохи каламутна, та ми на це не зважали. Водичка забирала від нас втому, додавала сили. Ми купалися, відійшовши від хутора та млина. Голод все більше давався взнаки.

— Я б зараз певно з'їв хоч і попа з хрестом, разом із дяком, паламарами й цілим церковним хором, — стогнав Лихо, плескаючи себе по товстому череву.

— Постривайте, товариство, зараз будемо обідати, — мовив я й підвівся. Я бачив, як недалеко від нас пройшла дівоча постань. Це була вона. Мельниківна несла два відра на коромислі, десь тут має бути джерело, і вона сюди ходить по воду.

Я був у шароварах, накинув на себе сорочку.

— Не дурій, ти ж чув, що казав старий? — спробував зупинити Лихо.

Нічого їм не відповівши, я скорим кроком пішов до дівчини. Вона мене не бачила — зігнулася набирати воду.

— Дозволь допомогти, красуне.

Дівчина стрепенулася, спочатку налякалася, та, коли побачила мою дружню широку посмішку, відразу зникла.

— Не треба, дякую.

— Але ж я не можу дозволити, щоби молода дівчина носила такі тяжкі відра...

Ми сиділи в хаті мірошника за столом. Він розмістився навпроти мене, друзі по боках. Катерина, так звали дівчину, метушилася коло печі. Старий вовком дивився на мене, і коли Катря відійшла — просичав:

— Як ви посміли сюди прийти? Я ж вам говорив, барани кляті!

Я знизав плечима.

— Ми купалися на ріці, зустрілися з нею випадково. Звідки ж ми знали, що вона так далеко по воду ходить? Довелося сказати, що нас пограбували й побили. Вона нас запросила до хати, добра душа. Що було робити?

Ця відповідь старого сяк-так задовольнила.

Катерина приготувала юшку з риби, насмажила млинців, зробила сиру зі сметаною та молодою цибулькою. Усе це чудово пахло, і ні хвилі не зволікаючи, мої друзі взялися за ложки. Я ж намагався їсти поважно, все кидаючи погляд на Катрю. Вона боязко поглядала на мене.

— А по чарочці, — запропонував я.

— Не тримаю в хаті того чортового зілля, — знову просичав старий. На щастя, дівчина його слів не чула й принесла пляшку з комори, поставила на стіл.

— Ви пийте, а я не буду, — пробурчав мірошник.

— Може, хоч по одній, — підморгнув йому Біда.

Я поглянув на дівчину, що замішувала тісто в діжці.

— Сідай і ти з нами до столу, Катре, поснідай собі. А то, певно, і голодна за тими всіма клопотами. Он, усе господарство на тобі.

— Спасибі, я вже снідала, — була відповідь. Я продовжував:

— Батько пишається тобою — така красуня й господиця. Козаки, мабуть, ваш млин беруть в облогу, як фортецю. Бачу, тут он і рушниця на стіні висить, щоб відстрілюватися.

Дівчина посміхнулася, видно, жарт сподобався.

— Щоб тільки не перехвалити, — мовив старий.

— Як тут можна перехвалити, — говорив я далі, обернувшись боком і дивлячись прямо на неї. — Яку он юшку приготувала — на всю околицю пахне. А город як оброблений. Капуста росте рівненько, рядочками, ти, Катре, видно, дуже старалася, як її обробляла, а може, у тебе який секрет є?

Мої побратими не зрозуміли, до чого це я веду, проте Катря аж почервоніла. Вона відірвалася від діжки, поглянула на мене. Я дивився їй в очі, хижко посміхався, і від того вона почервоніла ще більше. Дівка не знала напевно, чи я бачив її, чи так собі кажу, навмання, проте мій погляд роздягав її, і вона аж затремтіла з хвилювання.

— Поклич, пане мірошнику, дочку до нас. Нехай хоч чогось скуштує, хоч пригубить, — наполягав я. — А то я не їстиму. Така гарна дівчина й чарівницею може бути, чогось козакам до їжі підсипати.

Старий тільки сичав на мене, проте й слова видушити із себе не міг. Дівчина встала, повитирала руки від тіста, схоже, я зачепив її.

— Що ж, коли так кажете, то мушу.

Я відіпхнув від себе Біду, встав, подав дівчині руку й посадив біля себе. Кинув оком на її ногу, коли Катря переставляла її через лаву. Мірошник засопів невдоволено, сів на стільчику, усім налив. Я узяв пляшку, налив ще й Катерині.

— Випий собі з нами, не кожен день такі гості приходять у хату.

Всі випили, Катерина пригубила. Я все ж продовжував дивитися на неї, на її руки, лице, груди. Тепер, коли був уже повністю здоровий, я зрозумів, що хлопві Бог дав плоть не тільки для того, щоб зливати воду.

Мірошник дивився все то на мене, то на дочку. Раптом не витримав:

— Годі тобі, дочко, посиділа, треба й честь мати. Роботи он скільки чекає, а ти байдикуєш.

Вона встала, крадькома поглянула ще раз на мене й пішла.

Ми наїлися вдосталь, випили пляшку. Мірошник розговорився з нами, побачив, що ми не такі й страшні. Тоді приніс другу, потім третю. Було вже після обіду, а ми ще й не вставали зі столу, пляшка вискакувала на стіл одна за одною. Катерина все поралася по господарству й до хати більше не заходила. Дід сп'янів, почав розказувати різні історії зі свого життя.

— Отаке, хлопці, бувало. Я натерпівся, і долі такої своїй дочці не хочу. Грошей наскладав їй на придане, і чимало, скажу я вам. Цілий скарб! Ваш господар щедро дає за вірну службу. Хочу, щоб Катрю взяв достойний козак, щоб жили по-людськи. А я вже нехай і здохну, як собака, за свої гріхи.

П'яному мельнику вже важко було говорити. Він, подібривши від випитого, подарував нам зброю — шаблі, ножі та пістолі із зарядом. Трьох коней старий програв моїм товаришам у карти. Лише рукою махнув.

— Беріть, чортові діти.

Уже почало вечоріти. Катерина, попоравшись на городі та біля худоби, прийшла до хати.

— Доню, я подарував козакам зброю і коней. Бо козак без зброї і коня нічого не вартує! — він уже ледве міг говорити. Я поглянув на дівчину, яка здивовано дивилася то на нас, то на батька. Щоб заспокоїти її, я мовив:

— Не хочемо таких дорогих подарунків. У нас удома цілі табуни коней — ми зі старшини, багаті люди. А все ваше добро повернемо, тільки додому доберемося.

Ми встали й пішли до виходу. Старий уже куняв за столом. Мої товариші вийшли, я залишився з Катрею наодинці стояти на порозі. Взяв її руку.

— Спасибі тобі, Катрусю, що так нас прийняла. Дозволь ще колись навідатися до вас у гості.

— Звичайно, мусите ще приїхати. Адже ви обіцяли повернути наших коней, — вона посміхнулася краєчком уст. Я також посміхнувся.

— Я все поверну обов'язково. Та я хотів би ще колись із тобою зустрітися, бо дуже ти мені вже припала до душі. Скільки козацьких земель об'їздив, а ще такої гарної дівчини не бачив.

Вона зашарілася, відвернула очі.

— Я не проти. Тільки в батька мого дозволу спитати мусите.

— Бувай здорова, Катерино, — я посміхнувся до неї, одяг шапку й вийшов надвір. Вона пішла за мною, подала нам із повітки кінську упряж, сідла.

— Коні он на луках пасуться, — показала рукою.

Із кіньми, зброєю та повним животом можна було і справді виступати в похід. Та мені, однак, чогось бракувало, раз у раз я оглядався на млин. Ми вже осідали своїх скакунів: я гнідого жеребця, Лихо — білого в яблука, а Біда собі вибрав карого.

— То що, панове, поїхали? — запитав Біда, збивши шапку набакир.

— Заждіть, справа є, — зупинив його я.

Вони поглянули на мене. Я пояснив:

— Треба вернутися до старого. У нього хата від добра тріщить, а грошей кури не клають. Негоже йти з порожніми кишнями. Здобудемо грошенят, зайдемо в першу ліпшу корчму, де гуляють випищики, поставимо могорич — і вже є розбійницька ватага. П'яного хлопа на слизьке діло підбити легко.

— То що, — басом прогудів Лихо, — ти хочеш повернутися й пограбувати мірошника?

Ми з Бідою вишкірилися.

— А щоб я м'ясо своєї старої жер, ти правду кажеш, Неделе. Мірошник хвалився, що гроші дочці складає на придане. Цілий скарб. Заберемо — буде на що гуляти, хлопів вербувати!

— І як ви хочете це зробити? — нахмурився Лихо. — Він як господарю нажаліється — вік дому не побачимо.

Я махнув рукою.

— Мірошник не знатиме, хто його обчистив — вже певно спить п'яний. Як розіспався, то й гарматами не збудиш. Ви заліжете до хати, а я припилъную дочку, щоб нас не накрила. Викличу її в садок, приголублю.

— Лише під спідницю їй нічого не пхай, бо господар нам так під хвіст дасть, що через горло вилізе, — попередив мене Лихо. Я махнув йому на знак згоди.

— Пішли. Раз чортова мати породила, раз і пекла не бачити, — сказав одну зі своїх улюблених приповідок Біда.

Мені трапився добрий кінь, прудкий. Він швидко приніс мене назад до мельникового обійстя, я зупинив його перед хатою, гукнув не злазячи.

— Катерино!

Вона тут же вибігла, мабуть, почула ще здаля, що вершник прискакав на подвір'я.

— Що сталося, чого вам?

Я зіскочив із коня, підійшов до неї.

— Правду кажеш, сталося. Ти мені наврочила, признавайся! Куди не подамся, за що не візьмуся — ти перед очима, з думки мені не сходиш, засіла в душу. Що ти зі мною зробила, що за силу мають твої карі очі?

Я взяв її за руку. Вона відступила.

— Клянуся, нічого я не ворожила і зла тобі, козаче, заподіяти не хотіла. Облиш мене в спокої, прошу тебе. Батько зараз прокинеться, бить буде, що я тут стою з тобою.

— Не піду звідси, не знайду собі місця без тебе, лише піду на річку та втоплюся, — мовив я твердо й обернувся. Вона підійшла до мене, взяла за плече.

— Ти що, стривай.

Я став перед нею навколішки, подав свою шаблю.

— Візьми, вбий мене сама. Прости за все і рубай мою буйну голову.

Вона підняла мене з колін. Я узяв її долоні у свої руки, почав цілувати.

— Благаю тебе, Катерино, не проганяй мене. І Подивися, яка гарна майська ніч, тепленька, зорі висипалися. Ходімо приєднаємо собі разом хоч на годинку у садку, поговоримо тихо, поворкуємо. Я відпросився у своїх товаришів на цю ніч, а вона пройде швидко.

— Та не можу я, батько прокинеться, аякти дуже буде.

— Не буде. Він хильнув собі, довго спатиме.

Вона трохи задумалася, тоді відповіла:

— Гаразд, бачу, ти козак чесний, старшина, не підманюєш мене. На годину, не більше, а тоді відпустиш.

Катря накинула хустку на плечі, адже вночі було досить свіжо. Вона взяла за повід мого коня, завела до стайні, щоби батько не вгледів, вийшовши надвір.

Ми облюбували собі місце на горбочку, щоб у місячному світлі було видно ліс та річку. Почали говорити. Вона була дівчиною веселою, говіркою, з нею було легко розмовляти, я ж розказував, який із мене старшина, скільки добра та хуторів маю — дівчата люблять таке. Щоб не змерзла, я обняв її, притулив до себе. Ми воркували собі тихенько, як тут я поцілував її в щоку. Вона не заперечувала. Тоді я потрохи став своїми губами шукати її уста. Дівчина відвернулася.

— Зажди.

— Не можу чекати, твої уста манять мене, ніяк стриматися не можу.

Я її таки поцілував. Ми цілувалися з нею довго, вона це не вважала гріхом і не раз про це мріяла у своїх дівочих снах. Тільки на поцілунках я не збирався зупинятися. Побратими наказували мені цього не робити, та я їх не послухав. Знав, що роблю. Рука моя почала добиратися до її ніг, грудей. Доки можна було, вона мене пускала, та потім відкидала мою руку.

— Не можна, не можна, — лише повторяла Катерина.

Вона мені здалася десь за десятим разом, коли я вже зовсім сп'янив її своїми поцілунками. Мені вдалося засунути руку їй під спідницю, а устами добратися до дівочих грудей. Вона гарче дихала, заплющила очі й лише повторювала:

— Не можна...

Не зважаючи на ті слова, тіло її шептало: «хочу». Рука моя знову пішла від дівочого коліна вгору, доки не добралася до заповітного місця.

Катерина була незайманою. Ця новина ще більше роз'ятрила мене. Я був уже на ній, дівчина вчепилася в мою одєжку руками й замість «не можна» тепер благала: «взьми».

Це приносило мені велику насолоду, я брав її і думав про мірошника. Він, старий скнара, гадав собі, що візьме всі гріхи на себе, а дочка сухою з води вийде... Ні, старий, так не буває.

Скоро почне світати. Вона прикрила повіки й посміхалася. Їй було добре, а це головне. Плювати, що гріх. Одним гріхом більше, одним менше... Зате отримати таке блаженство!

— Ти вже йдеш? — спитала вона, коли я встав на ноги. Друзяки мої вже, мабуть, давно знайшли скарб старого й покинули хату.

— Мушу йти, — відповів я. — Мене чекають побратими.

— Коли ж іще прийдеш? — вона встала, закриваючи груди руками й поправляючи на собі одяг.

— Побачимо. Та присягаюся, що не забуду ніколи. Ти чекай.

Вона вивела мені коня й провела ген за подвір'я. Ми поцілувалися на прощання — і я скочив у сідло.

РОЗДІЛ II

До Києва ми поспішали недаремно. Помер митрополит, і на похорон поз'їжджається багато козаків. Певно, і гетьман буде. Треба прислухатися, придивитися, може, і випадє нагода кількох порішити. Найкраще якогось старшину або заслуженого козака. А коли б полковника, то господар відразу забере нас назад додому, ще й подякує.

Ми в'їхали із заходу, з Білоцерківського шляху, і відразу спрямували коней на Печерські пагорби. Чим ближче до печер, тим більше зустрічалось козаків — ми якраз встигли на похорон.

— А може, ну його, той похорон, — скавулів Біда. — Я б краще тримався подалі.

— Тут буде багато козаків, роздивимося, — відповів йому я, і мої друзі неохоче, але поїхали за мною.

Поблизу Софії була сила-силенна люду: похорон мав відбутися саме тут. Люди щільно оточили собор, але ближче підходити їм не давали козаки — мав приїхати сам гетьман зі старшиною та міські урядовці, місце яких усередині собору. Ми залишили коней, рушили далі пішо й біля самого собору приєдналися до одного з гуртів.

— На кого всі чекають? — запитав Лихо одного з хлопців. Він поглянув на нас, як на яких дикунів.

— Гетьмана та генеральну.

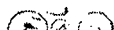
— Яку генеральну? Гетьманшу чи що? — Біда, як завжди, запитав щось дурне.

Хлопець зморщився.

— Люди, ви що, з дуба впали?

Я підійшов до них.

— Розумієш, ми недавно з неволі агарянської. Десять років на галерах мучилися й ось повернулися на Україну, не знаємо

нічого. Ти нам тут розкажи, що і як, а то вельми цікаво: сам розумієш, стільки вдома не бути. А ми тобі за це могоричу поставимо та про страшну неволю агарянську розкажемо.

Він зрадів.

— То так би й казали...

Парубок з охотою почав розповідати про кожного, хто проходив повз нас і заходив у храм. Спочатку це були різні цехові, писарі, бургомістри, згодом пішли козацькі чини, показалися й полковники. Вони підїхали на конях, спішилися й віддали повіддя джурам. Були в дорогих кармазинах, ішли, тримаючись разом.

— Це полковники. Он, перший — Лісницький, далі Тетеря, Данило Виговський, Ханенко та Гуляницький...

— Щось не чув про них, — мовив я, вдивляючись у досить молоді обличчя.

— Бо недавно ще полковникують, — пояснив хлопець. — Ті, кого ви знали, що з батьком Богданом ляхів били, вже в землі лежать. А молоді он які — до шляхетства пхаються, на польських панів заглядають. Ті, що пішли, якраз і нажили найбільші добра, напросили в гетьмана земель. У них і вплив великий, особливо в Тетері. Виговський — брат генерального писаря, Богданів зять. Він уперед не виривається — більше тримається брата — той найбільше зараз цабе.

— А це хто? — спитав я, побачивши полковника, що йшов сам позаду. Якби не пернач за поясом, то в ньому старшину трудно було б розгледіти: по-простому був одягнений. Уже немолодий, проте хода пружна, наче в рисі.

— Це Богун.

Більше пояснювати не потрібно було. Про цього чоловіка я чув багато, аж надто. Мій господар бажав його смерті ледь не так само, як смерті Хмельницького. Скільки ж то він разів рятував козацьке військо від розгрому! Які блискучі перемоги здобував над поляками й татарами, а рубався як! Вінниця, Берестечко, Батіг, Монастирище, Умань — ось місця його слави. Такого полководця давно вже не було між козацтвом, та й, мабуть, вже скоро не буде.

— Далі йдуть генеральні старшини — обозний, осавул, судья, бунчукові товариші. А ще далі знов полковники: Дорошенко, Сербин, Гоголь та ще якісь, я їх не знаю. Потім старшини полкові: Сомко, а за ним Золотаренко. Вони поки що нічим аж так не уславилися, як тільки тим, що родичі з Хмельницьким. Сомко і Золотаренко шуряки його, а Дорошенко жонатий на родичці близькій... О, а це Пушкар полтавський.

Про цього я також чув. Здається, лише вони з Богуном лишилися з-поміж тих, хто починав повстання з Хмельницьким. І Кривоніс, і Данило Нечай, і Джеджалій, і Бурляй, і Морозенко, і Ганджа, і Чорнота, і Небаба, і Кричевський, і ще багато інших вже землю гризуть. А ці два ще дихають. Маю надію, що ненадовго.

— А хто це йде поруч із ним? — запитав я.

— Це його найближчий товариш Іван Іскра. Той самий.

— Що означає «той самий»?

— А, я забув... Ви, мабуть, чули про Марусю Чурай?

— Звісно, це ж із її піснями козаки так завзято йшли на бій та плювали не один раз смерті в очі.

— Саме так. То ж він ціле життя кохав її, та не судилося їм бути вкупі. Там ціла історія, довго розповідати. Глядіть, там бречка під'їхала. Гетьман.

З появою Хмельницького народ загув побожно — старого всі обожнювали. Він вже не міг сам зійти на землю, тож двоє його підтримували за руки. Один із них був ставний козак, по виправці — шляхтич. Був убраний так само, як гетьман, — у чорну кирею. Другий — молодий хлопець років шістнадцяти.

— Це син його — Юрко. Наступник гетьмана. А інший — права рука, генеральний писар Іван Виговський. З початку війни він за панів був, бо й сам шляхтич. А як козаки ляхів під Жовтими Водами побили, то Виговський до татар у полон попав. Та гетьман його з полону викупив. А той он як дослужився, друга людина на Україні, а тепер, як гетьман хворий, то, мабуть, і перша.

Рука старого гетьмана, тримаючи булаву, трусилася. Ідучи до собору, підтримуваний із двох сторін, він увесь час говорив

із Виговським. Вірніше, говорив мало — просто давав вказівку чи запитував, а писар йому все розтлумачував. Юрко намагався також встрияти в розмову, проте йому не виходило, до його слів не надто прислухалися.

Нарешті гетьман пройшов, і люди собі посунули до собору.

— Пішли, — хлопець поплескав мене по плечу. Я озирнувся на своїх друзів — вони уважно дивилися на мене.

— Відійдемо трохи вбік, послухаємо, що буде, — запропонував я своїм.

Ми рушили з натовпом. Та швидко відійти набік не вдалося — людська ріка попхнула нас всередину. Я почав опиратися, задкувати, бо ж нам навіть на подвір'я церковне не можна, не те що до собору!

Я не міг собі й уявити, що навіть земля перед собором свята!!! Направду святе місце, навіть повітря навколо нього. Я відчув, як мене починають пекти ступні, як стискає горло. Озирнувся, мої побратими, працюючи ліктями, вже проривалися в натовпі подалі від собору. Я заляк, ноги перестали слухатися. В очах почало темніти. Крізь густу пелену я побачив, як Біда з Лихом вернулися й почали тягти мене за собою. Далі вогонь в очах і зовсім згас.

Як же мені болить голова!!! Гадаю, настав час відкритися вам, познайомитися з вами, як то кажуть, поближче. Я навмисне із самого початку нічого не розказував ні про себе, ні про своїх приятелів, щоб цікавіше було. Люди — дуже цікаві, заради цікавості вони часто нехтують і розумом, і страхом.

Ви, люди, нас чомусь вважаєте поганими, хоч ми нічого лихого вам не зробили. Ми прийшли здалеку, але не з чужої землі, не з ворожої держави — нас послали з тамтого світу, із самісінького дна пекла. Ми біси, чорти, чорні ангели — називайте, як хочете. Звати нас Лихо, Біда і Недоля.

Не поспішайте відразу хреститися й плювати в книгу. Шукайте гріх не в книзі й навіть не в нас, а в самих собі. Думайте головою й дивіться очима — розумний навчиться багато. Чорти завжди боялися розумних, чистих серцем та відважних.

Таких людей було завжди мало, і жили вони праведно й важко, чекаючи на нагороду в небі. А дурень дурнем і залишиться, однак життя проживе весело, легко й безтурботно. Я вам розкажу про різних людей, які були нам або друзями, або закланими ворогами, а ви вже вибирайте, на кого рівнятися, з ким вам по дорозі.

Отже, наш пан Люцифер послав нас із простим загадом — відпровадити на той світ побільше козаків, бо дуже вони вже йому насолили, про що я вже казав, пам'ятаєте? Він спустився на саме дно й вибрав нас. Мене вважали в пеклі перспективним вербувальником, не втямлю, чому господар вибрав саме мене, бо перед ним гріха не чув ніякого. Певно, якась курва написала клязузу, бажаючи працювати на моєму місці. Лихота Біда трудилися у відділі виконання покарань, тобто мордували душі грішників. Тепер я переконався, що таким бовдурам розізнати князя було неважко.

Колись я працював вербувальником, тинявся по шинках. «Вербувати» на нашій мові означає намовляти людей на гріх, як наш пан колись намовив Єву, а та вже «завербувала» Адама. У мене була вузька спеціалізація — горілка. Вербував, повертаючи людські погляди від дому та церкви до чарки та корчми. Робив їх щасливими. Ходиш сумний, холодний, голодний, а тут перешилиш чарку, другу — і вже тепліше й веселіше, а ще одну випив, пивом запив — то й їсти не хочеться. Найкращою закускою для мене була печінка, людська печінка.

Щоб якнайшвидше виконати завдання та повернутися щасливо додому, я спробував згадати новітню історію козаків.

Якщо коротко вдатися в цю історію, то ненависть нашого пана й «чубатих» пішла ще від часів заснування Запорозької Січі. Запорожці кріпко трималися своєї святої віри, захищали від ворогів благословенну Богом Україну. Були сильні духом і дорожили свободою навіть більше, ніж життям. З жінками не водилися, били басурманів і католиків. Тому козаки були ще страшніші, ніж святі праведники, ченці та священники разом узяті. Вони не мали на собі гріхів, а коли й мали, то розплачува-

лися за них кров'ю в ім'я віри Христової та землі Української. І та чума від них поширювалася по цілій Україні. Скільки не намагався наш господар — знищити те гніздо ніяк не вдавалося.

З утворенням козацької держави Богдана Хмельницького і зовсім справи стали кепські. Козацький дух розлився всюди, у кожного в очах і в серці була віра, яка прищеплювалася зі старих дум, з пісень, а також у школі та церкві.

Нас перекинули з пекла сюди, ось тому й знялася така буря зі зливою та громовицями — відчинилася пекельна брама. Поспішали так, щоби встигнути до світанку до мірошника, бо не переносимо сонячного світла. Мельник — старий грішник, який не знати за що продав душу нашому панові. «Вбранка», у які ми одягалися, це, звичайно, не тільки одяг, як ви подумали спершу. Це людські тіла. Мельник викопав їх із незапечатаних могил. Чим більше тіло пролежало в землі, тим тяжче гоїлося. Ось чому ми були спочатку у страшних виразках та ранах. Ліки старого, а також наш бісівський дух влили в ці тіла нове життя.

Тепер, одягнувши людські «вбранка», ми не боялися сонця. Ми не мали такої сили, як раніше, проте могли ходити між людей, зводити їх із дороги праведної, з розуму, а як пощастить, то й зі світу. Погляньте навколо себе, може, і ви таких людей знаєте, що постійно вас на гріх намовляють? Тримайтеся краще від них подалі.

Зараз нас можна було вбити колом у груди, срібною кулею, святою водою, а ще — ладаном. Ми боялися церкви та святої землі, хреста й навіть освяченої ікони. Отак нас і побила лиха година біля Софійського собору. Заледве свята київська земля не відправила назад до пекла. А там би вже господар добив — він провалів не вибачає.

Коли я отямився й розплющив очі, то побачив безхмарне голубе небо. Лежав на возі в соломі, вкритий рядном. Ледве найшов силу, щоб підвестися.

Довкола ходили люди, їх було повно, а з другого боку широко розлився Дніпро. Побратими стояли осторонь, розмовляли

з якимось дядьком. Видно, їх свята Софія не так зачепила. До мене підійшов той же хлопець, що розповідав нам перед тим про козацьку старшину.

— Ну, що ж ви так, панове?

— Та я, — хотів щось сказати.

— Нічого не кажи, розумію. Вдома довго не були, то й випили зайвого. Я так відразу й подумав. Ми притягли вас сюди, не дамо ж пропасти хрещеним.

Я поглянув на хлопця.

— Як тебе звати?

— Лесько. Ми з Броварів, приїхали торгувати до Києва.

Я вже не слухав, розглядався. Досі чув слабість, тяжко було дихати, страшно нили кості. Я встав із воза. Місце, де зараз знаходився, визначив відразу — Поділ. Тут недалеко стоїть гарна корчма, я її добре знаю.

— Хто це? — нараз запитав я Леська, рот у якого не закривався. Він повернув голову — там ішли бородаті москалі в червоних каптанах.

— Ратні люди воєводи московського. Він тепер у Києві сидить.

Схоже, той воєвода московський у Києві обжився досить непогано. Це було видно по тому, як москалі ходили собі по Подолу. Кожум'яки, бондарі та інші цехові наче й не звертали на них уваги, проте нахабство на пиках стрільців було видно здаля. Ось вони сунуть гуртом, широкою лавою, нікому не даючи дорогу й розштовхуючи людей. Були бородаті, злі. Вони перли просто до нас, обступили крам моїх броварчан.

— Що вам показати, братушки? Вибирайте мед, солоденький, лікувальний. А тут у мене мед свіженький диких бджіл. Покуштуйте, — вихваляв свій товар Лесько.

Старший стрілець узяв горщик, понюхав.

— А-а-а, хорошо.

Він узяв невелике відерце, вилив туди мед із горшка, потім із другого, з третього.

— Берете? Добре, віддам недорого, — приговорював Лесько, вже, мабуть, підраховуючи бариші.

Проте московити й не думали платити: розвернулися й пішли.

— Гей, ви куди?

Стрільці не вважали за потрібне йому відповідати — просто рушили собі далі.

— Дядьку! — гукнув на поміч Лесько.

Дядько Семен, отаман валки броварчан, побачив таку справу й перепинив москалям дорогу. Був досить здоровий, широкоплечий, стиснув кулаки, наче довбні.

— Мусите за мід заплатити.

Старший стрілець поглянув на нього, мов на комаху.

— Ти што, хахол, в дибу захатеє? Аль не ведаєш, што ваєвода царській теперь здеся хазяїн, а ми єво люді! Сбор базарний собіраєм!

Семен не вступався.

— Я поплатив усі чинші, всі збори й податки. Меду не дам, це мій останній заробіток.

Стрілець аж зубами заскреготів.

— Бунтавать протів людеї царских надумал, сабака?

Він копнув ногою стіл — з нього так і полетіли горшки й розбилися з тріском. Семен аж загарчав від досади, кинувся в бійку, та москалі скрутили його, почали бити палицями.

Люди підняли гвалт, почали збиратися. Їх обурих вчинок стрільців, усі насторожилися. Та ратні люди на це не зважали. Вони пройшли трохи далі й наблизилися до жінки, що продавала тараню.

— Давай сюда, а то с табою так же будет.

Та ззаду вийшов козак у старшинському каптані. Він показав москалеві свою шаблю. Се був його товар.

— А ось тобі, бачив, цапина борода?

— Што? В замок єво! В дибу!

— Лише спробуйте, собачі діти, я козак реєстровий. Без податку й чиншу торгувати можу, а за грабунок руки рубати почну! Ну ж бо, зачепіть козака, то пан полковник цілий замок ваш догори дном переверне! Підходьте, клятї драби, зачепіть-но отамана Шила!

Його слова були переконливими: пограбувати козацького старшину москалі не наважилися, хоч за ними й була сила. Це не те, що простий хлоп, а ще хоробрий — шаблею махає. Вони погрозили йому, проте забралися й пішли.

Семен трохи прочуняв від побоїв, сидів, обійнявши голову руками. Базарники вже збиралися. Усі були похнюплені: торг був ніби й хороший, проте москалі добряче пограбували людей. Лише один отаман Шило був задоволений — його крам продався, гроші дзеленчали в кишені. До нього прийшли товариші-старшини, і вони, обнявшись, потяглися до шинку.

— Ходімо й ми, панове, до корчми, вдаримо лихом об землю, — нараз крикнув я.

— За що, все москалі потовкли, — з жалем у голосі відповів Лесько.

— Я пригощаю!

— Звідки гроші в бідного каторжника? — сумно запитав Семен.

— Я як тікав з каторги, то послав на тамтой світ одного бєя турецького й захопив його кошель. Отак, панове, треба. Тож ходімо, я ваш боржник.

Мої побратими дивилися на мене, як антихрист на райську браму, адже ті люди на розбійників не були схожі, тож навіщо їх пригощати? Я їм нічого не пояснював, лише пішов за козаками, а вони прямували до тієї доброї корчми. Базарники презирнулися й потягли за мною.

Як і у всіх корчмах, тут було гамірно й людно. Зібралися ремісники й пили знічев'я за столом, що був найближчим до дверей. Далі гуляли козаки з отаманом Шилом, що вихвалявся тим, як провчив москалів. Їхній гурт був найменший, але найголосніший. Навпроти них, вже за іншим столом, розташувалися ми.

Я замовив побільше горілки, пива. Також принесли кілька тарелів печеного м'яса, хліба й тарані.

— Падлюки вони, морду б їм набити, — озвався Семен, дивлячись на козаків Шила, на їхні веселощі та стіл, що аж

вгинався від наїдків та напоїв. — Коли ми з Хмельницьким разом на ляхів ставали, то нас ніхто не цурався, разом билися. А тепер у кого язик довший, хто гарно сраку лизати вміє, по-записувалися в реєстр, а нас, тих, хто кров свою проливав, вернули до п'луга. Уже податками обкладають, по три шкури деруть.

У шинках я дуже любив бувати. Звичайно, по роботі. Навіть пісеньку собі придумав:

Горілка, горілка зрадила парібка,
А парібок дівку через ту горілку.

Я був не єдиним корчемним вербувальником — у нас цілий підрозділ. Вони ще й досі товчуться по всіх корчмах на Україні, закусуючи вашою печінкою.

У шинку, за чаркою та при доброму товаристві, чоловік стає вільним, відважним, розриває на собі всі ланцюги буденності, що сковують його тіло. Після другого випитого горнятка завербований забував про свого коня, якого мав стринокити та вивести на луки, про пса, якого мав нагодувати, про жінку, якій також щось обіцяв... А далі гірше та й гірше. Свою роботу знав я добре, мене навіть могли поставити в пеклі начальником нашого підрозділу, супервайзером, якби не опинився тут. Тож мої броварчани один за одним лягали під мене — зелений змії моєї душі розливався по їх тілу. Дві пляшки спорожніли швидко, на їх місце стали ще дві, а потім я і лік втратив. Дядько Семен щоразу гримав на Ривку-корчмарку, щоб ставила наступний могорич. Я споював броварських хлопців, а вони пили. Біда підморгував мені та все стукав кулаком по столу.

— Ніколи того не буде, щоб нас, які кров проливали, та в ярмо знов запрягли!

— Правда, — підтримали хлопці. — Ніколи. Не за це ми свою кров проливали.

Гульня стала якась дика. Вони почали плести казна-що, не дуже замислюючись над змістом сказаного. Це мені вже подобалося, тому я замовив їм іще пійла.

У козаків бенкет також ішов на цілу губу.

— Слава!

— Віват!

— За ньеньку Вітчизну! — раз у раз викрикували вони й заводили чергову пісню.

— Ач, як бісяться, — мовив дядько Семен. — Як шляхта колись. Самі в шляхтичі пнуться.

— А як це? — вдав я, ніби не второпав.

— Дуже просто, — відповів плутано-п'яно за дядька Лесько. — Старшина повипрохувала в гетьмана, а не так у гетьмана, як у пана писаря генерального, що зараз усьому лад дає, лани, луки, млини, пороздавала багато своїм прибічникам, а ви собі беріть, що нам негоже.

— Та що тут говорити — обманули нас козаки. Казали: виб'ємо панів-ляхів, разом будемо панувати на Україні. Та лиш не так сталося, самі панують, — це знову говорив Семен.

Довкола знялася якась круговерть. Я вже почав відчувати це, оглядатись по сторонах, пильніше спостерігати. Сам майже не пив, проте щораз більше наливав своїм сусідам. Особливо Семену. Навкруги всі говорили голосно, не слухаючи один одного, гаряче сперечалися й лихословили. Якраз момент їм плюнути в чарку. У шинках, на бенкетах, навіть удома чи на природі я завжди так роблю. Коли тільки чоловікові хміль починає шуміти в голові, я непомітно намагаюся харкнути йому в чарку. У моїй слині сидить мій чорний дух, якого ви вливаєте в себе разом із горілкою. Це він робить із чоловіка спочатку бравого, веселого козака, потім найсильнішого богатиря, а вже згодом безмовну худобу. Це мій дух вкладає тобі в руки ніж у п'яній бійці, мій дух жене батогом твоїх коней по вузькій дорозі понад самісіньким урвищем, мій дух б'є твоїм кулаком у груди твою жінку. Тобі на другий день страшно шкода, ти виправдовуєшся, кажеш, що це горілка робила, а не ти. Насправді все це робив мій дух, якого я відригнув із самого дна моїх чорних нутроців та непомітно виплюнув разом із густою слиною тобі в чарку. Отож,

не минайте корчму, бо «хто корчму минає, той щастя не знає».
Це також вигадав я.

Семен був уже готовий. Він довго і п'яно розповідав мені, як колись бився з панами, як на війні погинули його родичі й знайомі. Потім перейшов на інше — розказував про жінку, яка його постійно лає, про роботу й торгівлю. Я дочекався, доки він втомиється й трохи втихомириться. Тепер настав мій час. Я обняв його за плечі.

— То завжди так є, що один на возі, а другий тягне, завжди є вовк, а є олень. Таке життя. Поглянь на козаків — нічого не роблять, а мають грошей і на бенкети, і на жінок, а яка в них зброя, які коні! Бо вони вміють брати своє. А ти не вмієш.

— То що, я олень? — вирячився на мене хлоп.

— Тебе всі скубуть — і козаки, і жінка, а ти лише терпиш та гаруєш, потом обливаєшся. То хто ти? Ось ти кажеш, тобі грошей бракує, тебе повинностями обкладають, у козацький реєстр не записали, жінка лає. А ти відплати козакам за свою кривду, забери, що твоє, дай дещицю жінці, тоді вона тебе так полюбить і не «дурнем», а «миленьким» називати буде. Тільки ти вже її не захочеш — з грошима молоду собі знайдеш.

Це хлопіві сподобалося, і він розплився в посмішці.

— Та-ак. Та що зробити треба?

— А нічого. Зараз стемніє, козаки підуть собі. Вони п'яні, а вас більше. Дав довбешкою по макітрі — і тугий кошель у тебе в кишені. Я так усе роблю, тому й гроші в мене водяться.

Посмішка відразу ж пропала. Душа кричала козакові, щоб негайно встати та піти звідси, доки не сталося біди, та спутане горілкою тіло продовжувало важко сидіти на лаві, а каламутні очі косо дивилися на мене.

— На гріх не піду, — відповів хлоп.

— Який гріх, чоловіче — намилимо тим крикунам боки та й відпустимо. Нічого не буде їм, не бійся, а собі грошенят заробимо.

Хлоп сопів, ось-ось погодиться, зараз запливе в мою сітку. Нараз підвівся отаман козаків.

— Панове-браття! Кожного в нас своя доля, та одна єдина у нас ненька — Україна. Випиймо, браття, усі гуртом за нашу матір! Шинкарко, всім горілки!

Він вийшов з-за свого столу, щоб до всіх присутніх у шинку стояти лицем. Наймички всім налили.

— За Україну, за волю! — гукнув козак і вилив собі під вуса, і з ним випили й інші. Лише хлопський отаман дочекався, доки козак гляне на нього, а тоді вилив горілку на землю. Він поблід, козак навпаки, почервонів.

— Ти що, невже горілка така погана?

— Я не буду пити з вами за вашу Україну й за вашу волю. Бо у вас і воля, і доля, а нам лише дуля!

Все навкруги затихло. Тепер хід був за козаком.

— Що таке говориш, чоловіче? Видно, вже зайвого випив, чи, може, тобі чорт приснився? Волю ми вибороли від панів-ляхів для всього народу. А коли ти вільний — то ніби крила маєш, можеш злетіти високо та вхопити за хвіст птицю своєї удачі.

Семен підвівся, вони стали одне навпроти одного.

— Тобі легко говорити, ти реєстровий.

— Хіба не в шаблі права козацькі споконвіку були закладені? А де ж ваші шаблі? Чи продали, чи пропили, чи, може, жінці віддали?

Семен аж побуряковів із люті.

— Не насміхайся, козаче. Це старшина ваша так нас поділила — хто ближче до тіла, тому й шаблю, тому й права. А інших — геть назад до плуга. Обманули ви народ, лише собі волю здобули, тьху!

Він плаюнув. Шило поглянув на нього з-під брів.

— Я своє ім'я в реєстрі кров'ю вписав. І товариші мої також. А ти годен у козаки йти, достойний у реєстрі бути? Доведи!

Шило віддав шаблю товаришам, потім пістоль і ніж, залишившись беззбройним.

— Ось я без шаблі, тепер ми рівні. Покажи, на що ти годен!

Семен був вищий і дужчий за Шило. Він оглянувся на своїх, тоді рушив до козацького отамана. Усі розступилися, взявши їх у коло.

— Зараз я тобі доведу, іродів сину, — прогарчав Семен.

Він розмахнувся і вдарив. Шило відхилився. Тоді ще раз. Нараз козацький отаман знову ухилився від Семенового кулака, а сам вдарив супротивника в живіт. Той застогнав, зігнувся.

— Ось чого ти вартий і який із тебе козак? — крикнув йому Шило.

Нараз Семен озвірів, закричав і кинувся на козака. Вони обнялися, налетіли на стіл і перевернули його разом із наїдками. Козаки кинулися їх розбороняти.

— Бий їх! — крикнув Біда, і ми разом із хлопами кинулися на козаків.

Ремісники не захотіли втручатися й швидко ретирувалися з корчми подалі. Натомість у корчму почали один за одним входити москалі. Я їх відразу впізнав — це були ті самі, що погромили броварівців на базарі, було їх чимало, мали із собою палиці. Вже ставало куди цікавіше, хоча царські люди до моїх планів не входили. Хлопи й козаки втихомирилися, спинили тих, хто вже кинувся з кулаками в бійку. Я дуже не хотів, щоб отак просто згасла така мила корчемна бійня.

— Глянь, хто завітав. Пам'ятаєш, як вони тебе били? — спробував я роздмухати вогонь помсти в душі Семена. Він був червоний, як рак, діставши кулаком по пузі від Шила, йому було мало. Він підійшов до бородатого москалюги, згріб його за барки, струсив.

— Сам чорт тебе привів. Плати мені за мед, клятий кацапе! — крикнув Семен.

Усе притихло, раптом здоровий московит відіпхнув Семена, витяг пістоль.

— Ти, сабака? — нараз заревів, упізнавши Семена. Ще мить — і бахнув постріл. Він не влучив: Шило в останню хвилию вдарив його по руці, і куля пішла в стелю.

— Стріляти нас, як псів, будеш? — Шило озвірів і щосили заїхав москалеві по морді. Той упав і, не скрикнувши, лише

голосно гепнув на землю. Що тут почалося! Такої корчемної бойні я не бачив уже давно, хоч у шинках вік звікував.

Коли козаки мірялися між собою навкулачки, то намагалися не бити один одного по пиці, бо лице людини — прообраз Божий. Проте зараз пішла така мордобійня, що пралися без розбору. Самому отаманові кілька разів з'їздили по зубах і розбили на голові глечик із пивом. Він виплюнув вибиті зуби, підхопив із землі важку лаву й щосили кинув на нападників. Інші хлопці також не відставали: товкли москалів, що мали духу.

Я не став чекати, доки хтось першим схопить ножа, сам вкладав його в руку, іншому гострий виделець, аби штрикнути в око, а іншому то й шаблю видобути допоміг.

— Рубони його, щоб знав сучий син, штрикни ножичком, розвали голову! — гукав я і хлопам, і козакам. Тільки й чекав того, щоб хтось першим витяг ножа і впала перша крапля крові. Навіть кинджал уже приготував та стиснув у руці, і жертву вибрав — отаман Шило. От штрикну йому під ребра — добрий буде початок, козак, видно, знатний, он як кулаками махає. Я підійшов поближче, щоб зручніше було. Козаки й москалі похапали дрючки, ножі, шаблі. Усе пішло обертом, усе літало, чулися крики й стогони. Потекла кров.

Раптом знадвору почувся постріл — декого це зупинило. Розштовхуючи москалів, що товпилися в проході, всередину ввалився гетьманський осавул. У руках його були пістолі, один із них димів. Осавул стрельнув з іншого вгору. У тісній корчмі звук пострілу видався особливо гучним, і він остаточно зупинив усіх. Все завмерло. Козаки підхопили своїх поранених.

— Що тут таке?! — ревнув осавул.

— А хіба не видно, — тихо відповів йому хтось.

Осавул похитав головою.

— Ех ви, тут владика помер, весь Київ плаче, сам гетьман і старшина з'їхалися на похорон, а ви, сучі діти, що тут витворюєте! Зараз всі мені по норах! Не на те вам шаблі гетьман дав, щоб ви по корчмах розмахували!

Відповів Шило, сплюнувши кров із розбитого рота:

— А он православним скажи, — показав на московитів. — За гетьмана говориш, осавуле, то хай гетьман запитає своїх спільників любих, завіщо вони людей киями по головах б'ють на базарі?!

Осавул оглянувся на стрільців.

— Марш мені звідси. Завтра ж гетьман у воєводи буде!

Москалі втягнули голови в шиї і, обійшовши осавула, вискочили геть, поволікши тих своїх друзів, що не могли йти самі. Над дверима корчми так і писало: «Ласкаво просимо, назад виносимо». Осавул наказав усім завтра прибути на гетьманський суд і пішов за ними.

Ми всі залишилися серед розгромленої корчми. Битися козакам із хлопцями більше не хотілося. Були поранені як з одної сторони, так і з другої, проте трупаків не було, що мене неабияк розчарувало.

— Отака правда в гетьмана — заступилися за своїх, а тут ще й під суд, — мовив хтось із козаків.

— Так має бути — порядок є порядок, — відповів Шило. До нього підійшов Семен.

— Ти, козаче, не думай, я завтра з тобою піду, розкажу гетьману, які безчинства москалі на базарі чинили і як ти мені життя врятував. Як уже когось карати, то мене.

Шило простяг йому руку.

— Нікого карати не стануть. Нас уже тут не буде завтра, і ті всі крикуни гетьманські можуть нас у дупу поцілувати. Я чув, що хлопці в Білу Русь тягнуться. Там москалі на полковника Нечая сунуть, людей ущемляють. Гайда гуртом до Нечая. Він прийме, і слави, і грошей в нього заробимо, ще й москалям, собачим синам, відплатимо.

— Згода, — відповів Семен.

— Усі згодні, — загули й інші. — У Білорусь! А сьогодні ще гуляймо!!!

РОЗДІЛ ІІІ

Білорусь

Ліс був негустий, мішаний. Сонце продиралося крізь крони дубняку, відбивалося зайчиками від лісового струмочка. Навкруги земля була болотиста, поросла мохом. Ми побачили немало слідів сарн та кабанів, які ходять тут до водопою. Я став проти вітру. Так тварини, що прийдуть сюди пити воду, не зачують мого запаху. Сховався в кущах. Довго чекати не довелося — з'явилася сарна з двома козенятками. Бувалі мисливці ніколи не вбивають матір із такими малими дітьми, але я чорт, а не мисливець, тому мені все одно. Я примірявся, вистрелив. Куля попала просто в голову, сарна впала, нею почало теліпати. Козенятка тут же повтікали. Я підійшов, перерізав шию. Сарна ще разок тріпнула й затихла. У засідці мене дуже пожерли комарі, тож я зачерпнув води зі струмка, помив лице, потім шию, тоді напився.

Почувши мій постріл, прибігли побратими. Вони вже вполювали невеликого дикунця, і разом із моєю сарною це вже була непогана вечеря для нашого загону.

Ми, як і домовилися в Києві, поїхали в Білоруські землі. Було нас двадцять чоловік — шестеро козаків, одинадцять хлопів та троє нас. Всі були озброєні, мали коней. Шило став нашим отаманом, вів нас до Старого Бихова.

По дорозі ми пробували намовити козаків напасти й пограбувати когось, та вони й чути не хотіли. Харчів стало бракувати, от ми й подалися на лови.

Біда закинув собі дикунця на плечі, ми з Лихом потягли на жердині сарну. Ватага зустріла нас вигуками радості, побачивши, що йдемо не з порожніми руками. Вони зручно розмістилися на галявині, розпалили вогнище та пустили пастися

коней. Тепер козаки взялися білувати туші, випускати з дичини кишки. Потім усе м'ясо було попайоване, і ми заходилися пекти його на вогні. Невдовзі запах печені рознісся по околиці.

— Скільки іще до Бихова? — запитав я Шила.

— Завтра будемо.

Я сів біля нього, щоб вивідати наступні плани.

— Ти добре знаєш ці ліси. Часто бував тут, чи що?

— Кілька років воював. Я ж колись у полку Івана Золотаренка був, славного полковника білоруського. Всі ці землі ми з ним від панів-ляхів визволили. Скільки ж то боїв було, всіх і не згадаєш.

— А в Бихові що робити будемо? — запитав Лихо.

— Вступимо до полковника Нечая в полк. Він тепер тут замість Золотаренка. Це брат славного Данила Нечая, зять Хмельницького. Чоловік тямущий, з ним не пропадемо.

— Що ж він із московитами не поділив? — запитав Семен. Шило почав розповідати, доки пеклася печеня:

— Білоруська земля була визволена від польських панів силами козацьких полків та московських ратних людей. Північні і східні землі взяла собі Москва, а на півдні Білорусі засіли козаки. Після загибелі Золотаренка найбільшої слави в боях за ці землі здобув Іван Нечай. Його козаки вибрали своїм полковником, і він уже довго утримує владу в цьому краї. Нечай завів усюди козацький лад та устрій, поділив землю, здобув Старий Бихів, почав відновлювати торгівлю. Звісна річ, воєводи московські цього терпіти не хочуть. Вони вже бачать Білорусь своєю. З Москви на нього постійно йшли до гетьмана Хмельницького доноси, ніби полковник бунтує проти царя, люд утискає. Щоб розібратися, створили комісію з козацьких та царських представників. Та комісія встановила, що козаки Нечая людей не чіпали, а навпаки — склався довгий список зі скаргами на ратних людей, які грабували, мучили та гвалтували місцевий люд. А ще московити помирилися з ляхами й починають пускати польську шляхту назад у свої маєтки, звідки їх колись вигнали козаки. Розказували, що зі Смоленська ціле

військо перекинули, щоби Нечая звідти вибити, а білорусам назад ярмо одягти.

— Чого ж гетьман мовчить? — запитав Лесько.

— Хмельницький уже хворий, нездужає. Старшини його не хочуть із царем заїдатися, а воєводи ту слабіну почули та й полізли.

Всі мовчали. Аж тут допеклася печеня і ми дали зубам роботу. Після вечері козаки повкладалися спати, а ми утрюх стали на варті.

— Що будемо робити? — запитав Біда.

— Вони на грабежі не підуть — даремно так довго волочилися з ними, — сказав Лихо.

— Порізати їх треба, а самим до москалів пристати. Війна неминуча, чую, нарубаємо ми тута козацьких голів, — озвався знову Біда.

— Кинь, Лихо, окуня, що там у Бихові робиться, — попросив я.

Лихо приставив руку до очей, напружив зір. Він міг своїми очима бачити за сотні верстов або крізь стіни будинків.

Він «кинув окуня» у Старий Бихів, все ретельно оглядаючи та переказуючи нам.

Полковник зі своїми старшинами зібралися в одній зі світлиць полкового будинку. Стали на раду.

— Бачите, панове, непроханих гостей маємо. Воєводи з людьми ратними лізуть на наші землі, ще й шляхту польську за собою тягнуть. До мене вчора посол від воєводи прискакав. Казав, щоб ми забиралися звідси, щоб покинули Білу Русь. Порадьте мені, браття, чи будемо з ними битися, чи миритися.

Сотники переглянулися. Обізвався один із них:

— Постривай, пане полковнику. Як це, забирайтеся? У мене тут хата, сім'я... Куди ж я піду? Людей зі своєї сотні в козаки записував, панську землю поділили й зажили собі по-людськи, а тепер, виходить, або світ за очі, або знову в кормигу панську?

— Нема куди нам іти, і ярмо більше на шиї не вдягнемо! Битися будемо, а не миритися. Це тепер наша земля, наша свобода, за неї ми сконати готові, — гукнув інший білорус.

— Нам воєводи не указ. Нехай собі у своєму Смоленську господарюють, а до нас їм зась. Ми ту землицю від панів-ляхів одбили, нам тут і панувать, — висловився третій.

— Мусимо захистити своє, — озвався вже й четвертий. — Москва якщо тут переможе, то не зупиниться — на Україну полізе. Козакам без бою негоже здаватися, хоч би й не знати який ворог сунув. Будемо битися!

— До гетьмана треба послати, — запропонував хтось.

Раптом Нечай підвівся.

— Після тяжкої хвороби, пролежавши кілька днів без мови, наш батько, добродійник наш, яснowelьможний пан гетьман помер. Не стало нашого захисника, нема нас вже кому захистити, брати. Поки що хіба на свої сили уповати можемо. Коли він жив — клятї москалі сюди й носа не сміли ткнути.

Сотники й собі повставали, похилили голови, перехрестилися. Багато хто з них пустив скупу козацьку сльозу — батька втратили.

Нечай розгладив вуса.

— Укріплюйте містечка, готуйте люд — будемо захищатися. А зараз повертайтеся до своїх сотень. Я ж візьму зо п'ять десятків козаків та подамся в розвідку. На власні очі хочу бачити силу ворожу.

— Що ж ти посланцям воєводиним скажеш? — запитав хтось.

— Уже сказав. Відмовив. Він назвав мене кривоприсяжником, а я поклявся і хрест цілував, що це козацька землиця і що я цей народ на поталу воєводам не дам, — відповів Нечай. Сотники посміхнулися.

«Отже, Хмельницький помер. Оце так новина. Наш господар її чекав останні дев'ять років із великим нетерпінням. Нечай Білорусі здавати воєводам не хоче, тож незабаром тут почнеться... Оце так у добру пору сюди потрапили. Але якщо помер Хмельницький, ми б могли і там пригодитися, у Чигирині. Особливо я зі своїми навиками вербівки», — думав я про себе.

— Ти що надувся, як сич? — запитав мене Лихо.

— А поглянь іще на силу московську, — замість відповіді попросив я.

Стрільці цільною колоною виходили з міста. Ще перед ними вийшла кіннота — драгуни та шляхетське ополчення. Воєвода Змеєв, воєначальник цього об'єднаного війська, в оточенні інших воєвод та значних шляхтичів спостерігав за рухом військ. Він кивав головою, очевидно, залишаючись задоволеним цією картиною. З такими силами можна виступати проти козацького полковника Нечая, що міцно засів у Білорусі. Цар не пожалів ані грошей, ані війська, виславши велике поповнення зі Смоленська, яке разом із місцевими стрільцями та шляхтою мало підкорити собі білоруські землі, а козаків витіснити геть. Що стосувалося бунтівного полковника Нечая, то його бажано взяти живим...

Хмара куряви здійнялася над шляхом.

— Вот прищучім Івашка Нечая, і я дамою вернусь.

Це так собі мріяв один драгунський капітан, що сидів на коні поруч із воєводою. Це був середніх літ чоловік, досить кремезний. Кінь під ним бив копитом землю, ніби застоявся й просив свого пана швидше вирушити в похід. Капітан, заспокоюючи його, плескав по крупі.

— А я тут надовго, — відповів йому польський шляхтич, що також був поруч. — Тут мій родовий майонтек, який збудував ще мій дзядек. Я виріс у тих лісах. У нас була гуральня, і будинок великий, і фільварок, і млин. Село наше називалося Розлоге. А коні які мав мій тато! Та прокляті хлопці, коли Хмель бучу затіяв, збунтувалися, і ми ледве змогли живими вирватися. Мій татко так і помер згодом від ран, і я поклявся йому перед смертю, що поверну родовий наш майонтек, а з хлопцями поквитаюся. Доки не зроблю цього — не буде знати моя душа спокою. Пушу з димом хлопські кубла, відберу те, що належить мені. І вам...

— Я не за етим пришол, — почувся грубий голос збоку. — Царь нам велел порядок здесь навести. Шота етат розбійник Нечай тут zelo уже разгулялся. Самовольник в казаки мужиков

записал, шляхту ущемляєт, крамолу сеет, бояр і воєвод в гарада не пускает. Нічево, рага єму абламаем, на то в царя і войсько.

Це в розмову втрутився воєвода. Вигляд у нього був сердитий, проте він подивився на шляхтича, підморгнув.

— Но ти не печальса, я свайо абещаніє помню, і слова держу. Дам тебе две-трі сотні стрельцов.

Скидалося на те, що московські воєводи змовилися з польською шляхтою, щоб пани повернулися у свої колишні маєтки, з яких їх під час повстання вигнали козаки.

— Пусть Івашка паварачіваєт в свої степі, — докінчив монолог воєвода.

— Та йому і там скоро місця буде мало, бо ми й туди приїдемо, — підкинув слово шляхтич.

Воєводі це сподобалося, він навіть посміхнувся.

— А што, все народи, што под рукою царскою стоят, даажни па закону царскаму жить. На то і войска у царя, — повторив ще раз воєвода свою улюблену приказку.

— Чули? — перепитав я. — Нема чого нам іти до того Бихова. На Розлоге — он куди треба!

Літня ніч минає швидко, я пам'ятав про це.

— Пошукай мені лісовика, — наказав я Лихові.

— Та що його шукати, он він сидить у кущах, — відповів мій товариш, запхав руку в густі чагарі й витяг звідти лісового чортика за вухо, усього зеленого.

— Де Розлоге, знаєш?

Той тільки головою ствердно кивнув. Він був із того самого пекельного підрозділу, що й мана, польовик, водяник та потерчата. А ще цур та пек були з ними.

Він провадив нас цілий день. Шило, що мав показувати нам дорогу, їхав за ним, сам не знаючи того, і тільки дивувався, чого ліс стає все густішим. Навкруги був туман — також робота лісовика. Він водив нас кругами, біжучи перед кіньми, проте тільки ми своїм нечистим оком могли його бачити. Багато отак людей заблукали в лісі чи в степу через таких, як вони, замерзли взимку. Його ще називали Блудом.

Коли ми виїздили з Києва, то не пішли до церкви, навіть не почали нашої справи молитвою, а лиш до ранку пиячили в корчмі. За це нас тепер і водить Блуд по лісі. Мені було це на руку, та тільки не козакам.

На ранок другого дня ми виїхали з лісу на галявину — перед нами розкинулося село. Над ним саме підіймався туман, тікаючи від сонця, що зійшло, та розсіювався над навколишніми лісами.

— Розлоге? — раптом здивувався Шило. Я кивнув Блудові, щоб забирався — свою роботу вже зробив. Зелений чортик тільки того й чекав — тут же шаснув у кущі.

Нараз щось зашаруділо.

— Пугу, пугу, — десь поряд гукнув пугач. Шило приклав руку до рота й собі гукнув пугачем. Тут ліщина розчахнулася, і з неї вийшов дід із рушницею.

— Хто такі, чого їдете в наше село?

Ми поглянули на отамана, що той відповість. Шило дивився на старого, раптом посміхнувся.

— Приїхали до тебе, діду, в гостину. Сам до товариства не йдеш, у своїх хащах заховався, ніби лісовик, і пугукаєш пугачем, людей лякаєш.

— А порядній людині мене боятися нічого, лише злодії нехай трясуться. Чекай, козаче, очі мої вже добре не бачать, та щось мені твій голос дуже знайомий. Чи то не Шило!?

— Шило і є — мене в мішку не втаїш! — гукнув наш отаман і хвацько зіскочив із коня. Вони зі старим почали обійматися, як старі друзяки.

— Панове, — отаман повернувся до нас. — Оце не чекав уже того дідугана колись побачити. Та ми разом стільки воювали!

— Правда, були часи. Згадую, як ми з тобою за Розлоге з ляхами билися. Ото був бій, пам'ятаєш? Випросили у світлої пам'яті полковника Золотаренка дві сотні козаків і примчали сюди. А тут пани твердо засіли. То ми як зійшлися — від них тільки дим пішов... Ледве панки-ляшки ноги винесли, — посміхнувся дідуган.

— Ну, що у вас тут робиться? — Шило обняв діда за плечі.

— Та нічого доброго. Їдьмо в село, там із дороги відпочинете, побалакаємо. Заждіть, тільки коня візьму та вартовим накажу, щоби пильнували. Зроблю їм обхід.

Дід на коні тримався досить вправно. Вони з Шилом балакали дорогою, я їхав поруч, також слухав.

— Чого це ви варгу розставили край села? Гостей чекаєте, чи що?

— Та вже чекаємо іродів. Наш панич у село вернутися хоче, уже з воєводами московськими домовився. Так що доведеться на старості літ ще канчука панського покуштувати.

— Зажди, діду, а що воєводи до вас мають? Ви ж у козаки записані, і землі ці під полковником нашим стоять.

— Про те й мова. Воєводи козаків витіснити хочуть, на холопів своїх повернути.

— А ви що?

— Що зробиш? Якщо полковник не оборонить — здаватися будемо. Так громада вирішила: проти воєвод не попреш.

— І що, знов того ірода шляхтича приймете, щоби, як раніше, вам на шії виліз?

Старий не відповів нічого. Його самого боліла душа.

— Оце так. Ми із самого Києва перлися, щоби їм допомогти, а вони вже у штани наклали, — збоку гукнув я. — Шило, ти ж казав, що буде з ким воювати! Е ні, браття, так не можна. Намовляйте людей, щоб не піддавалися шляхті та москалям, будемо боротися! Панів польських побили, тож і москалям зуби покажемо.

Старий та Шило поглянули на мене.

— А що, діду. Може, згадаємо ще молоді роки?

Люди зібралися на майдані. Багато хто лаштував воза — забирався із села світ за очі, щоб не потрапити під гарячу руку шляхтича й московитів. Інші стояли мовчки.

— Бог у поміч! — гукнув Шило. Він швидко вїхав у село, зупинив коня перед натовпом, почав гарцювати.

— І вам дай, Боже! — відповіли люди.

— А що, люди, казали мені, що ви знову під польського пана захотіли, що не мила вам вже козацька вольниця! — гукнув із коня отаман.

Всі замовкли, лише дивилися косо на козака й мовчали. Хтось відповів:

— Та бодай пропав той пан разом зі своїм виводком. Чорти його в пеклі захотіли, а не ми. Та недоля застала — проти людей ратних царських не встоїмо. Хіба ж можна — сам цар їх послав, як можна протівитися?

— Плюйте на царя! — гукнув Шило, і весь майдан охнув — яке святотатство. — Ви козаки, царські вільні піддані, а не раби його воєвод та бояр. Тут козацька земля, кров'ю нашою умита, кістьми братів наших засяна. Мусите зберегти її для своїх дітей та нащадків, а не для царів, королів та інших лихварів, що долями людськими торгують, мов крамом на базарі!

Люди мовчали. Раптом хтось його впізнав.

— Людоньки, та це ж отаман Шило!

Майдан загудів — не забули ще!

— Що нам робити, Шило, навчи нас!

— Пошліть до полковника, просіть, щоб захистив. Жінок, дітей та худобину до лісу чи в інші села відправте, а самі нагостріть шаблі й чекайте непроханих гостей. Люди, свобода — це дар Божий, і його не можна під ноги кому будь кидати. Я прибув сюди, щоби боротися зі свавіллям царських воєвод. Хто зі мною?!

— Я, — чулося то з одного, то з другого кінця, аж доки весь майдан не гукнув дружно:

— Всі станемо! Будь нашим отаманом!

Скоро робота в селі закипіла. Як і пропонував отаман, жінок, старих та дітей разом із худобою відправили до лісу, на тимчасовий переховок. Козаки готували зброю, сіддали коней. Було всіх разом біля сотні. Першим ділом послали до полковника, аби повідомити, що збираються битися з московитами, і попросити помочі.

Прийшов обід, захотілося їсти.

— Полуднувати пора, — хтось наче прочитав мою думку.
Я тут же підтримав.

— Панове, а чого сидіти просто так? Козак же ніколи не дармує — як не п'є, то ворога б'є. І в пісні так співається:

Наливайте, браття, доки є ще сила,
Доки до схід сонця, доки до походу
Сурма не сурмила.

Я заспівав, і це на козаків подіяло — вони любили пісні. Я знав, як їх намовити на горілку, адже століття по корчмах не пройшли даремно.

Хтось тут же мене підхопив.

— А що, горілка є, давайте столи й лави! А то ми ще й не снідали, лише з церкви та на раду.

— Гайда, панове, випиймо по чарці за нашу долю козацьку, а то завтра можемо вже до бою стати.

— І загинути...

— Гей, погуляймо наостанок!

Тут же просто під відкритим небом з'явилися столи, лави, горілка й нехитра закуска. Ми також посідали між ними.

Козаки пили, співали, я наливав їм та все приказував:

— Відбилися від ляхів, то й тих, що в личаках, терпіти не будемо.

Козаки кивали головами, обзиваючи москалів останніми словами. Тут прийшов піп. Побачивши його, я наїжвився, але намагався виду не подавати.

— Не пийте, братіє! — нараз гучним басом гукнув він, піднявши догори хреста.

Усі затихли.

— Не пийте, братіє, адже піст Петрівський, не скоромтеся горілкою, бо вона від диявола.

Я намагався йому щось протиставити, щось нашептати козакам, але язик раптом одеревів.

— То пийте собі, панотче, молоко або квас, а ми собі горілку. Та й не кричіть, а то аж у горлі стає, — сердито відповів Шило, а нам мовив: — Не зважайте, панове, його справа

говорити, а нам своє робити та кров проливати. І нігте, ніщо ве, завтра ніхто не палле.

Забава продовжилася, козаки гуляли на славу. Між ними не залишилося нікого, хто мав ще охоту піддатися москалям та ляхам — всі люди були хоч і померти за свою свободу. Я почав заглядати в бік лісу, чи не сунуть москалі. Мали б уже десь підходити. Я нагнувся до Лиха.

— Візьми горілки паточні та віднеси тим, що на варті. Нехай п'ють!

Лихо послухався, кинув головою. Біда зголосився піти з ним.

Лише один дід не хотів їсти-пити, наче прось йому не давало. Все крутився біля столів, раз у раз дивлячись з-під долоні на край лісу, звідки виходив шлях, чи не видно диму, чи не запалили вартові тривожні вогонь. І надворі було душно, тому козаки поперецягували столи в затінок. Роїлись набридливі мухи, намагались сісти на закуски. Лиш дим із козацьких люлечок трохи їх відганяв.

Диму з-під лісу все не було. Звідти вийшли стрільці зі шляхтою, а дим так і не з'явився, значить Лихо з Бідою впоралися добре. Цього разу горілка зробила козакам «добру» послугу.

— Кидайте, хлопці ложки, беріть пістолі, — нараз гукнув дід, що першим побачив приближення непроханих гостей.

Ми завмерли, нічого не розуміючи. Раптом козаки без зайвого слова посхонювалися, за мить були озброєні. Столи з гостинною раптом презли, наче їх і не було, всі враз протверзали.

— Набивайте пістолі, мушкети, перевірте шаблі. Коней прив'яжіть. Коли за москалями буде сила, то паліть село, на коней — і в ліс. Пан із московитами потовчеться тут і поїде, а ми собі село відбудуємо, — гукав усім дід.

Тут і я додав:

— Та нехай вони про втечу думають. У нас шаблі гострі, а спини ворогу показувати не годиться!

Ратники і шляхта йшли широкою лавою, піби бажаною оточити відразу ціле село. Посередині їхав шляхтич, а також

драгунський капітан. Це були ті самі люди, що говорили не-давно з воєводою під Могилевом. Вони швидко підійшли.

— Десь сотня. По разу шаблями махнемо й далі підемо горілку пити, — підбадьорював я козаків, а сам добре дивився за рухом стрільців. Їх було втричі менше, ніж мало бути, значить, решта сидить у засідці. Ті, що йшли, на виду були мовчазні, але спокійні. Видно, бували вояки.

Ми стали гуртом, рушили кілька кроків їм назустріч. Зброю тримали напоготові, проте на ворога не наставляли — може, ще й минеться. Перемовини доручили Шилові з дідом. Непрохані гості підїхали. Лави стали одна навпроти одної.

— Що це за збіговисько хлопів?! — гукнув пихато шляхтич, зупинивши коня за півпострілу від козаків.

— А чого вам треба, люди добрі? Ми гостей не чекаємо, але раді будемо вам стати в пригоді, — досить спокійно відповів дід.

Тепер слово взяв капітан. Схоже, був українцем чи білорусом, бо враз згадав рідну мову.

— Бачу, ви тут всі вже зібралися. Добре. Від воєводи ми, наказ царський вам привезли. Батюшка-цар приймає ваше село під свою руку й прислав сюди нас, щоб лад навести та присягу на вірність вашу прийняти.

Дід перезирнувся з отаманом, перемовилися межі собою.

— Відвезіть свій наказ до нашого полковника. А царю ми присягу вже складали й будемо вірні йому довіку. Проте без наказу пана полковника нічого зробити не зможемо й відповіді вам ніякої не даємо.

Капітан і шляхтич перезирнулися, їм було смішно з двох задрипаних хлопів. Капітан вирішив говорити далі:

— Ваш полковник — ізменник і злодій. Ми його арештуємо й підведем під трибунал. Ви ж іще можете врятуватися. Мусите впустити в село свого давнього й законного володаря, стати вірними його підданими.

— І видати тих, хто підбивав вас два роки тому до бунту, — додав шляхтич.

Козаки знову перезирнулися, тепер заговорив дід:

— Гей, панове, ми народ вільний, до козацького реєстру прийняв нас пан полковник. А цей вельможний шляхтич — не пан наш більше, і не його це земля. У нас один пан — Господь Всевишній, а служимо ми цареві та полковнику білоруському.

Капітан хижко посміхнувся.

— А ти не боїшся так говорити, старий? Ми ж тебе зараз візьмемо та на палю посадимо.

— Спочатку візьміть, — відказав Шило спокійно й попередив: — У нас повино гостинців — сталева тараня та свинцевий горох!

Козаки щільніше стали навколо отамана.

Капітан оглянувся — він сміявся, реготали й стрільці, що стояли ближче, посиправшись на мункети. Лишень шляхтич був мовчазний. Йому вже одного разу довелося скуштувати того гороху й тарані.

Капітан повернувся й вишкірився до нас.

— На полковника надію маєте?! У нього занадто мало сили — і носа не посміє виткнути з Бихова.

— Сам гетьман прийде. Батько Хмель вам дасть такого прочухана, що штани свої московські погубите!

— Хмельницький помер!!!

Це викрикнув капітан, і наче грім вдарив серед ясного неба. Дід аж здригнувся.

— Брешете, падлюки!

— Пес бреше, — відповів капітан. — Здавайтеся, ваша смерть нікому не потрібна. Ваші старшини вже б'ються за гетьманство, їздять один за одним до Москви по царську ласку, обіцянками сиплять. День-два — і вся Білорусь буде наша. Так що не дурій, старий, не сваріться з царем православним.

Капітан насміхався. Дід мовчав. Плакав. Він не боявся своєї долі — плакав за гетьманом.

Раптом із лісу вискочив вершник. Спочатку його ніхто не зауважив, аж коли він підїхав ближче, стрільці спробували затримати його, проте йому вдалося проскочити ледь не до

самого діда. Це був посол до полковника, якого ми відправили напередодні, і він не знав як так швидко повернувся.

— Ну що там, Михайлику, що казав полковник? — спитав його дід, не рухаючись із місця.

— Казав, що доля козацька захищати рідну землю й ставати хоч би на кого, хто тільки захоче нашу волю козацьку забрати. Сам Нечай уже йде з Бихова нам на підмогу.

Це було ніби сигналом, ніби розв'язало дідові руки. Він скинув свитку, яку тримав на руках, прикриваючи нею два пістолі. Перший постріл зніс півголови шляхтича, що мав намір повернути свій маєток, другий звалив його сусіда. Шило, який стояв поруч, і собі стрельнув. Всі козаки почали палити з пістолів, а стрільці — з мушкетів. Я впав на землю, не бажаючи спіймати кулю. Поруч уже лежали козацькі трупи та поранені, стрільців також немало скосило. Ратники почали перезаряджати зброю. Козаки вихопили шаблі, кинулися в рукопашну, але тут із лісу вискочили драгуни, що сиділи в засідці. Шило побачив їх.

— Назад, до коней! Паліть село!

Лежачи на землі та вдаючи із себе пораненого, я перечекав, доки козаки відступлять, випустивши по ворогу град куль, а стрільці та драгуни перегрупуються й підуть в атаку.

Коли бій перенісся в село, я швидко підхопився й кинувся до мертвих шляхтичів, що так і лишилися лежати побиті козацькими кулями. Не гаючись, позривав із них одяг, узяв зброю. Звідки й узялися мої побратими, почали робити те ж саме.

Тим часом козаки бігли до своїх коней і враз стали, як укопані, — стрільці вже були в селі. Вони обійшли з другого боку, шлях до відступу був відрізаний. Ми кинулися за стрільцями, щоби прилучитися до такої славної різанини.

Добігли, коли враз гук мушкетної стрільби закінчився й почулася команда капітана.

— Ріж та бий!

Козаки й собі гукнули:

— За шаблі, рубай псів воєводських!

РОЗДІЛ IV

Рубопашний бій розгорівся на самому майдані біля церкви. Побачивши, що їх оточили, козаки стали рубатися із завзятістю загнаних звірів. Шилові й товаришам таки вдалося запалити кілька хат, вогонь почав розгорятися. Накидавши на майдані своїх та ворожих трупів, козаки розділилися на дві частини й почали відходити, щоб під хатами ще подрібнитися й городами та левадами добігти до лісу. Із майдану бій перенісся на людські подвір'я — хати спалахували одна за одною, розгорялися, мов свічки. Ще гірше диміли клауні, завалені свіжним сіном. І Певдовзі літній веселий день у косовщину перетворився на некельну ніч. Сизий ядучий дим затуманів сонце, а козаки й стрільці били один одного, рубали несамовито.

Я ще здаля зауважив діда. Він ішов, однією рукою тримаючись тину, другою закриваючи розбиту голову. На нього уваги ніхто не звертав. Ніхто, крім мене. Я підійшов, тримаючи спис у руці. Він і не побачив мене відразу, я розмахнувся — з цілого маху вгородив йому списа в груди. Дідуган хитнувся, мов старий дуб, якого ось-ось повалять лісоруби. Старий ще мить постояв, дивлячись на мене вже неживими очима, тоді опустився спочатку на коліна, потім впав лицем просто в пилюку до моїх ніг.

У бісів почуттів не буває, але коли я це зробив, мене накрила тепла хвиля радості. Це був мій перший козак, та не простий — старий, закоренілий. Я озирнувся за товаришами, вони вже рубалися палашами з дикою люттю. Лихо зійшовся в бою із Семеном. Той хоч і мав силу, проте рубака з нього був такий собі. Він раптом упізнав Лиха й на мить заляк. Цього вистачило, щоб встромити клинка Семенові в груди. Той аж

гикнув, почав борсатися, ніби не вірив, що смерть уже прийшла до нього. Лихо витяг палаш із рани і вдарив ще раз, потім ще і ще. Семен із кожним ударом глухо стогнав, випускаючи з рота чорну кров.

Біда напав на Леська. Той узагалі боєць був ніякий, швидко пропустив удар у бік, вивав. Біда запнув палаша в землю, витяг ніж та одним махом черкнув парубка по шиї. А тоді ж, не боячись, що хтось може побачити, сьорбнув крові. Мабуть, не міг стриматися, адже так давно про це мріяв.

Бій вирував. Я оглянувся навкруги — всюди січа. Мої побратими дико гарчали, ніби додаючи собі сили, та зі своїми палашами кидалися в саму круговерть бою. Я поводився по-іншому. Ходив по майдані та інших місцях, де щойно відгримів бій. То тут, то там натрапляв на поранених козаків, рубав їм голови шаблею. Нарахував таких уже дев'ять чоловік, дев'ять душ після удару мого клинка полетіли на той світ. Господар має бути задоволений.

Мої побратими, окутані димом, рубалися на якомусь подвір'ї. Козаки хотіли втекти, та Лихо з Бідою наздогнали їх з іншими ратниками, зав'язали бій та побили козаків. Ратники побігли далі, мої ж побратими стали дорізати поранених, а потім ще й побилися між собою, не поділивши здобич. Нараз зупинилися.

— Скільки в тебе? — спитав Лихо.

— Четверо, а ти скількох?

— Так само.

— Розділимося — я направо, ти наліво.

Вони розбіглися. Я також був тут, на людських левадах — доганяючи одного пораненого, що хотів утекти, добив його у траві. У мене було вже дванадцять. Раптом почувся дикий рев, аж усе бойовище стрепенулося.

— Біда! — впізнав я відразу й кинувся туди, де був мій товариш.

Він саме напорівся на шаблею. Це був не хто інший, а наш отаман Шило. Козак добре черкнув його в бік, так що наш друг відступив і почав уникати бою.

Отаман і справді гарно рубався: спочатку вивів із бою Біду, потім ще двох стрільців, одному розчерепивши голову, іншому відрубавши руку. Третій відлетів від удару ногою в живіт. Тоді козак відскочив убік і почав розглядатися, як би врятувати своє життя. Адже його товариші або відступили, або полягли. На нього верхи на коні мчав один із шляхтичів. Козак схрестив із ним шаблі, потім ще раз. Йому вдалося відхилитися від сильного удару навідріг і блискавично схопити шляхтича за рукав та стягнути на землю. Один стрибок — і козак уже на коні. Вороний заіржав, почувши на собі остроги.

Винесе його коник із поля бою живим? Звісно, що ні. Підбіг Лихо та вискочив на коня позад козака й обхопив його руками. Почалася боротьба, кінь закрутився на місці, спробував стати дубки, щоб скинути із себе таку важку ношу, втрапив рівновагу і впаав.

Лихо підвівся, витираючи закривавлений ніж, Шило залипився лежати із перерізаним горлом. Я оглянувся — бій майже закінчився. Кілька оборонців зуміли втекти. Біда стояв осторонь, тримаючись за бік. Треба було відійти, адже полум'я розгоралося, і скоро дим із козацьких хат та стогів валив такий, що можна було задихнутися. А ще страшна спека...

Ми утрюх стояли осторонь, милуючись картиною.

— Гарно ми погуляли, — задоволено кречнув Лихо.

— Ви добре, а мене черкнули прескурві сини, — відповів на те Біда.

Рани на «вбранку» заживають досить швидко, набагато швидше й менш болісно, ніж у простих людей. Проте навіть нам дістати рану — дуже неприємно, тому що біль все-таки, та й тіло вже так не служить, як належить.

— Цікаво, чи бачив сатана, як ми тут порядкуємо? Ти бачиш нас, господарю!!! — крикнув я, закинувши голову, розкинувши руки та оглядаючись по сторонах.

— Бачу, — пролунав голос із-під землі. Я ніби й чекав цього, однак стрепенувся від несподіванки.

— То чого не забираєш назад додому? Поглянь, скільки козаків через нас у сиру землю лягло, — сказав я вже тихо, перевівши подих. — Якби не наша намова, то цієї битви не було би!

— Дурні!!! — нараз гукнув голос, аж ми поприсідали. — Ви ще гірше наробили!

— Як це гірше? — сміливо запитав я в розпачі. — Що не так ми зробили, адже ти хотів козацькі душі?!

— Так, хотів. Але сьогодні цих козаків могли перетворити на рабів, і діти їхні стали б рабами, і діти їх дітей народилися б у рабстві. Ніхто тут про козаків не згадав би. А ви їх надихнули до боротьби за свою волю, і вони померли вільними. І діти вільними зостануться, пам'ятаючи про смерть їхню. Отак ви замість губити козацький рід, лише загартовуєте його. Дурні.

Голос пропав, не бажаючи більше з нами говорити. Я оглянувся — все було спокійно, ніхто нашої розмови не чув. Мої друзі дивилися на мене з докором, я відвернувся й лише мовив:

— Йому важко догодити.

— Не бачити нам тепер пекла, — з жалем проказав Лихо, а Біда тільки сплюнув. Мене охопила злість, і я пішов до стрільців.

Капітана побачив зразу, підійшов до нього.

— Ну, і що робити будемо?

Він зміряв мене з голови до ніг — не міг, очевидно, впізнати. Шляхтичів із ними чимало потягнулося, всіх не запам'ятаєш. Однак відповів:

— А що, треба повертатися до своїх.

— Отак? — перепитав я.

— А що?

Я криво посміхнувся.

— І чого я тільки пішов із вами ворогів государевих бити? Купка селяків посміялися над нами, стид. Половина стрільців мертві або поранені, шляхти полягло чимало, наші поранені нас стриожать, ні здобичі, ні провіанту не здобули. Та нас же засміють, он, самі хлопці регочуть із нас, виглядаючи з лісу.

Капітан спохмурнів.

— То нам по лісу ще бігати та хлопів виловлювати?

— Чому бігати? Хлопи повтікали, але є їхні жінки, худоба, та й припаси десь собі поховали. Мусимо провчити їх так, щоб інші мали науку. Дітей козацьких порубати-потоптати, жінок приголубимо, а худобу й припаси заберемо. Тоді всі будуть мати научку, що людей государевих займати не можна.

Стрілець, либонь, подумав, що я діло говорю.

— А де ми їх знайдемо, ліс великий?

— Хіба не можна запитати?

Звичайно, Лихо зі своїм зором міг побачити й сказати москалям, де переховуються козацькі жінки, проте так допомагати людям ми не мали права. Ми могли тільки підказувати. Капітан мою підказку зрозумів і тут же дав наказ привести одного з пораних козаків, якого ще не встигли добити.

Козак був на диво впертий. Стрільці підвісили його догори ногами й били палицями. Він мовчав. І тут до капітана підійшли Біда й Лихо.

— Накажи нам йому язика розв'язати.

Той лише кивнув: «беріть».

Отримавши схвальну відповідь, Лихо з Бідою почали обережно його знімати зі шнурка. Бідолашного положили на стіл, якого собі мої побратими підготували заздалегідь. Це були широкі дошки на ковбицях. Тут уже й інструменти лежали приготовані — ніж, сокира та ковальські кліщі — все, що зуміли знайти. Та їм більше і не треба було. Руки й ноги нещасного прив'язали й замилювалися своєю роботою.

— Гляди, брате, а стіл ми замалий зробили — ноги трохи звисають, — мовив Біда. — Як у тій пісні:

Ой купив дід бабці,

Новенькі капці.

Баба взула капці — тиснуть її у пальці.

Розсердився дідо:

«На базар не піду,

Не понесу капці» — й відтяв бабі пальці.

При останніх словах Лихо розмахнувся й одним махом сокирою відрубав козакові ступню. Той аж завив від болю, закричав диким криком, почав кидатися по столі.

— Лихо, ти як пес. Тобі сказали втягти палець, а ти відкусив цілу ногу, — мовив Біда, витираючи з обличчя кров, яка бризнула навсібіч.

Лихо підійшов до хлопця, схопив його за чуба.

— Можеш нам нічого не говорити. Чим довше будеш мовчати, тим більше я від тебе відрубую. Буде мені на холодці. І кричи побільше — це як музика.

При цих словах він злизав кров із сокири. Хлопець із болю й жаху аж скривився й заплющив очі.

— Що в нас іще стирчить недоладно? А ось що.

Тепер мій товариш почав відрізати козакові чуба.

— Дай і мені щось, — попросив собі Біда.

Навіть самі стрільці відвернулися, бо не могли дивитися, як мої побратими «розбирали» цього хлопця. Скоро стіл був повністю залитий кров'ю, страшні крики чулися далеко по навколишніх лісах. Нарешті хлопець затих. Витирали руки від крові в якесь рядно, ніби лікарі або м'ясники, що виконали тільки цю свою повсякденну роботу. Вони підійшли до мене. Тут же з'явився й капітан.

— Ну що, лише крові нарobili, а бідолаха так нічого й не сказав.

— Чого це не сказав — усе сказав.

Десь за півгодини за підказкою Лиха стрільці віднайшли й відкопали кілька ям зі збіжжям, яке козаки вже встигли закопати від непроханих гостей. Ми знали, де в лісі ховаються жінки з дітьми, де худоба. Також знали, де вони закопали сільську касу, яку ховали на будівництво нової церкви. Проте Лихові й Біді вистачило розуму не говорити про це стрільцям. Гроші ми викопали самі й відразу ж розділили.

Наші коні, яких ми прив'язали до дідової обори, зуміли вирватися з вогню й дали упіймати себе в полі. Стрільці нас

прийняли за своїх — шляхтичі до них пристали з усіх усюд і не знали один одного.

Усе складалося якнайкраще. Драгуни, шляхта, а також стрільці, яким вдалося доп'ясти коней, вирушили в ліс. Я вже грів себе думкою, як зараз буду мучити козацькі родини, нищитиму їхніх дітей, щоб із коренем вирвати той проклятий рід. А як я з жінками побавлюся! Обов'язково на початок знайду собі незайману дівчину. Ото буде розвага.

З цією думкою я гнав коня до лісу, де нас уже чекали козацькі жінки й родини. Було нас чоловік сорок, всі на конях, озброєні. Дорогу знали добре — Лихо їхав попереду. Від свисту вітру, тупотіння коней та відчуття крові аж легко паморочилося в голові.

Раптом із лісу вискочила ватага вершників. Вони на мить зупинилися, а тоді почвалані в наш бік, заходячи нас із боку та розгортаючись лавою. Це були козаки. Я їх упізнав відразу по тому, як їх несли коні — легко, мовби і не торкаючись землі. Мої товариші також зауважили ворога й загальмували хід, розвернувшись.

Дороги до втечі не було, адже вони вискочили дуже раптово і зблизька. А тут ще Лихо вихопив шаблю і з диким ревом «За мною!» кинувся вперед. Йому мало було сьогоднішнього бою, і він хотів ще поповнити свою скарбницю козацькими душами. Я не поділяв його високих задумів. Бачив, що козаків більше і що то справжні воїни, а не селяки, яких ми били перед тим. Хоча навіть селяки всипали нам добре жару.

Робити було нічого — всі вже гнали за Лихом назустріч козацькій лаві. І ось ми зійшлися. Відразу кілька наших впало з коней збиті списами або зарубані шаблями. Затріскотіли пістолі — і знову попадали на землю вбиті й поранені. Я зіткнувся з одним козаком, мій кінь дико заіржав, проте втримався на ногах. Козак намагався збити мене списом, я відбив удар і сам вдарив навідліг.

Мені сьогодні більше не щастило — я тільки збив його шапку. Козак встиг вихопити шаблю й кинувся на мене. Шаблі

вдарилися сильно, аж заскреготіли, тоді ще раз, ще. Він виявився сильним супротивником, шабля просто літала в руці, і було невідомо, хто з нас переможе. А я не хотів ризикувати. Як він мені відрубає голову, то мій чорний дух тут же вилетить із «вбранка» і лусне на сонці, як мильна бульбашка. Тому як тільки мені вдалося на мить перервати бій, прикрившись конем, я витяг пістоля і вистрелив йому в груди. Козак упав на землю.

Я оглянувся: рубанина була страшна. Козаки, як я й думав, виявилися достойними бійцями — рубали нашим голови, як капусту. То шляхетська, то стрілецька падали коням під ноги, а ті лише харапудилися від того. Лихо рубався десь попереду, кидався на ворогів, але, здається, не поклав жодного. Біда взагалі лише прикривався та намагався уникнути бою — все ще пекли рани.

І тут я побачив одного козака, який тільки що розрубав драгуна. Він був у дорогому жупані, а за шовковим поясом був пернач. Невже тут сам полковник білоруський! Так, він же збирався у розвідку! І посол наш повернувся так швидко, бо зустрів їх на півдорозі. Недаремно Нечай пообіцяв йому, що прийде на поміч. Дотримав слова.

Не роздумуючи, я погнав коня на нього, щоб напасти збоку. Це була для мене дуже цінна здобич.

— Бережись, Іване! — крикнув йому хтось, і полковник тут же крутнув коня, опинившись зі мною віч-на-віч. Блискавичного нападу не вийшло, та можна було спробувати позмагатися з ним силою.

Мене вдома трохи вчили фехтувати, я навіть досягнув певних успіхів, і це давало мені надію, що я його зможу здолати. Та не встигли наші шаблі і п'ять разів зійтися, як я збагнув, що без допомоги чи щасливого випадку його не переможу. Він був дуже вправний рубака, крім того, сила удару в нього була більша, ніж у мого «вбранка». Та я здаватися не хотів. Не на того напав.

Ми кілька разів сходилися, і Нечай не давав жодної можливості бодай зачепити його. Зате сам кілька разів махав мені

шаблею ледь не під самим носом. Я забув про обережність і кидався в бій із великим запалом.

Нечай відбив мою атаку й пішов уперед. Його удари були такими швидкими й сильними, що моя рука затерпла, і я вже не думав про контратаку, а лиш як би прикритися. І тут він вдарив навідріг. Я не встиг як слід прикритися шаблею, тому він переламав мій клинок навпіл, а шабля його пройшлася по моєму боці. Я скрикнув, кінь мій шарахнувся в сторону, скидаючи мене.

«Тут мені і дасть жаба цицьки» — подумав я. Зараз мене або розтопчуть коні, або доріжуть козаки.

Цього разу врятували друзі. Вони, очевидно, також зауважили полковника й вирішили напасти. Лихо напав на Нечая, бажаючи відвернути увагу, а Біда мав ударити збоку чи ззаду.

Проте задум їм не вдався — вірні Нечаєві товариші дали Біді по голові, а Лихо, так і не діждавшись допомоги товариша, також упав коневі під ноги, порубаний шаблею полковника.

Майже всі наші вже лежали постріляні й порубані, решта думали, як би дати драла. Ми залишилися самі поміж козаками Нечая.

Тепер справа була за Бідою. Він махнув рукою, ніби кидаючи козакам сіль в очі. Так він кидав у них дурманом, а нас окутував невидимою для людського ока пеленою. Ми стали невидимими.

Козаки вмить відсахнулися й по-дурному почали озиратися, ніби не розуміли, що з ними діється. Тим часом Біда з Лихом мене підхопили, і ми, невидимі для людського ока, пошкандибали до лісу, щоб там сховатися.

Добігши до перших дерев, ми відразу попадали. Дихали важко. Я намагався затулити свою рану, але дуже трусилися руки. Кров лилася, як із кабана.

— Тобі ж шаблею по голові дали, сам бачив, — мовив, стогнучи, я.

Біда скинув шапку. Там була мисюрка: козаки та шляхта одягали її під шапку, щоб уберегтися саме від таких ударів.

Я поглянув на Лиха.

— А в тебе що? Тебе ж Нечай на шмаття рубав.

У Лиха під каптаном була кольчуга.

— Ось ви які, сучі діти. Тільки мені дісталось.

Мене й справді боліло.

— То треба було й собі щось зняти з мертвих шляхтичів, хто тобі не давав? — буркнув Біда.

Він розірвав мій одяг. Рана була і широка, і досить глибока. На щастя, шабля втрималася на ребрах, зламавши одне чи два.

— Зростуться, — повідомив мені Біда. Нічого далі не говорячи, він облив рану горілкою, яку завжди носив із собою в невеличкій флязі.

— А добре погуляли, — важко дихаючи та витираючи рукавом носа, мовив Лихо.

— Справді, гульня була гарна, — погодився й Біда. Він прихилився спиною до стовбура.

У мене в голові була одна думка, яку я тримав ще з тої хвили, як почув про смерть Хмельницького. Уже не міг її втримати у своїй голові й наважився поділитися з друзями.

— Я собі тут гадаю, що, може, нам краще буде на Україну повернутися. Там гетьман помер, козаки зараз нового ставити будуть. Розумієте, про що я?

Вони не розуміли. Я пояснив:

— Це більше вовкулакам та упирам підходить вбивати людей. Ми ж, чорти, створені для іншого. Наша справа збивати людей із пуття, намовляти на гріх. Як нам вдасться «завербувати» кількох полковників, пообіцяти булаву, то між ними гризня почнеться, а потім і кров полетіть. Брати будуть вбивати один одного — ось де ми голів нарубаємо!

Першим заперечив Біда:

— Нічого не вийде — ми замалі чорти для такої великої справи. Ти забагато на себе береш. Згадай, як ми тебе послухали і нас ледь не спалила Софія, потім ми в немилість до господаря впали, бо намовили хлопів битися з москалями. А тепер, ідучи за твоєю порадою, нас на шмаття рубав Нечай. Ти якийсь невезучий. Ніж так ризикувати, краще будемо триматися тих москалів та рубати голови козацькі. Так простіше, а головне — напевно.

Я не здавався:

— Скільки ж ми їх зможемо нарубати? Он, сьогодні вже облизали козацьких шабель. А що буде потім? Нечай не простак — він приготується до оборони. Вони укріпляться, засядуть у своїх містах, почнуться довгі облоги. Прийде осінь, холод. А тут ще почнуть нападати ззаду, ночами відбивати обози з провіантом — перебої з харчами будуть. Козаки собі нового гетьмана виберуть на місце Хмельницького, він прийде сюди і дасть москалям так під дупу, що будемо летіти, пердіти і радіти, що душа в тілі.

— А щоб мені на Йордань втопитися — не дадуть, — це вже втрутився у розмову Біда. — Глянь, яка за Москвою сила!

— То й що? Ви згадайте Хотин, згадайте Корсунь і Пиляву. Яка була сила ворожа, а як їм прийшлося тікати від козацького духу. А так ми почнемо «вербувати» старшину, розпалимо війну братню між козаками. Вони переб'ють одне одного, у їх край прийдуть вороги. Так ми зможемо взагалі рід козацький звести. Знаєте, яку нагороду за це в пеклі князь обіцяв!

Друзьки переглянулися. Захитали головами.

— Не для рида коровай, Неделе, і не для пса ковбаса. Нам веліли голови рубати, тож рубаймо. А братовбивчі війни починати — це робота самого Люципера. Не підемо. Та й чи надаремно ми сюди таку далеку дорогу топтали, щоби тепер назад повертатися? — відповів Біда від імені обох.

Я не збирався здаватися:

— Благаю вас, хлопці, повірте мені. Перемога буде за нами, і винагорода нас велика чекатиме. Вам лише треба допомогти

мені. Без твоїх очей, Лихо, я не зможу бачити своїх ворогів, а без твого, Бідо, туману не зможу до них уночі підкрастися, щоб «завербувати». Повірте, «вербую» я добре, скільки через мої намови козаків під шинком сконало, скільки стало поклонятися зеленому змієві замість Богу. Я вмю викликати душу, коли людина спить, у її сон залазити вмю. Вони не зможуть нам опиратися. Ну, що скажете?

Проте вони мовчали. Нарешті знову сказав Біда:

— Ти, коли хочеш, то іди. Але без нас. Та відразу тобі кажу — облиш цю думку, інакше знову чогось наробиш собі на голову.

Я підвівся. Не мав наміру змиритися. Плюнув собі під ноги.

— Таки піду. Не хочете мені допомогти — не треба, сам собі дам раду. Тільки потім до мене не лізьте, я вам більше не товариш.

— Ну і йди, дурко.

— Тупаки кляті, — вилаявся я наостанок і пошкандибав геть.

Перевівши трохи подих та відірвавшись від своїх друзів, я почав думати. Поспішив, коли так раптово розірвав стосунки зі своїми товаришами, проте дороги назад не було. Як мені діяти? Думай, думай! Мандрувати до Чигирина, щоб «вербувати» старшину, — ризиковано. Я втрачу багато часу, та й у Чигирині в мене нікого немає, щоб допоміг. Дошкуляє проклята рана. Може, спробувати «завербувати» Нечая? А що, це думка! Він тут, недалечко, до того ж він зять Хмельницького, з дуже славного роду, сам уславлений у боях. Чим не гетьман! Він може замиритися з москалями, здати їм Білу Русь, а сам по-сунути з їх допомогою на Чигирин. Білоруські козаки стануть рабами, а козаки у війні домовій переб'ють один одного. Який же я все-таки розумний.

Треба поспішати. Я спостерігав за діями Нечая і його людей. Вони ще там, на галявині, допитали полонених москалів. Дізнавшись, що ті хочуть зробити з жінками й дітьми, Нечай дав наказ перевести селян у безпечне місце. Я, шкутильгаючи, побіг на галявину, щоб знову впіймати мого коня. Він, очевидно,

полюбив мене й гадки не мав тікати. Я скочив у сідло й обережно подався за козаками.

Їхав за ними до самого вечора, ховаючись та чекаючи доброї нагоди. Вони трималися переважно лісом на південь, до Бихова. Я ховався поміж дерев, все собі обдумуючи. У лісі скоро почало сутеніти, і я вирішив діяти, бо в темряві ті могли вислизнути. План уже був готовий.

Продираючись крізь чагарники, я випередив їх і виїхав на стежку. Тут же спішився, швидко роздягся із каптана, залишившись в одній сорочці. Тоді глянув на свою рану — вона почала стягуватися. Я вже казав, що на «вбранках» все заживає в десятки разів швидше. Наново розірвав її, зіціпивши зуби від страшного болю. Знову потекла кров. Я вимазав нею себе, сідло, коня. Тоді повикидав далеко в кущі одяг, зброю, навіть гроші на церкву, які ми собі з друзями розділили на трьох. Почувши тупіт копит, розлігся посеред дороги.

РОЗДІЛ V

У білоруському полковнику я не помилився — він не проїхав повз пораненого на дорозі. Вгледівши мене, козаки спочатку насторожилися. Вони швидко переконалися, що це не пастка, перемовилися кількома словами й кинули мене впоперек на мого ж коня. У них ще були поранені товариші, які схопили кулю чи облизали шаблю в бою з нами.

Ці ліси були хлопцям Нечая добре знайомі, бо рухалися ми в темряві досить швидко. Ще до півночі прибули в Бихів. Містечко мені не вдалося розгледіти, адже було вже темно, та й споглядати краєвиди, лежачи на коні догори дупою та вниз головою, не дуже зручно.

Зате будинок Нечая я оцінив належно. Одне слово, добротний. Коли важкі дерев'яні ворота відчинилися і ми вїхали — нас зустріли дружнім гавкотом собаки. Нечай гукнув до них, і ті затихли. Почувши тупотіння копит, з будинку вискочила челядь і сама пані полковникова. Козаки допомогли челяді зняти з коней поранених і віднести до однієї просторої світлиці в будинку. Очевидно, вона вже не перший раз служила лазаретом. Мене положили на лежанку, вистелену сіном та рядном.

Пані полковникова впала Нечаєві в обійми.

— Що це таке сталося, муже мій, хто поранив усіх тих козаків?

— Стрільці московські вкупі зі шляхтою.

— Що ж тепер буде?

Він поцілував її в голову й легенько звільнився.

— Не журися, жінко, усе якось обійдеться. Піди краще допоможи з пораненими, а зі мною все гаразд.

Лікарі з допомогою челядників оглядали поранених. До мене підійшла сама пані Нечаєва.

— Де я? — спробував завести розмову.

— У безпеці, не хвилюйся, — сказала мені вона, а сама розірвала мою сорочку, обмила рану теплою водою від крові.

— О, як приємно, ніби янгол доторкається до моєї пекучої рани. Скажіть, ясна пані, хто ви?

— Помовч, пане, тобі не можна говорити, бо рана від того кровоточить, — відповіла вона діловито, а сама мацала пальцями навколо моєї болячки. Ребра в мене після Нечаєвої шаблі вже зрослися, тож вона вдруге промила рану, але вже горілкою, після того намастила якоюсь маззю, міцно перев'язала. Вже хотіла йти, коли я легенько взяв її за руку.

— Я буду молитися за вас, моя пані.

Вона посміхнулася. Тут було досить слабке і тьмяне світло, проте я зміг розгледіти її вроду — а вона була справді вродливою.

Скоро всіх поранених обійшли, задули свічки й вийшли геть.

Лежати було важко, душно. Передусім було літо, спека... А тут ще на стіні висіла ікона. З неї Миколай Чудотворець свердив мене своїми очима так, ніби я вдерся в його володіння. Ось-ось зійде з образу й задушить. Я це ледве витримував, але вирішив стояти до кінця. А щоб Миколай відчепився, розказав йому віршика:

— Миколаю-чудотворче, прошу тебе нині: допоможи гроші вкрасти з церковної скрині.

І справді, ніби трохи полегшало. По домі все ще шастали люди, чулися їхні кроки за дверима. Треба чекати, доки всі не заснуть.

І я чекав. Хвилинка здавалася мені годиною, але я набрався неабиякого терпіння. Так пролежав десь дві години, тоді підвівся, вийшов зі світлиці. У сінях вдихнув свіжого нічного повітря — стало ще краще.

Спальню полковника знайшов досить швидко: тут не було багато кімнат. Нечай спав, заклавши руки за голову. Пані полковникова притулилася на його грудях. Вона здригалася уві сні — смерть батька боляче вдарила її, тому й сон був неспокійний...

Я став над полковником, торкнувся його руки. Під час сну душа людини не так прив'язана до тіла, її вже не втримує

розум, який зараз також спить. І саме зараз цю душу легше «завербувати», увійшовши в сон. Я нашіптую чоловікові на вухо гріховні речі, але такі приємні, такі бажані, від яких ти завжди відмовляєшся, не можеш собі дозволити. Душа не відчуває страху — страх спить разом із розумом. Душа як дитина: лине за всім, що їй здається приємним, душа довірлива. Ангели не можуть заборонити нам підбурювати душу людини на гріх, ось і зараз вони літають табуном, спостерігаючи за моїми діями. Бог дає кожній людині вибір, кого слухатися, і все залежить тільки від тебе, наскільки сильний твій дух.

— Здоров, Іване, — привітався я, ставши перед його душею в образі покійного Хмельницького.

— Батьку! — зрадів Іван. Він сидів за столом у світлиці.

— Помовч, у мене дуже мало часу. Іване, я завжди любив тебе, як сина, та лихі люди попутали мій розум. Я відправив тебе і свою дитину в ту глушину, прирікши нас на розлуку, сам же обклався чужинцями, слухав їх у всьому. Пробач мені, не оцінив я тебе належно.

— Та що ви, батьку. Я з радістю виконував усі ваші накази й готовий...

Я похитав головою.

— Знаю, сину. Та досі я був сліпий і лише тепер прозрів. Лише зараз я побачив, що люди, на яких я так покладався, плювати хотіли на мої заповіді, а кожен лише за себе дбає, щоб рід Хмельницького перевівся, а самим правити на Україні. Вони будуть крутити Юрком, моїм сином слабкодушким, як їм заманеться. На Україні ж потрібна сильна рука. Ти маєш стати гетьманом, маєш зберегти булаву для мого внука, чуєш, щоб рід Хмельницьких залишився князювати на Україні. Моя кров мусить бути зверху, інакше пропаде Україна, розтягнуть. Покалянися...

Нечай зморщився.

— Але я не знаю, що можу вдіяти. Старшини ще за вашого життя вибрали Юрка своїм гетьманом, він — ваша кровинка.

Нечай натяку не зрозумів, отже, до цього ніколи про гетьманство для себе не думав. Це — погано.

— Юрко — нездалий гетьман. Він загубить булаву і славу козацьку й наш рід занепасть. Слабкість моя була в тому, що на гетьмана його затвердив із волі старшини. Він не те що булави, пернача полковницького втримати у своїх руках не зможе. А люди, що навколо нього, це юди, лише про себе думають. З'їдять бідного Юрка, як голодні вовки вівцю. Ти мусиш врятувати мій рід, на тебе вся надія.

Нечай важко дихав крізь сон.

— Але що я маю робити?

— Насамперед замирися з москалями. Виторгуй у них для себе привілеї та прихильність. А тоді з їх прихильністю та поміччю йди на Чигирин по булаву.

Це було наче грім для молодого полковника.

— Батьку, як же я її здам? Ви ж самі наказували...

— Наказував, бо тоді була така потреба. На чорта нам та Білорусь, коли в нас і своєї землі вдосталь, ладу їй не можемо дати. Та віддавати просто так не годиться, от я й торгувався, ціну собі набивав. Тепер усе інакше. Мусиш залучитися підтримкою чужинців, щоб приструнити своїх. Інакше свої ж тебе за горло візьмуть. Таке життя. Та й дочка улюблена моя має гетьманшею в Чигирині сидіти, а не тут, у тих яругах та пушах.

Нечай крутив головою. Схоже, він і далі не розумів натяків і на намови не піддавався.

— Білорусі не здам. Тут живуть козаки, які братами нашими стали, а братів продавати негоже. І війни братовбивчої за булаву не почну. Є закон козацький, козацька рада. Вона вища за будь-чию волю, хоч і вашу, батьку. Простіть.

Кого не можна купити, обдурити, того можна хіба що залякати.

Хмельницький спалахнув гнівом, як це вмів робити тільки він. Богдан (тобто я) лиш махнув рукою, і Нечая тут же прикували кайданами до гармати. Так покійний гетьман завжди карав непокірних. Нечай не боявся кари, його дух був спокійним.

— А я тебе ще сином назвав, надію покладав на тебе! Забув, як шмаркачем прийшов, як я пригрів тебе, дитину свою віддав!

А ти ж, гаспидська душа, у пир'я вбився, став людиною, а тепер за моїми плечима з ворогами змовився! Та що ти знаєш про закони козацькі! Україні сильна рука потрібна, і булаву так треба тримати, як я тримав, тоді і доля, і воля буде. Гляди ж, зятю, не послухаєшся, проклену, як батько, і вік щастя знати не будеш.

Мій Хмель був страшний. Він почервонів, розмахував кулаками й тупав ногами. Та це більше з безсилої люті. Я всю свою силу кинув на те, щоб «завербувати» його. Він лише зблід, та був непохитний.

Я зрозумів, що це кінець.

— Начувайся, полковнику, спокою ти від сьогодні мати не будеш.

— А я його й не мав, — спокійно відповів пан Іван. Пута з кайданів його послабилися й самі по собі брязнули з рук. Моя сила й воля над цим чоловіком випарувалися, як туман.

Я важко дихав, холодний піт заливав мене. Підвівши очі догори, я побачив ангелів, що, тріпочучи могутніми крилами, зависли в повітрі й спостерігали за мною. На їхніх обличчях були посмішки. Мені довелося відступити — відпустив душу полковника, вийшов із його сну, а тоді і з кімнати, як побитий пес.

Повертатися у свою світлицю й провести решту ночі в компанії з Миколаєм мені не хотілося, тож я крадькома вийшов надвір і сів на призьбі. Ніч повинна була додати мені сили. Я сидів, дивився на зоряне небо. Думав про Нечая. Він виявився твердим, і, схоже, завербувати його найближчим часом на змоги не буде. Що ж робити? Треба буде вербувати когось іншого. Побратимів полковника, а може, навіть... жінку. Справді, вона ж має їхати до Чигирина на похорон! Нащо мені сидіти тут, у тій глушині, коли там зможу вербувати старшину досхочу! Треба лише, щоб вона взяла мене із собою. Та як її намовити? Цікаво, яке в неї слабке місце?

На ранок двері відчинилися й разом зі служницями зайшла пані Олена. Вона по черзі підходила до козаків, питала, як їхні рани. Важкопоранених тут не було, тому козаки відповідали

бадьоро, а дехто навіть встати пробував. Тоді вона наказала принести сніданок: пораненим треба було відновлювати сили, які витекли разом із кров'ю на полі бою. До мене підійшла в самому кінці.

— Як панова рана? — спитала, впізнавши, певно, у мені шляхтича.

— Чудово, моя пані. У вас воістину ангельські руки, тому що я почуваюся набагато краще. Хоч, правду сказати, готовий, щоб мене на шматки рубали, лиш би ще раз пережити дотик ваших ніжних пальців.

Ті романтичні слова не подіяли на неї, вона залишалася тією ж холодною козачкою, в очах її була крига.

— Нехай пан краще обереже своє здоров'я. Повірте, пане, воно дорожче.

Я зрозумів, що так її не візьмеш.

— Пробачте мені, пані, адже я хотів лише висловити свою дяку. Ви з паном полковником так безкорисливо взялися допомагати чужій людині. До речі, я називаюся Недоловський Станіслав, шляхтич аріанської віри. Присягаюся, що тепер я ваш боржник і готовий служити вашому дому. Вояка, звісно, з мене не дуже вдатний, проте я знаю багато мов, був у багатьох країнах, при дворах різних королів, багато книжок перечитав. Був учителем та вихователем дітей у багатьох заможних родин.

Вона задумалася.

— Це якраз добре, нам потрібні едуковані люди. Чоловік хоче закласти в місті велику школу для козацьких дітей. Коли б пан хотів у нас залишитися...

— З превеликою радістю. Я готовий вчити козацьких дітей, проте мушу виконати обіцянку, що дав перед смертю своєму батькові. Він сам довго збирався в Чигирин до гетьмана Хмельницького. Їхнє знайомство відбулося у Львові, де вони разом навчалися. Батько раптово занедужав і помер, а мене перед смертю попросив його волю виконати. То я йшов у Чигирин, щоб поклонитися від батька славному гетьманові, вітання передати. А тут мене й схопили москалі. Слава Богу, що живим

вирвався. Прошу вас, пані, можливо, валка яка в той бік поїде, то я б до них примостився.

Олена задумалася. Ніби збиралася із силами, а тоді сказала:

— Ти, пане, на жаль, запізнився. Батько мій уже переставився, поклонитися ти зможеш лише його козацькій могилі.

Вона стримувала в горлі сльози — козацькій жінці не личило плакати при чужих. Я аж зірвався з місця, схопившись за бік від болю.

— Не може бути! Та як це так! От горе!!! Пані, прийміть мої найщиріші співчуття, — при цих словах я встав із ліжка на ноги.

— Спасибі, пане. Та ти не вставай, сил у тебе ще надто мало. Лежи.

Я відчув, що за нашою вже досить тривалою розмовою не без цікавості спостерігають інші поранені.

— Ні, пані, з такою новиною я не зможу пролежати довго. Прошу вас, допоможіть мені вийти надвір, на свіже повітря. Тут я зараз задихнуся.

Вона взяла мене за руку, і я пошкандибав поруч із нею. Уже надворі я запитав:

— Але ж ви, моя пані, поїдете на похорон?

— Сьогодні. Чоловік мій уже приготував для мене човен, лише перевіряє, чи десь нема засідки. А що?

— Заклинаю вас, моя золота пані, візьміть мене із собою на човен. Інакше, який я буду син, коли не зможу виконати заповіт мого татка? Тепер же війна почнеться, валки на Чигирин ходити не будуть. А з вами я зможу поклонитися славному гетьманові бодай на катафалку. Крім того, я книгу про козаків написати хочу, щоб люди правду читали, а не перекручені брехні польської шляхти. А тоді, даю слово шляхтича, повернуся сюди й буду вчити всіх ваших дітей. Клянуся перунами — кращого вчителя не знайдете.

Олена була заскочена такою просьбою.

— Але ж твоя, пане, рана...

— Це дрібниця. Ваші ніжні руки й чудодійна мазь зробили диво.

Я раптом почав бити себе рукою по рані.

— Ось бачите, не болить, затягнулося!

— Ну, гаразд, я поговорю з чоловіком.

Нечай спершу не дозволив. Нечистому не так уже й легко обкрутити навколо свого пальця праведну людину. Йому, звичайно, чхати було на мої обіцянки, хіба що вчителя хорошого втратити не хотів. Він сам підійшов, щоб привітати мене, ми коротко переговорили — він переконався, що я й справді людина вчена (за п'ятсот років життя можна й не такого розуму набратися), а ж пообіцяв, що спробую в дорозі розважити пані Олену розповідями про далекі краї, щоб туга за покійним батьком так не гризла. Він дуже уважно дивився на мене своїми колючими очима, ніби хотів упізнати, де мене вже бачив. Можливо, і пригадав би, як схрестив зі мною шаблі, та не вірив, що я лишився живим після того. Тоді я виклав із рукава свій козир.

— Я пишу книгу про козаків на вимогу посла Франції, приятеля мого батька. Він наказав написати про козаків, аби в Парижі та й у цілій Європі люди знали правду, а не самі побрехеньки польської шляхти. От я й напишу про славного Богдана, що сам побачу. А ще напишу про вас, пане полковнику, як мужньо ви захищаєте Білорусь.

Це його переконало — усі люди мають маленькі грішки, тільки їх треба відчути. Нечай не проти був зажити слави, як і кожен козак, а це також гріх, бо Він наказав вам бути скромними. Полковник взяв із мене ще раз слово, що повернуся до бихівських дітей, і відпустив.

Човен був великий. Козаки називали такі човни «дубами», у них могло запросто вміститися кільканадцять чоловік. От і зараз Нечай відправив із дружиною десяток козаків із мушкетами й шаблями. Подорож по Дніпру була безпечніша, ніж лісовими дорогами, тому цей шлях і вибрав полковник для своєї дружини. Найбільш досвідчений козак тримав стерно, керуючи дубом. Ще шестеро налягали на весла, троє були на заміні. Олена сиділа на носі човна, вдивлялася в берег, де залишався стояти її чоловік, проводжаючи човен поглядом. Я розмістився поміж козаками, ближче до пані полковникової, прихилившись

спиною до борту. Усі мовчали. Козаки сильно налягали на весла, тож човен, підхоплений течією, швидко полетів на південь. Зловивши попутний вітер, розіпнули вітрило.

Пані Олена все вдивлялася в густі бори та пуші й думала про щось своє.

— Повертатися додому завжди приємніше, ніж залишати його. У яку б цікаву мандрівку ти не вирушав, — сказав я їй. Це вивело жінку із задуми.

— Я вже кілька років не була в Чигирині, не бачила рідних. Бихів став мені домом.

— От я й кажу, що повертатися буде легше, приємніше. Вона посміхнулася.

Я намагався не набридати. Знав, що мовчанка та роздуми, як і все на цій землі, можуть скоро набриднути. Так і з пані Оленою. Зав'язалася розмова спочатку про погоду, про красу навколишніх лісів, а тоді й про саме життя. У розмові час проходить швидше, особливо коли співбесідник цікавий та вмє вислухати. Інколи багато патякати — гріх, адже у всьому треба знати міру. Олена була розумною, у ній не було ні краплі дурості чи легковажності. Розговорившись, я почав розповідати про далекі європейські міста, у яких ніколи не був, проте чув від товаришів у пеклі. Вона слухала уважно, ніби втягуючи відомості в себе. Так завжди роблять розумні люди — вони намагаються завжди чогось навчитися, слухаючи співрозмовника. Була здивована з різних речей, хоча свого захоплення не виказувала, як це деколи роблять жінки, поводитися стримано. Я намагався також розговорити її, дізнатися від неї дещо цікаве, однак говорила вона загально, не розкриваючи своєї душі.

Човен лише кілька разів приставав до берега. Ми не зупинялися навіть уночі. Козаки спали по черзі. Вони веслували майже без відпочинку, старий за стерном узагалі не склепив очей, лише курив та вдивлявся уважно в навколишні ліси й човни, що траплялися по дорозі.

Скоро ми проминули Київ. Я замилувався золоченими банями церков, мружився, козаки хрестилися. Мені враз захотілося побачити Катерину — і я спробував розгледіти в густих

заростях її хатину. Цікаво, чи пам'ятає мене, чи знайшла собі когось іншого?

— Добре було б зайти в Лавру та святі печери, помолитися за батькову душу, — вивела мене із задуми пані Нечаєва.

— Я гадаю, що зараз і так усі ченці та панотці моляться за упокій душі гетьмана. Хоча щира молитва зайвою не буває.

— Скоріше б уже добратися.

— Мабуть, Чигирин — велике місто? — запитав я. Мені й самому ставало скучно, тим більше від постійного сидіння боліли ноги.

— Та не таке вже й велике. Київ більший.

— А Суботів?

— Суботів гарний. Батько любив свій хутір. Коли не був у справах державних, то сам по господарству порався. Був добрим господарем. Завжди любив хвалитися перед своїми гістьми то пасікою, то садом.

— А ви, пані, що вам до вподоби?

Вона поглянула на мене, спочатку не розуміючи. Я зробив таке обличчя, ніби питаю просто так.

— Я колись любила танці, поезію, бенкети. Любила слухати від батька про справи політичні, все, пам'ятаю, допитувалася, навіть поради якісь давала. А потім вийшла заміж, чоловік, діти. Зараз мене дуже цікавить усе, що робиться в державі. Козаки не дуже допускають жінок у свої справи, тож більше по господарству доводиться...

Я посміхнувся про себе. Це пташка високого польоту, а мугир Нечай зачинив її у своєму Бихові, зробив ледь не наймичкою. Тож я зі своїми солодкими речами ніби бальзам на рану.

— Безсумнівно, покійний гетьман виховав своїх дітей справжніми патріотами. Уявляю собі, яким лицарем був пан Тиміш, царство йому небесне.

Олена зітхнула. Тиміш був її старшим братом, що кілька років тому загинув у битві. Тимоша Хмельницький готував на гетьманство замість себе. Хлопець був гострий, як бритва, дуже крутого норову. Навіть гетьману не завжди корився, відстоюючи свою думку, за що кілька разів терпів суворе покарання.

Казали навіть, що то він повісив на брамі свою мачуху, другу батькову дружину, спіймавши її з коханцем. Тиміш не боявся батька. Узагалі він не боявся нікого. Велике щастя, що його зараз нема, а то було б усім чортам — навіть носа з пекла не могли б висунути...

Тимка оженили з донькою молдавського господаря, красунею Розандою, щоб їхні діти успадкували княжий титул. Відродилося б Українське князівство з князями Хмельницькими.

— Тиміш був наче вогонь — молодим, гарячим. Таким і зостанеться навіки. З нього був би добрий гетьман. Був хоробрий надміру, впертий, гарячий. Та з роками він став би мудрим, розважливим. Юрко, навпаки, спокійний, холодний. Нема в ньому того запалу, проте є впертість, гнучкий розум. Він також буде хорошим гетьманом, хоч і бракує йому сили та досвіду. Як би там не було, але молодий гетьман завжди зможе обіпертися на таких людей, як мій чоловік.

Вона не сказала, що Юрко був хворобливим. Його побили люди Чаплинського, коли напали на Суботів. Цю історію знають усі. Малого тоді ледве відчунали, та здоров'я він уже не мав. Хвороби зробили його слабодухим, однак хитрим.

— Та генеральний писар, — продовжив я. — Він, кажуть, теж людина вірна.

— Так, Іван Остапович завжди був відданий моєму батькові. Тато навіть Катерину, сестру мою, віддав за його рідного брата Данила. Вони люди вчені, з давнього роду, патріоти.

— Покійний гетьман добре зробив, що призначив гетьманом свого сина. Знаючи, що над ними Хмельницький панує, старшинські роди замість того, щоб за булаву битися, стануть стовпами держави. Та на початку молодому гетьманові буде тяжко, адже між старшинами є чимало честолюбців, що не захочуть коритися молодому хлопцеві.

— Правда твоя, пане. Батько умів об'єднати навколо себе різних людей, спрямувати їх на одну ціль. Вони всі як нороліви коні, що хочуть по-своєму тягти воза, і треба вправного погонича, щоб ті коні в упряжі бігли злагоджено. Юркові слід немало повчитися.

Я так і не зміг вивідати в Олені про гріховні слабкості когось зі старшин, вона не поділилася зі мною якимись цікавими плітками, зате досить добре намалювала мапу стосунків різних старшинських груп між собою, і з цієї мапи я міг зрозуміти, хто зі старшин чим дихає та на що розраховує. Крім того, я детально дізнався про чималу родину Хмельницьких, про дітей покійного, про трьох дружин та їх родини, про друзів і про ворогів. Коли їй не хотілося говорити, вона читала маленьку книжечку, яка завдавала мені багато болю. Святе Письмо. Тоді я накривався з головою своїм жупаном та вдавав, що сплю, або казав, що рана починає нити. Насправді мене аж трусило всього, вивертало, і дух ледве зміг витримати такі тортури у «вбранку». А ще козаки молилися вранці і ввечері... Я вже думав, що доки ми допливемо, то сконаю. Коли пристали до берега, щоб відпочити, я вирішив, що з мене досить тих страждань. Потайки відійшов подалі, почав викликати з води русалок та водяника і наказав їм потопити того човна к чортовій матері, а мені лиш Олену лишити. Вони б раді були мене виручити, тільки човен був захищений молитвою та Святим Письмом, і вони до нього підібратися ніяк не могли. Так я й мусив терпіти надчортівські страждання.

Наш дуб проминув Канів, а там уже й до Черкас недалеко. Місцевий полковник зустрів нас із почестями, дав зручний ридван для пані та коней козакам. А ще він вислав наперед гінця у Чигирин зі звісткою, що прибуває пані Нечаєва.

Ридван швидко котився степовою дорогою. Ми проминали одне село за другим, за кільканадцять верст від козацької столиці нас зустрів роз'їзд. Зустрічати сестру виїхав сам Юрій Хмельницький. Олена ще здалеку впізнала його.

— Гарний панич, он як у сідлі тримається. Добрий буде гетьман. Пані Олено, познайомте нас, будь ласка.

— Добре. Юркові корисно буде поговорити з такою вченою людиною, як пан. Через справи державні він зовсім занедбав науку.

Я посміхнувся про себе.

РОЗДІЛ VI

Чигирин

Юрій Хмельницький був хлопцем невисоким, худорлявим, блідим на лиці. Вуса тільки-но почали пробиватися, волосся акуратно пострижене. Вдягнений достойно, повадився так само. І очі цього юнака були не по літах дорослі. Він пронизливо мружився, коли оглядав нашу кавалькаду. Особливо довго свердлов поглядом мене.

Вони сердечно обнялися з Оленою, вона плакала на плечі в брата, даючи волю почуттям та сльозам. Він насупив брови. Трохи заспокоївшись та обмінявшись звичайними привітаннями, ми рушили до Чигирина. Олена, як і обіцяла, познайомила мене з гетьманичем, я спробував заговорити з ним, та усім зараз було не до того. Козаки Нечая поспішали, вони хотіли пошвидше поклонитися тілу гетьмана й повернутися назад до Бихова. Адаже не сидіти в гостині, коли вдома війна. Дехто з чигиринців вирішив поїхати з ними. Юрій не відходив від ридвану, на якому ми їхали з Оленою. Він усе випитував про свого швагра, полковника Нечая, про справи білоруські, розповідав про сестру Катерину. Потім розказав про смерть батька. У старого гетьмана стався удар, і ще тиждень він пролежав без руху й без мови. Тіло зараз лежить у гетьманській резиденції в Чигирині.

Лишивши праворуч дорогу на Суботів, ми стали на березі Тясмину. Перед нами постала козацька столиця.

Єдиний вхід до Чигирина був лише з боку Суботова і проходив цілу систему укріплень та підвісний тясминський міст. Місто було огорожено потужним валом із бійницями та дубовим палісадом угорі. Унизу ж був глибочезний рівчак. Ми вїхали в місто. Народу тут крутилося багато — кипіла

робота. Чигирин був не надто великий — його задумали як прикордонну фортецю. Лише за Хмельницького столиця гетьманська почала розростатися, вирости церкви, зокрема церква Успіння Пресвятої Богородиці, а також гетьманська резиденція. Жили в місті козаки, десь біля десяти тисяч дворів. Порали землю, плекали худобу, торгували.

Над містом височіла Замкова гора, на якій стояв Чигиринський замок, також добре укріплений. Там були господарські будівлі, кілька десятків хат для гарнізону та стояв Троїцький монастир, засновником і фундатором якого був Іван Виговський.

Тут, у своїй резиденції, і лежав зараз старий гетьман. Двір був дуже просторий і вщерть заповнений людьми, що йшли до покійного гетьмана, як на прощу. Вони пропустили шанобливо Юрка й Олену та інших козаків. Я за ними не поспішав. Мені вдалося розчинитися поміж великою кількістю людей, що знаходилися тут. Я не наважився зайти всередину, адже там, без сумніву, попи відспівують покійника, і мені там явно не місце. Перекрутившись, перекававши, доки Олена і Юрко вийдуть знову на свіже повітря (а це було десь за чотири години), я знову прив'язався до них. Олена ледь могла йти — була змучена від безперервного плачу, та й дорога забрала від неї всі сили. Юрко насилу вмовив її покинути тіло батька й піти відпочивати. Він повів сестру в затишну світлицю, щоб відпочивала, а економому своєму наказав розмістити десь мене.

Мені понад усе хотілося їсти. Пливучи на човні, доводилося харчуватися хлібом, який із часом зачерствів, а також таранею й салом. Звичайна козацька їжа. Сьогодні ж я лише поспідав, а було вже перед вечором, і мій шунок вимагав належної йому уваги. Я натякнув про це недвозначно панові економому, і він повів мене до козацької трапезної, що стояла в задньому дворі резиденції. Тут я з великою радістю проковтнув миску борщу, а потім ще й кашу з м'ясною поливкою.

— А ти, пане, з пані Оленою приїхав, так? — економ, дивлячись, як я поглинаю все з миски, задав ніби просте питання. Я поглянув на нього — цей чоловік був не таким простаком,

яким здавався. На грубому, товстощокому обличчі красувалися по-шляхетськи закручені вуса, одяг був чорний на знак жалоби, проте із коштовного краму.

— Так. Я товариш полковника білоруського. Пишу книгу про козаків.

— О, товариш пана полковника, — він повторив за мною, чухаючи потилицю. — Де ж вацьпана розмістити?

— А ти, пане, не переймайся. Я хоч і серед челяді жити можу.

— Як серед челяді? Пан же шляхтич!

— Я віри аріанської, а ми в побуті дуже стримані.

— Он воно що, тоді буде простіше. А в нас теж є аріани. Правда, колишні. Пан Юрій Немирич, людина великої освіти, розумна. Високо зараз сидить, дослужився.

Я уважно поглянув на того чоловіка. Схоже, він знає тут багато чого, і знайомство з ним може бути дуже корисним.

— Як звуть тебе, пане?

— Іван Мартинович Брюховецький.

— Знаєш, Іване Мартиновичу, у козаків є хороший звичай пом'янути душу покійного. Може, щось придумаємо?..

— Зараз зроблю...

Брюховецький і справді виявився тим, хто мені був потрібний. Він був старим служкою Богдана, а тепер мав і великий вплив на його сина. Немало пробувши поміж старшиною, і собі пнувся вгору, був хитрим і зависним. Горілки він також не цурався, тож мені вдалося з ним дуже швидко заприятелювати, а там і завербувати.

Іван Мартинович поселив мене в себе в хаті. Тут я переночував, сьак-так відпочивши від дороги та випитої з економом горілки. На ранок встав бадьорим і повним наснаги. Коли помився й одягнувся, Брюховецький уже приготував сніданок, а головне, поставив на стіл пиво й тараню. З великим задоволенням я одним махом випив кухоль, тоді налив собі ще. Тепер уже попивав повільно, заїдав таранею. Схоже, мені починало всміхатися щастя. Мої незугарні друзяки, мабуть, товчуться

зараз по білоруських лісах, а я підібрався до самого гетьмана. Сьогодні я вперше згадав їх. Та кат із ними. Я мушу зараз зосередитися на іншому — на гетьманському синові.

Поснідавши, я за протекції Івана Мартиновича пішов до бібліотеки. Її збирав і покійний гетьман, і його родина, і навіть старшини долучалися до збору книг. Пробігшись очима по полицках, я вибрав Гомера. Думаю, цим я зможу заманити молодого гетьманича у свої сіті. Тоді вирушив на пошуки Юрія.

Він був у стайні. Хлопець кохався в конях. Це було видно з його поведінки, погляду. Він розчісував їм гриви, пестив їх, говорив до них. Дуже цікаво. Я підійшов.

— Доброго дня, пане гетьмане, — привітався я. Він поглянув на мене. Мабуть, йому приємно було, що його назвали гетьманом, навіть рум'янець з'явився на його обличчі. Він миттєво загасив у собі цей вогник.

— Я ще не гетьман. На гетьманстві має затвердити козацька рада, — відповів сухо.

— Ох, перепрошую. Козацькі коні такі величні, чи не так? А от древні греки, хоч і були мудрими людьми, та коней належно оцінити не змогли. Вони не їздили на них верхи, а лише запрягали в колісниці. Греки були більше мореплавами. Вони навіть штанів не одягали, а лише хітони, себто спіднички такі. А от перси, вороги їхні, навпаки, були чудовими вершниками. Для зручності одягали штани. Козаки ж ходять у шароварах. Вони і вершники чудові, і в море ходять не гірше греків.

Мій дотеп молодому гетьманичу сподобався. Це знову було видно, хоч він і цього разу спробував лишитися незворушним.

— Вас, пане, прислала Олена?

— Та ні, проходив поруч, вирішив зазирнути...

— Авжеж, — іронічно скривився Юрко.

— Та ви, пане, не дивуйтеся, сестра хоче вам тільки добра. Ви багато пропустили навчання, це все треба надолужити, адже гетьман великої держави має бути освіченим. Неука ніхто поважати не буде.

Він вовком поглянув на мене.

— Вибач, пане, я не тебе мав на увазі. Так собі сказав. Крім того, у мене книжка є, вона більш цікава, ніж повчальна. Ходімо, я почитаю, а ти, пане, послухаєш. Тут і битви, і далекі подорожі, і герої, і кохання...

Він поглянув на книжку. Тоді знову взявся розчісувати коня.

— «Іліада»? Я читав.

— Її мало прочитати, її треба зрозуміти. Гомер заклав у неї прихований зміст, який дає уявлення про управління державою, про поведінку справжнього володаря. Лише досвідчений учитель може викласти учневі всю сутність цих чарівних рядків.

Юрко так і не відірвався від роботи.

— У мене були хороші вчителі.

Я зітхнув.

— Ну що ж, так і скажу пані Олені. Хоч я пообіцяв їй почитати з паничем, доведеться свою обіцянку порушити. Що зробиш, силоміць людину до науки не повернеш. Науку треба любити. Лише пані Олена буде дуже розчарована. Шкода її.

Юрко зупинився, дихав важко. Був злий, однак стримався. Він поглянув на мене, у його очах була впертість, ворожість, зате тонкі губи відповіли доброзичливо:

— Думаю, пане, мою сестру засмучувати не варто, адже вона і так немало пережила. Ходімо, але багато часу панові віділити не зможу.

Я про себе посміхнувся.

— Ходімо до мене на квартиру. Я зупинився в пана Брюховецького, — мовив я.

— А чого не до мого дому? — здивувався Юрко.

— Бо в Івана Мартиновича нам ніхто не буде заважати. Чи, може, панич мене злякався?

Він зміряв мене поглядом.

— Щось я тут паничів зроду не бачив. Тут самі козаки, запам'ятай це, пане вчителю.

Він пішов першим, я поквапився за ним.

Хлопець не висипався, це я бачив по його червоних очах. Він, як і належало синові, всю ніч сидів поряд із батьком, а вдень тинявся двором або виїздив верхи у степ.

Я привів його до себе, зробив жест рукою, щоб розгостився.

— Бачу, ти втомлений, пане, тож мучити тебе довго не буду. Почитаю Гомера й буду витлумачувати, а ти слухай.

Юрко посміхнувся.

— Дивний із тебе вчитель, пане. Але мені твоя наука починає подобатися, — зверхньо мовив гетьманич, намагаючись нагнати на себе побільше пихи.

— Бо література потребує затишку й тишини, душевної рівноваги.

Він посміхнувся й присів на мою лежанку. Я почав читати, говорити. Намагався робити це плавно, монотонно, не дуже голосно, а все тихіше й тихіше. Як я й сподівався, це подіяло. Хлопець вперся у стіну, починав засинати. Я виглянув через вікно, тоді засунув фіранку, зачинив засов у дверях. Юрко мирно сопів. Я доторкнувся до нього, викликаючи душу. Тут же позліталися ангели, тріпочучи крилами над самою головою. Вони боялися за цю душу, і, скажу вам, не дарма. Я відмахнувся від них, показав їм кулак. Усе було чесно. Я мав право вербувати цього хлопця, як наш господар колись завербував Адама, Каїна, Юду та інших. Людині властиво йти на гріх. Бог дозволяє нам вербувати, інакше, навіщо він посадив би це дерево в раю?

Юрко був на коні, перед військом, з булавою за поясом. Отже, він уже бачив себе гетьманом. Це добре. Я повстав перед ним у вигляді його покійного брата Тимоша.

— Здоров, брате. Бачу, ти виріс, змужнів, — мовив я.

Схоже, Юрко не вельми зрадів.

— Тиміш? Ти повернувся?

— Так. Дякую тобі, що побув замість мене, а тепер злазь із коня та віддай булаву.

Юрко зблід ще більше.

— Як це віддай? Тепер я гетьман.

— Та який із тебе гетьман. Я мав бути гетьманом, мене батько на гетьманство ставив.

Юрко прижмурих очі, як завжди любив це робити.

— Ти загинув. Твої кістки лежать у церкві в Суботові, чого ж ти мучиш мене? Хіба я винен у тому, що ти загинув, а я лишився? Тепер я гетьман. Правда?

Він оглянувся на своїх полковників, але ті мовчали. Юрко розгубився. З нього вже й третини не залишилося того зарозумілого юнака, з яким я говорив біля конюшні. Де й ділася його впевненість.

— Облиш, Юрку, булава не для тебе.

— Це ти облиш мене! — крикнув Хмельниченко. — Не буде цього! Я й так натерпівся через тебе, завжди ти був попереду, всі на тебе дивилися з надією, обожнювали, любили. Я ж був Юрасем. Усі мене вважали слабким та хворим. Але доля вибрала мене, а ти лежиш у сирій землі.

— Козаки тебе не хочуть.

— Хочуть!!!

І тут козацтво озвалося.

— Юрка хочемо.

— Виговського!

— Тимоша!

— Івана!!!

Усе змішалось.

— Я ваш гетьман! — кричав Юрко. Його тіло кидалось по моєму ліжку, він махав головою. Я розігрів його до потрібного, тепер можна вербувати. Махнув рукою — військо зникло, ми залишилися наодинці в батьковій світлиці. Були ще малими.

Я обійняв його.

— Та чого ти, Юрку, я тебе не скривджу, а навпаки, захищатиму. Нехай хтось тебе тільки спробує зачепити! З тебе буде добрий гетьман, але ти маєш бути хитрим. У тебе нема часу, як у мене чи в батька, щоб завоювати в козаків ласку й любов. Ти вже гетьман, тому маєш бути сильним, а деколи й жорстоким та підступним. Сам бачиш, військо не одностайне, одні кричали за тебе, інші — проти. Вороги завжди будуть, тож їх треба позбутися, доки вони тобі не встигли зашкодити. Їх можна купити, обдурити, налякати, оббрехати, а коли треба, то й убити. Так, ти не дивуйся. Ти ж учив історію, читав

книги. Тож знайди вірних тобі людей, об'єднай їх, знайди ворогів і знищ їх.

Юрко був блідий, як мрець.

— Козаки цього не потерплять.

— Ще й як. Крім того, мусиш підтримкою царя заручитися, нацькувати на своїх ворогів. Нехай жеруться між собою. Віддай Москві частину привілеїв козацьких, за це цар буде тебе гетьманом до кінця віку тримати, а потім і дітей твоїх. Ти житимеш у розкоші, у шані. Подумай про це.

Юрко побачив гарних дівчат, що прислуговували йому, накривали стіл дорогими наїдками й напоями, козаки кланялися йому в ноги, ніби султанові. Старшини сиділи за столом і не були такі непокірні, як при його батькові, а лише слухали те, що наказував гетьман.

Юрко посміхався крізь сон. Схоже, він був уже завербований. Я легко відпустив його, відійшов. Юрко розплющив повіки.

— Що це зі мною?

— Пан заснув. Мабуть, Гомерові вірші сон нагнали. Та я не дивуюся, молодь тепер пішла слаба до науки.

Юрко похитав головою, ніби відганяючи сон.

— Вибачте, пане вчителю. Просто вночі не спав, а тут так парко. Я, мабуть, піду, мені потрібно дати деякі вказівки економому.

Юрко вийшов, він був збентежений. Назаретянин колись прирівнював себе до сівача, що сіє зерно. От я також сію, лише не слово Боже, а навпаки. І сьогодні моє зерно впало в благодатний ґрунт, і скоро це чорне зерно почне проростати в душі молодого гетьмана. Я дивився йому вслід і посміхався.

Насолодившись своєю першою перемогою, я вийшов із кімнати й пішов обідати. Міг би відшукати Брюховецького, та Юрко зараз, певно, побіг до нього, тож треба було шукати харчів самостійно. А ще я хотів пива й тарані, вони тут до біса смачні.

Гуляючи Чигирином, я натрапив на корчму, що стояла біля північної стіни подалі від людських осель. Шинкарка, яку

звали Ольгою, прийняла мене привітно. Я розказав їй про себе, тоді став випитувати про її справи, зробив кілька компліментів. Жінка оцінила мою шляхетну поведінку, і коли я попросив нагодувати мене в борг під чесне слово шляхтича, одразу погодилася. А пиво й тараня в неї були просто чудові.

Старий гетьман уже кілька тижнів лежав у залі своєї Чигиринської резиденції. Його забальзамували, намастили різними пахучими мазями. Так вирішила старшина. Кожен бажаючий зі всієї України міг прийти та попроситися з гетьманом. І люди йшли. Йшли, йшли і йшли. Звідусіль. Були тут й із Запорозжя, і зі Слобожанщини, були зі Львова та Перемишля, були з Білорусі, а ще з Полтави, Вінниці, Переяслава, Києва, Черкас і ще десятка різних міст. Ішли чубаті запорожці й пишном вдягнена шляхта, священники, ченці й урядовці, старшина, іноземні послани з навколишніх та далеких країн. Та найбільше збиралося простих козаків, селян та міщуків. Вони годинами товпилися на гетьманському подвір'ї, чекаючи своєї черги вклонитися славному небіжчику. І вдень, і ввечері біля тіла було повно людей, а вони все йшли і йшли.

Гетьман зробив дуже багато і для війська, і для народу, збудував державу, дав людям землю, побив ворогів. Навколишні й далекі землі заговорили про Україну. Козаки навіки поламали ярмо, у яке запрягла їх польська шляхта, і як це зробити, показав їм Хмельницький. Він їх навчив. Та найбільше його люди любили за те, що він завжди ласкаво вітав їх у своєму домі, кожному тиснув руку й запрошував сісти на лаву.

Усе це я чув, крутячись між людьми на подвір'ї гетьманського двору. Я тут хотів побачити когось зі знатної старшини, і таки побачив.

Іван Остапович Виговський, генеральний писар Війська Запорізького, відходив від тіла лише в нагальних випадках важливої державної справи. А так усе сидів на лаві поруч із труною в незмінному чорному кунтуші. Писареві, видно, зараз дуже бракувало старого, адже хто-хто, а Іван Остапович найкраще знався на справах покійного гетьмана, був у Хмельницького

найближчим довіреним чоловіком. Виговський сидів тут, ніби чекав почути від Хмеля якусь останню пораду, ніби хотів хоч трохи набратися розуму, талану та сили великого гетьмана. Справи зараз поверталися не кращим чином для молододі козацької держави, чорні хмари збиралися над Україною. Москва лізла, пхалася у внутрішні справи. Бутурлін, царський посол, постійно щось хотів, щось наказував, вимагав пояснень, випитував. У Києві москалі колотилися, у Білу Русь полізли, виганяючи та вбиваючи козаків.

Отак усе перемішалось. Ще недавно москалі разом із козаками били ляхів, а тепер із ляхами гноблять козаків. Принаймні, у Білорусі. Ми в пеклі дуже були засмучені і стурбовані тим, що козакам вдалося відбитися від ляхів-католиків і що вони пристали до православного царя. Могла зародитися сильна православна держава, перед якою трусилися б і Польща, і навіть турки, а найбільше ми в пеклі.

Усе пекло принишкло, затаївши подих, лише наш пан не хвилювався, ходив спокійний, ніби щось знав... Я собі гадав, чого б це? Чого він такий спокійний, коли всі бояться? Почав і собі замислюватися, та лише одне на думку спадало — різний устрій у козаків та москалів. У Москві — цар. Від нього йде вся влада і на все його воля. А на Україні все навпаки — голос іде знизу, від простого козака. Тим козакам аби ради скликати, гетьманів одних скидати, других вибирати. Колотяться отак усе життя.

Ще в Переяславі, де й скріпилася спілка козаків із царем, почалися незгоди між царськими боярами та козацькою старшиною: бояри від імені царя не хотіли присягати козакам у дружбі й вірності. Мовляв, цар перед своїми підданими присяги не складає. Старшини обурилися, справу якось вдалося залагодити, лише один полковник Богун царю не присягав. Хмельницький поки що на всі ці незгоди не зважав. Йому потрібен був союзник проти Польщі, що не хотіла миритися. Україна після довгої війни була виснажена, союзник — татарський хан — раз у раз зраджував, і невідомо було, на чиєму боці він опиниться завтра.

Прості козаки дуже радо прийняли звістку про злуку з державою Московською, та й сам Хмельницький покладав на москалів великі надії. Він хотів об'єднати Україну від Дону до Перемишля й Карпатських гір, взяти під свою булаву всі землі, де сягали українська мова й віра... Одначе гетьман скоро розчарувався... Після невиразних бойових дій, які тяглися кільканадцять місяців, цар замирився з поляками. Хитрі магнати пообіцяли йому корону польську, і Олексій Михайлович уклав із ними мир, пообіцявши стати на кожного ворога Речі Посполитої. Козаків навіть не допустили на перемовини.

Даалі було так. Царські воєводи постійно тиснули на гетьмана, намагаючись розмістити своїх воєвод не лише в Києві, а й в інших містах козацьких. У Києві воєвода управляв, як йому хотілося, треба було і в інших містах так зробити, щоб царські люди могли не тільки контролювати дії гетьмана, а й захопити у свої руки козацьке господарство та фінанси. Хмельницький бачив, що добра з того не буде, що цар крок за кроком ламає угоду. Гетьман почав собі шукати нових союзників. Навіть був готовий у розпачі піддатися султану турецькому. Було складено угоду зі Швецією та Семиградом, воєнний союз. Хмельницький хотів покінчити з Польщею, забрати в неї українські землі та з новим союзником стати хоч і проти Москви, якщо буде потрібно. Об'єднані сили вдарили на Польщу, і вона стояла за мить до загибелі, але сталося інакше. Цар розв'язав війну зі шведами, втрутилися інші держави, та й поляки, що там говорити, у скрутну хвилину всі об'єдналися і мужньо стояли за свою Ойчизну. Шведи відступили, семиградські також. Прості козаки не бажали воювати ляхів без наказу царського. Авторитет царя серед простих козаків був непохитний. Польща поволі почала відновлюватися, а на півдні були турки й татари, з якими війна в козаків не закінчувалася ніколи. Хмельницький, старий і хворий, залишився сам на сам перед царем.

Зараз коаліція зі шведами та Семиградом розвалилася вже повністю, Польща ожила, а татари стягують на кордоні свої сили.

Та найгірше було всередині держави. Ще за життя старого гетьмана його спадкоємцем вибрали сина Юрія. Той був ще дуже зелений, мав лише шістнадцять років. Він довго булаву не вдержить, адже поміж козацтвом були такі старшини, що й не завжди самому Хмелю бажали коритися, постійно вказували свою думку й волю. Виговський обіцяв старому гетьманові, що пригляне за сином, допоможе, однак молодий гетьман не прислухався до досвідченого писаря. Усе частіше ходив до дядьків своїх Якима Сомка та Василя Золотаренка, а вони йому радили щось своє, у чомусь переконували, щось пояснювали. А ще той служка до малого причепився, Іван Мартинович Брюховецький. Також хитрий лис. Не знати, як усе повернеться, одному Богу відомо. Іван Остапович уже говорив про це і з дочками покійного Хмеля, і з генеральною старшиною. Виговський розповідав Юркові про прості державні речі, та для неопереного молодика це було наче темний ліс.

Із тяжкої задуми Виговського вивела Катерина, дочка покійного, а його братова.

— Іване Остаповичу, ви б ішли відпочили, уже котрий день сидите, — сказала пошепки. — Завтра з Бутурлінім знову зустрічатися, а до нього багато сили треба.

Виговський хотів було заперечити, глянув на молоду жінку й лише посміхнувся. Дуже була схожа на батька, і відмовити він їй не міг.

Він знав і покійного Тимоша, і Юрка, і Катрю з Оленою ще дітьми. Хмельницький взяв Виговського у свою генеральну канцелярію відразу після Жовтих Вод, викупивши з татарського полону. Хмель знав добре всі здібності молодого писаря, бо вони вже до того зналися років десять. А оскільки пан Іван за свою вірність і розум для гетьмана відразу став своїм, то й удома часто бував, а потім і породичалися. Коли Катря стала на порі, скільки козаків, скільки лицарів коло неї крутилося, а вона вибрала Данила, рідного брата Іванового.

Виговський, обережно пройшовши між людьми, що постійно виходили й заходили, попрямував до своєї канцелярії.

З ним вийшли інші генеральні старшини — обозний, суддя та осавул, він їх зачекав уже за брамою. Я також пішов за ними. Було вже під вечір, час повечеряти, але я сподівався почути щось нове й корисне.

— Ходімо до мене в канцелярію, повечеряємо та поради-мося. Бачили Бутурліна? Орел! Так високо голову держить, наче він уже цар на Україні, мабуть, завтра знову буде нам своїх воевод на шию садовити.

Це промовив Виговський. Вони рушили вулицею.

— У Білорусі москалі на Нечая поперли. Кажуть, зі Смоленська перекинули в Могильов стрільців та драгунів. А Нечай такий, що терпіти не буде. Треба буде щось робити, а то ще війни з царем нам бракувало, — сказав суддя Зарудний.

— Домовимося.

— Бутурлін казав, що буде говорити тільки з гетьманом, — сказав Зарудний.

— З Юрком? — Виговський зупинився. — З якого це дива? Навіть коли старий Хмель живий був, ми самі з Бутурліним всі справи лагодили, і добре було. А тепер що?

— Думає, що як гетьман, то можна буде на нього натиснути, — висловився обозний Тиміш Носач.

— А Юрко? — запитав суддя.

— А Бог його знає. Йому лише коні в голові, — невдоволено сказав писар.

— Та ще Брюховецький, старий служка, — докинув осавул Ковалевський.

Виговський задумався.

— Ану, панове, ходімо до молодого гетьмана, питаємо, що він собі думає, порадилося, як будемо з послом царським говорити. Може, і справді Юрка із собою візьмемо, щоб Бутурлін не образився. Вони ж такі, московити, пихаті, єретичні сини.

Старшини повернули в другий бік і рушили до гетьманського будинку, де жив Юрій Хмельницький.

Хмельниченко разом із батьковим економом Брюховецьким тільки-но повернулися з прогулянки верхи, віддали по-

віддя джурам та пішли до покоїв Юрка. Я вужем прослизнув за ними, став біля відчиненого вікна.

Старшини ввійшли без запитань, голосно відчинили двері, з шумом переступили поріг світлиці. Юрко з Брюховецьким сиділи за столом, їли яблука, запивали солодкою слив'яркою. Старшина, мов хмара, нависла над ними.

— Твій батько у твоїх руках пив лише воду та сік із берези, тому й мав такий розум державний та силу. А ти, бачу, уже й горілку вмієш попивати.

Юрко скоса глянув на Виговського, який щойно сказав ці слова.

— Мій батько в моїх руках не був гетьманом.

Це було сказано так, ніби він уже не бажав продовжувати цієї розмови. Юрко дивився на старшин, хотів, аби ті швидше сказали, що їм треба, і повступалися.

— Ми прийшли порадитися з тобою, гетьмане, у дуже пильній справі. Будемо говорити наодинці, як і належить гетьману й генеральній старшині.

Виговський сів на лаву й поглянув на Брюховецького, даючи йому зрозуміти, щоб той забирався. Але Брюховецький продовжував сидіти.

— Іван Мартинович — мій радник, тому він залишиться тут.

Виговський зазирнув молодому гетьманичу в очі.

— Цей чоловік був служкою твого батька, а батько велів тобі у всьому нас слухатися, генеральну старшину, а не своїх економів, — тепер Виговський повернувся до Брюховецького. — А ти, пане, будеш на раді з гетьманом сидіти, коли козак тебе виберуть полковником чи яким іншим старшиною. А поки що йди до своєї роботи. Там прибувають люди з усіх усюд, подбай, щоб ніхто з них не був голодний чи спраглий.

Брюховецький чортом подивився на писаря, Юрко мовчав, не знайшовши, що відповісти Виговському. Побачивши, що діватися нема куди, Іван Мартинович вийшов. Старшини посідали. Поки що мовчали. Юрко не витримав.

— Ну, і з чого такий гвалт, що за справа така пильна?

За всіх знову говорив Виговський:

— Справа й справді пильна — посол государів дуже просить прийняти його завтра. Хочє говорити з гетьманом.

— То й поговоримо, — відповів Юрко, посміхаючись.

— А розмова буде не проста. Бутурлін захоче, щоб ми їм Білу Русь уступили, щоб воєвод царських прийняли у свої міста. Щоб гетьман на поклін до Москви поїхав, щоб владику нам московський Синод призначив, ще різні речі. Маємо підготуватися, дати достойну відповідь послу.

Юрко почувався впевнено.

— А що тут радитися — козакам нема що в Білорусі робити, нехай мій швагер Нечай повертається на Україну, тут йому полковництво дамо. У тій Білорусі і так нічого нема, чого задарма з царем сваритися? А воєводи, що воєводи? Нехай приходять, будемо мати більше війська на ворогів, і хлопці й старшина непокірна бунтувати не будуть.

Старшини скам'яніли від такої відповіді. Вони переглянулися.

— Ти що, гетьмане, воєвод у наші міста пустити хочеш? Хто ж буде годувати цю сарану? — не втримався Носач.

— А наша земля багата, усім хліба вистачить.

— Хіба ж той хліб на деревах росте, що ти його, пане гетьмане, отак роздаєш направо й наліво, — продовжував суперечку обозний. — Та вони нас до нитки обдеруть... Як у Києві он народ обдирають.

Він тільки рукою махнув. Запахла мовчанка. Носач сопів голосно, Юрко зблід.

— Ви, панове, не за спокій держави думаете, а за свої статки. Боїтеся, що з воєводами прийдеться ділитися.

Це було наче сніг на голову. Зарудний і Носач щось хотіли відповісти, але Виговський стримав їх.

— Юрку, не вір Бутурліну. І знай, якщо він нас, старшину твою й опору, посуне, то згодом і тебе з гетьманства скине.

— Не скине. Я — син Хмельницького.

— А хоч би й Господній. Москві не треба ні гетьмана, ні старшини. Посадить тут своїх воєвод, і вони самі козаками верховодити будуть. А ти в монастир підеш. Царю наша воль-

ниця козацька як кістка в горлі. А ти син того, хто повстав проти короля, а отже, і проти царя можна колись. Подумай.

Юрко мовчав, здавалося, він залишився при своїй думці.

— Білу Русь віддавати не будемо. Коли б твій батько хотів її віддати, то сам це зробив би. Там живуть наші люди, які разом із нами воювали, і тепер їх кидати не маємо права. Скажемо послові, мовляв, так і так, потрібно з людьми порадитися, спитати, чого вони хочуть, нову комісію складемо. А тим часом нехай Нечай тримається. Віддамо сьогодні білоруські землі, завтра вони нас з України випнуть.

Виговський говорив Юркові думку свою і старшини. Той слухав, хоч і не подавав вигляду.

— Воєвод також сюди не пустимо. Вони почнуть колотитися, як у Києві, людей почнуть кривдити, козаків, бунти ще скоріше вибухнуть. Воєводи такі — пусти їх під стіл, вилізуть на стіл і відкусять цілу руку замість пальця. Скажи їм, гетьмане, щоб воєвод поки що не присилали, бо також народ треба спитати. У нас, кажи, все від ради козацької залежить, і гетьман сам цього не вирішить. А коли що, то ми там також будемо, підтримаємо.

Юрко витримав паузу, тоді промовив:

— Робитиму так, як я задумав. Із царем московським сваритися не хочу, бо коли він від нас відвернеться, то ляхи з бусурманами нас подушать, пропадемо.

Виговського розпирала злість.

— Бачу, добре тобі вже твої радники нарадили. Та лиш не ті радники, яких твій батько слухав. Ех, Богдане, ти іще лежиш в домовині, а твій син незадалий уже заповіти твої ламає.

Юрко розізлився.

— Думай, пане писарю, що говориш.

Виговський зірвався.

— Це ти думай, Юрку, що робиш! Хіба твій батько вчинив би так?

— А в мене своя голова.

— Не в тебе, а у радників твоїх. Поки ти великою ложкою їхні брехні їв, вони собі вже в Бутурліна випросили, що їм

потрібно було. Мабуть, твій Іван Мартинович знову побіг до грецького дому, де государеві посли сидять.

Юрко стрепенувся, наче його зловили на гарячому. Звідки він дізнався? Адже Юрко з Брюховецьким лише радилися про це, їх ніхто не міг чути, вони були серед голого степу лише удвох. Молодий гетьманич так заляк, що й не здогадався, що Виговський говорив наосліп, «брав його на решето». А пан писар ще натиснув:

— Чи ти гадаєш, що ніхто не дізнається? Уже цілий Чигирин гуде, що твій радник із боярами знюхався. Відразу народ зрозуміє, з ким ти разом Україну москалям продавав.

Юрко зірвався, мов ужалений. Ніби загнаний звір, він не знав, що відповісти, перейшов на крик:

— Та що ви хочете від мене, я гетьман, я! Відчепіться!!

Він вибіг прожогом із хати. Старшини переглянулися.

— Ото лишив нам наступника покійний раб Божий Зіновій. Тьху, — сплюнув Носач.

Раптом із двору почувся жіночий крик, старшини вибігли з хати. Ганна Золотаренкова, Богданова вдова, зігнулася над козаком, що лежав просто в пилюці, Катерина й Данило Виговські вже бігли на крик. Генеральні й собі підбігли.

Це лежав Юрко. Ним кидало й било об дорогу, з рота йшла піна.

Ця недуга мучила хлопця ще від стрічі з горлорізами Чаплинського. За останні роки хвороба начебто відступила, принаймні, Хмельницький переконував усіх, що хлопець переріс це.

— Що ви з ним зробили?! — з докором кинула Ганна в очі Виговському. Той миттю припав до хлопця, обхопив голову руками, затиснув рот, щоби в випадку Юрко не відкусив собі язика. Інші старшини також помагали тримати, аж поки хлопець не заспокоївся. Тоді його непритомного віднесли до будинку.

РОЗДІЛ VII

Після того випадку з молодим гетьманичем я намагався припишкнути. Мене бачили, як я говорив із Юрком, як той зайшов зі мною в хату Брюховецького і пробув там якийсь час. Я крутився з челяддю, брався допомагати вдові покійного та дочкам по господарству. Не цурався такої роботи, на відміну від інших козаків, тому швидко заслужив добре ставлення жіноцтва, що мешкало в гетьманському дворі. За всі справи я брався весело, виконував залюбки. Досить часто пані Ганна, що давала тут усьому лад, посилала мене з різними дорученнями по місту. Я намагався всюди стати своїм.

Хотілося прослизнути до Юрка, однак туди нікого не пускали, і мені тільки залишалося вірити, що, незважаючи на його недугу, моє зерно все ж таки проростає.

Виговський та старшини самі домовилися з Бутураліним. Писар уже не перший раз зустрічався з боярином, тому добре знав, як із ним треба говорити. Щось можна пообіцяти, колись уникнути відповіді. А вже коли нахабний москаль дуже напирав, погрожуючи, що силою забере Білорусь і воєвод без згоди гетьмана в міста поставить, то Виговський обіцяв зі сльозами на очах відвернутися від царської ласки й на радість католикам і бусурманам собі нового союзника пошукати. Тоді воєвода лякав писаря Божим судом, але заспокоювався. Так вони й домовилися. Москва мала припинити наступ на Білорусь, а козаки мають затвердити молодого Хмельницького гетьманом, який і буде вирішувати з царем питання з воєводами. Козацька рада мала бути відразу після похорону старого Хмельницького. Тому старшина все відтягувала з похороном. Мені дуже хотілося спробувати «завербувати» й інших старшин, та прокрастися вночі до

їхніх помешкань не було ніякої змоги. «Завербував» наразі лише Брюховецького, і він повністю став моїм чоловіком.

Від нього я дізнавався всі важливі новини. Він майже кожен вечір просив до своєї господи різних старшин, пиячів із ними та різався в карти. Звичайно, старшини високого польоту до нього заходили рідко, а от різні сотники, осавули, комірники, писарчуки — канцеляристи ошивалися тут постійно. З доброю половиною міста Іван Мартинович водив дружбу, з усіма пив горілку. Частувати він умів не гірше за мене, хоча за моїми плечима таки величезний досвід по всіх шинках України. Я й сам уже почав відчувати печінку від постійної пиятики, а йому хоч би що. Так і пролітали ночі за картами й горілкою, вдень же я постійно ходив до корчмарки Ольги, щоби поправити здоров'я кухликком пива й посмакувати таранею. Список моїх боргів уже був довгий, як борода московського боярина, проте корчмарка поки що ласкаво вибачала їх мені. Ось яку силу має широка чоловіча посмішка. Я їй явно подобався, вона сама мене тепер запрошувала частіше заходити.

Мені більше не було чим зайнятися. Я лише надіявся й вірив, що моє зерно в душі Юрка проростає, що скоро його затвердять на гетьманстві, і ми з Брюховецьким сядемо поруч із ним.

І ось призначили день похорону. Зібралось стільки люду, що, здавалося, Чигирин зараз лусне. Я подумав собі: коли аж стільки народу прийде тебе провести в останню путь, то ти на правду великий чоловік і місце в раю тобі забезпечене. Люди плакали, плакала вся Україна, ніби сонце перестало над ними світити. Не стало батька.

Хмельницький заповів поховати себе поряд із сином Тимошем у церкві, яку сам збудував у Суботові. Труну поклали на воза й виїхали з подвір'я, коли нараз Богун мовив із серцем:

— Гей, браття, невже батько наш, який півжиття в сідлі провів, в останню дорогу на возі поїде! Підніmemo його на

руки, брати, нехай батько востаннє подивиться на рідний Чигирин, на степ широкий, на річку, на небо синє козацьке! Беріть, брати, труну на свої плечі.

Богун перший підійшов до воза, деякі полковники допомогли йому, взяли труну на руки. Так і несли домовину з гетьманом до самого Суботова, міняючись та обережно передаючи свого батька із рук у руки. Позаду вели коня, що сумно опустив голову. Тварина також відчувала горе, вороний знав, що його гриву більше ніколи не скуйовдить дбайлива рука господаря. А ще далі незліченна кількість людей. Самих коругов козацьких було стільки, що не злічити, вони майоріли над головами різними кольорами...

За тим похороном я спостерігав здаля. Попікшись одного разу на святих місцях київських, я вже волів триматися від хреста й кадила подалі. Чигирин виглядав пусткою — усі пішли проводити Богдана, я ж поволікся до Ольги.

Ціле подвір'я корчми було заставлене козацькими кіньми. Я подумав, що сьогодні в Чигирині взагалі не буде де яблуку впасти, адже стільки люду різного прибуло на похорон. За корчмою кілька молодших козаків пекли на вогнищах телят, поросят своїм товаришам на вечерю.

Усередині було порожньо. Я пішов до шинквасу, бажаючи відшукати корчмарку, та вона мене побачила швидше.

— Чого тобі, пане? Знову пані Ганна за горілкою прислала? Невже в неї інших наймитів нема?

Я кілька разів примружив очі, щоб вони звикли до темної корчми після яскравого сонячного проміння. Вона стояла за шинквасом, протираючи миски чистою полотниною. Була се висока білява вдова. Я їй подобався, бо вона не оминала можливості, щоб зачепити мене.

— А я сам завжди прошуся, щоб пані Ганна послала мене до вашої привітної оселі. Дуже мені тут сподобалося. І ви, пані, мені сподобалися, тільки вас вперше побачив.

Я поцілував її в руку. Вирішив підіграти їй, а вона аж охнула, зніяковіла. Мабуть, уявила вже себе жінкою хоч

і бідного, зате шляхтича, який має чималі знайомства в домі Хмельницьких.

— Ох, пане Стасю, за такі слова пригощу пана чаркою, — запропонувала вона, продовжуючи витирати посуд. Груді в неї не були такі вже й пишні, та вона навмисне обтягувала, випинала їх, а ще підмальовувала губи, вибілювала щоки, аби здаватися гарнішою.

Я нахилився до неї ближче.

— Не відмовляюся. Хоч ми, аріани, з горілкою дуже строго, проте з такою господинею можна випити. Та й не обідав я ще.

Мене примусив сказати це запах засмажки. Цибулька пахла так, що в мене аж ніздрі тріпотіли. Ольга тут же накрила один зі столів скатертиною, поставила пляшку, вареники, политі засмажкою, сметану. Ми з нею випили, почали обідати. Утім, їв більше я, вона лише подавала мені й дивилася, як я їм. Поміж їжею я примудрявся розхвалювати:

— Ой, які смачні вареники! Ні одна господиня таких не готує, не те, що в Чигирині, у цілому полку, — підлещувався я, а тоді запитав: — Бачу, сьогодні багато козаків у вас на ніч стало?

— Так частенько трапляється, так буває — мій заклад ніколи не пустує.

— А сьогодні хто в пані, що за одні, може, я їх знаю?

— Різні. Є полтавці зі своїм полковником, є з Вінниці з Богуном, є черкашани та ще якісь.

Я ледь вареником не подавився.

— То ти, пані, кажеш, що тут ночуватимуть Богун і Пушкар?

— А що такого? У мене інколи великі люди гостюють, кажу ж тобі, пане, що мій заклад по цілій околиці славиться.

Ольга була гордою. Це було видно і з її поведінки, і з погляду, і з розмови. А ще вона дуже хотіла заміж. Я підійшов до неї, узяв за руку, заглянув у вічі. Вона аж здригнулася з несподіванки.

— Пані, мені конче треба залишитися тут на ніч.

Їй ніби мову відняло. Вона вже не знати що й подумала, та я поспішив пояснити:

— Та ні, ти, господине, не зрозуміла. Я конче мушу побачитися з тими полковниками, мушу послухати, що вони говорять.

Вона дивилася на мене все ще не розуміючими, проте вже розчарованими, навіть ображеними очима.

— Хіба ж я бороню? Як повернутися з похорону, то йди собі, пане, з ними хоч до ранку сиди.

— Та ні, я маю заховатися тут, щоб вони мене не бачили. Мені дуже треба послухати те, що вони говорять.

— А навіщо? — вона й зовсім заплуталася.

— Пан писар наказав, — шепнув я їй на вухо. — Є чутка, що вони заколот задумали, то, може, сьогодні п'яні пробовкають. Тож сховай мене десь тут, а я віддячуся.

— Ти що, пане, з глузду з'їхав? Що це ти таке дурне мелеш, бодай тебе світ не знав! Іч, вигадали вони з писарем таке, ірродові душі. Та й де я тебе сховаю, хіба що під спідницю.

Я не відступав.

— Можна на горище.

— Тьху. А я думала — порядний шляхтич. Та вони ж на горище спати полізуть, що буде, як тебе там знайдуть, що про мене люди скажуть!

— То сховай деінде — тоді не знайдуть і не скажуть. Повір, моя золотенька пані, мені справді дуже треба.

Вона поглянула на мене. Погляд її був лукавим.

— Ховаючи тебе тут, я ризикую своєю честю. Що будемо робити, коли тебе тут застукають? Я вдова, мені людський поговор ні до чого, навпаки, я потребую чоловічого плеча, ласки та доброго слова.

Тепер я остаточно зрозумів, до чого вона хилить. Це треба використати. Я ще раз поцілував її в руку, тоді легко взяв за стан, поцілував у щоку.

— Пані моя, на моє добре слово та ласку можеш розраховувати в будь-яку хвилию дня чи ночі.

— Як доведеш? — вона вимагала від мене доказів. Я опустил руку нижче, притис легко до стіни, стиснув її за стегно й палко поцілував.

Вона зітхнула млосно, мовила:

— Ти переступив межу, пане шляхтичу. Тепер у тебе лише дві дороги — геть за поріг мого дому або до мого серця.

— Даю слово шляхетське, що буду тобі вірним до кінця й ніколи не пошкодую про цю мить.

— Слова часом бувають пусті. Мусиш довести на ділі. Обертайся й лізъ.

Вона розвернула мене й попхала до драбини, що вела на горище. Я поліз, вона тут же за мною. Опинившись на сні, я повернувся до неї, обняв, поцілував. Вона запхала свою руку мені в штани, стиснула мого «молодшого брата».

— Лягай, — коротко наказала.

Ольга швидко роздягла мене, потім сама роздяглася й вилізла на мене зверху. Вона нагнулася й прикрила моє лице своїми пишними персами, так що я ледь не задихнувся... Далі вдова зробила все сама, гоцькаючи на мені, наче на молодому жеребці, заплющивши від насолоди очі та стогнучи. Діставши від мене все, чого хотіла, вона лягла поруч. Любоощі забрали в нас усю силу.

— Бачиш діжки біля шинквасу? Одна з них із-під горілки, порожня. Коли хочеш, то лізъ у неї.

Давно би так, подумав я про себе, а до неї сказав:

— Ще завтра прийду.

Я розумів, що дуже ризикував, ідучи на цю авантюру. Тільки можливість «завербувати» таких знаменитих козацьких полководців пропустити не міг. Тому без вагань, одягнувши штани й сорочку, поліз у бочку.

Козаки почали збиратися аж під вечір — похорон видався довгим. Похнюплені, мовчки порозсідалися на лави. Наймити розносили м'ясо та інші закуски, тарелі й чарки стояли на столах уже задалегідь приготовані. Ольга сама наливала козакам старого меду, що тримала у своїй пивниці. Я сидів тихо, спостерігаючи за подіями через невелику дірку. Мені майже відразу вдалося впізнати Пушкаря й Богуна. Вони сіли біля чільного місця один навпроти одного. На чолі не сидів ніхто —

це було місце покійного гетьмана, і навіть тепер у цій корчмі його ніхто не посмів займати. Тільки поставили налиту чарку та хліба на закуску.

Коли всі розсілися й притихли, підвівся піп, що прибув із козаками, та й сам був наче козак, підперезаний шаблею, а лице у жахливих шрамах.

— Панове-товариство, помолімося ще раз та випиймо чарку за упокій душі нашого славного гетьмана. Нехай його дух козацький спочине в місті світлім, у місті квітучім, де немає журби та печалі, а лише життя вічнеє, амінь.

Козаки почали дружно молитися, і я вмить відчув, як страшна духота підходить до мого горла. Я почав задихатися, мною тіпало, очі вилазили на лоба. Щосили затиснув кулаки, щоб не загарчати або ще якимось не видати себе. Молитва страшно душила мене, і клянуся своєю чорною душею, що гіршого мені пережити не доводилося. Молитва вбиває мене, від неї і справді можна передчасно сконати.

Нарешті вони закінчили. Я, важко дихаючи, заплющив від неймовірної втоми повіки, знадобився деякий час, щоб прийти до тями.

Коли оговтався, то козаки вже гостилися. Їли й пили мовчки, з якоюсь злістю. Вони не любили похоронів, любили весілля. Звикли своє життя віддавати легко, вмирали переважно на полі бою й ховали полеглих у братських могилах.

— Отож, панове, полетіла душа нашого батька до козацького раю. Там уже дожидають його наші старі побратими: і Кривоніс, і Нечай, і Морозенко, і Джеджалай, та хіба їх усіх згадаєш та полічиш? Випиймо, панове, за наших товаришів, що склали свої голови за неньку Україну і тепер вітають нашого батька поміж себе. Там, мабуть, не так сумно, як тут. Сидять собі, попивають, єретичні сини, мальвазію райську, та кепкують із нас, що ми сидимо та понадувалися, як сичі, — вигукнув Богун.

Ці слова трохи підняли настрій товариству, за це й випили.

— А й справді, панове, козаку тужити не годиться. Чи ж уперше нам ховати товаришів? — це вже мовив Пушкар. — Ану, Іскро, заграй-но пісню, що гетьман так любив.

Іван Іскра, молодий ще літами, та бувалий досвідом козак, повагом узяв кобзу, яку завжди носив із собою, легко налаштував і заграв. Звук полився по корчмі, а за ним і голос козака:

Засвистали козаченьки
В похід сполуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.

Іскра співав довго й сердечно. Козаки слухали, бо любили цю пісню.

— Цю пісню гетьман співав разом із нами перед битвою. Це пісня нашої славної Марусі Чураївни, — сказав полковник полтавський, коли Іскра закінчив.

— А з нами він співав ось цю. Ану ж, хлопці, дайте мою кобзу, — мовив Богун і заспівав сам:

Розлилися кругі бережечки,
Гей, гей, по роздолі;
Пожурились славні козаченьки,
Гей, гей, у неволі.
Гей, ви, хлопці, ви, добрі молодці,
Гей, гей, не журіться, —
Посіддайте коні воронії,
Гей, гей, садовіться!

Козаки не витримали й почали співати разом із Богуном. Коли закінчили, загули, дехто навіть із лави встав. Бойові козацькі пісні зворохобили душу кожного.

— А коли гетьман був у нас, у Черкасах, то ось цю нашу полюбив, — мовив молодий полковник черкаський Скоробагатько й хотів заспівати, але Пушкар перебив його та підморгнув своїм.

— Не був гетьман ніколи у вас. Він у Черкаси завжди тільки Виговського відправляв.

— Це, може, він у Полтаві не був, а в нас... — ображено хотів заперечити молодий полковник, проте Пушкар знову

перебив його. Старий полковник вирішив легко покепкувати над молодим.

— Як це не був у Полтаві! У нас на цілу Україну найбільший полк! Ми окраса Війська Запорозького. А ви, черкаські, завжди пасли задніх. Не дарма кажуть, що черкаські — возять чорта в колясці.

— А ви, полтавці, спите з ним на лавці! — відрубали Пушкарєві. Богун зареготав із такої вигадки, Пушкар і собі посміхнувся у вуса, обняв Скоробагатька.

— Жартую я. Ти, брате, на мене зла не тримай. Та скажу вам, браття, що Богдан любив нас, і всі козаки любили його. Бувало, співали, гуляли ми в гетьманському домі чи наметі, радилися. А інколи лялися, бештав нас гетьман, і ми йому слова непокірні говорили, та коли лиха година наставала, ми всі як один підіймалися, ставали дружно. От пам'ятаю, як перед самим Берестечком ляхи на Україну поперли, застукали Нечая в Красному, потім Вінницю в облогу взяли. Пам'ятаєш, Богуне?

— Ще б не пам'ятати. Вони мене тоді у Вінниці обложили, і коли б ти, пане Мартине, не поспішив, не знати, як би все скінчилося. А так ми доброго перцю панам дали — тікали аж до Бару. Сам гетьман польний Калиновський головою поліг.

Козаки знову загули, згадавши славну історію про оборону Вінниці 1651 року.

— Добряче ми тоді з Богуном ляхів в ополонках купали, виманивши на Буг. Не один пан тоді булькнув на дно, і не два під стінами Вінниці полягло. Тоді сам полк наш вінницький ціле військо польське затримав, доки гетьман козаків зібрав, — розповідав історію молодим козакам один бувалий воїн, та цю історію і так уже всі знали.

— А потім було Берестечко, — задумано мовив Пушкар. — Коли ми відходили під панським вогнем через прокляті болота, то кулі над самою головою літали.

— А комарі як кусалися, — підкинув і собі Богун. Усі знову реготнули з його вигадки. Козацтво продовжувало гостину — вона ставала все веселішою, бо козаки не любили

поминок, а любили весілля. Їхній же побратим зараз гуляє в козацькому раю.

Мені знову таланило — увечері пішов дощ. Якби була гарна погода, то козаки надали б перевагу сну під відкритим небом, а не тулилися гуртом у душній корчмі.

Повкладалися спати далеко за північ, виставивши сторожу надворі перед дверима, аби хтось не поцупив коней. Вмошувалися просто на долівці, постеливши кінські попони. Позасинали зразу. Я ще якийсь час прислухався до їхнього сопіння, доки наважився вилізти зі своєї схованки. Рухатися було дуже важко, адже руки й ноги затерпли від довгого сидіння в бочці. Я боявся, щоб хтось із козаків раптом не прокинувся та не вгледів мене, бо тоді справді гаплик. Мені довелося переступати через сплячі козацькі тіла, обережно приглядаючись, щоб на когось не стати при слабенькому світлі свічки. Отак дійшовши до Пушкаря, я схилився над ним і торкнувся до нього.

Я зайшов у його сон, перетворився на давнього товариша, колишнього гетьмана Якова Остряницю. Ми обоє були одягнені в козацькі святкові строї, підперезані поясами, озброєні. На столі стояла пляшка та різна закуска.

— Ну, здоров, пане полковнику.

— Здоров, Яцьку.

Потиснули один одному руки.

— Ото помер гетьман, — почав я. — А булаву тримати нікому. Чи не всі товариші старого Хмеля мертві, а ці молодики, що пообсідали гетьмана в останні роки, пороху добре не нюхали, лише язиками чесати вміють. Занехають вони козацьку славу, наші звичаї святі.

— Як Бог дасть, так і буде. Не нам, старим, уже тим журитися. Давай краще вип'ємо.

Я вдарив долонею по столі.

— А кому журитися, як не нам? Поглянь навколо, невже не бачиш далі своєї Полтави!? Нова старшина обросла маєтками, як пес ріп'яхами, усе в пани пнуться. Зведуть вони на-

нівець Богданову й твою справу. Згадай, скільки товаришів полягло кістьми, скількох пани замучили. І заради чого, скажи? Щоби купка старшин-шляхтичів панувала, а простий народ і далі спини гнув? То ви, значить, брехали людям!?

Пушкар сидів трохи збентежений, не сподівався такого.

— Чого ж брехали, зараз людям більше вольностей, привілеїв...

— Не говори дурниць, старшині лише привілеї та козакам, що в реєстр записані. Та й тих привілеїв, що кіт наплакав. Не стало Хмельницького, то за простого хлопа ніхто не подумає, хоч і Хмельницький в останні роки не дуже думав, так йому радники голову замакітрили. Вони ж аби собі ланів та лук побільше нахапати. Ось побачив, ті лакузи молодого Хмельниченка з пуття зіб'ють, відірвуть від царя православно го й віддадуть Україну назад ляхам або бусурманам.

Пушкар у сні закрутив головою.

— Козаки не дадуть цього зробити.

— Усе дадуть, — я говорив і оглядався по сторонах, чи ніхто з козаків у цій душній корчмі не встає, чи ніхто не дивиться на мене. — Вони вже на догоду Хмельницькому без козацької ради вибрали гетьманом його сина, хоч звичай козацький велить гетьмана собі всім колом вибирати.

Пушкар втомлено опустив голову.

— Що ж ти від мене хочеш?

— Ти сам мусиш взяти булаву й захистити правду. Скажи, хто був із Хмельницьким від першого дня повстання? Ти! Хто в кожній битві кров свою проливав, не жаліючи себе? Ти! Хто гетьману завжди раду мудру давав у тяжку хвилину? Також ти, тебе всі козаки знають, під твоїм знаменом не один бій виграно. А булаву дають якомусь молокососу, що й порошу ще не нюхав, що й молоко йому мамине ще під носом не висохло. Сам Хмельницький согріпив, коли вирішив свій рід над козацтвом посадити, хотів сиців своїх князями поробити, а родичів шляхтичами. Усім добра й маєтки пороздавав. Усе слухав своїх дорадників, лигався то зі шведами, то ще з якоюсь чумою, накликаючи на Україну гнів царя та Божий. Він забув за тебе,

Пушкарю, бо ти йому вже не потрібен. Ти свою роботу зробив, коли треба було трошити ворожі лави та кров свою й ворожу проливати, а тепер ти йому чужим став. А тим більше новій старшині, що позасідали в Чигирині. От побачиш, вони скоро все до рук приберуть, що простому сіромасі й коня ніде буде попасти. Тож бери сам булаву. Твій досвід, розум, сила та відвага зараз потрібні Україні, а не той Юрко зі зграєю своїх прихвоснів.

Пушкар дивився на мене ще каламутними очима.

— То що, мені стати на Хмельниченка?

— Чого зразу стати!? Ти вийди до народу, розкажи все людям, збери Чорну Раду. Нехай люд сам собі гетьмана вибере, а не купка старшин. Ось побачиш, усі твоє ім'я викрикнуть, а ту зграю підлабузників, що виплодилися в Хмеля за пазухою, народ вижене в три шиї. Тільки ти будеш гетьманом, і слава, і воля буде твоя.

Пушкар посміхнувся криво.

— Може, ти й правду кажеш. Завтра всіх полковників та старшин збирає в себе гетьманич, то я й послухаю, про що вони там варнякати будуть.

Я переконався, що мої слова осіли в його душі. А це вже ніби хвороба, що засідає спочатку в тілі людини, як насіння, а тоді починає набухати, розвиватися, забираючи в людини всю силу. Так і гріх, що сидить у душі, забирає всі сили душевні. Пушкар був гордим чоловіком, честолюбним. Саме в цей ґрунт я й кинув своє насіння. Чи проросте воно — буде видно.

Пушкар, якого роздирали душевні муки, крутився уві сні й от-от міг пробудитися. Я подумав, що й так йому вже нічим не «допоможу», тому відпустив і його плече, і його душу.

Тепер я мусив підійти до Богуна. Я не знав, який гріх цьому чоловікові можна закинути на шию, адже він не був ані жадібним, ані боягузом, ані дурнем чи себелюбцем. Можливо, задрість? Усі українці один одному часом заздують, може, і Богуна за це зачепити?

Я взяв його за руку, викликаючи душу. Цього разу я опинився у військовому наметі серед поля. Десь далеко чувся гуркіт

бою. Я перекинувся в Данила Нечая — той до своєї смерті був найбільшим товаришем Богун.

Ми сердечно обнялися.

— Здоров, друже, гарно ж ти виглядаєш!

Це сказав Богун, що був цілий осмалений порохомим димом, я ж стояв у чистій сорочці.

— І ти нівроку. Тільки сидиш чогось у своїй Вінниці, доки інші генеральними робляться. З твоїми заслугами перед козацтвом хоч і гетьманом можна ставати.

Богун спохмурнів, відповів холодно:

— Коли козацтво закличе, то піду. А поки що в нас є інший гетьман, а я собі залишуся полковником.

— Так і до смерті можна сидіти й чекати.

— Значить, така моя доля.

— Неправда! Подумай, тебе доля завжди берегла від ворожої кулі та шаблі. Ти ж усе в перших рядах бився, поглянь, я загинув, і всі інші, хто з Хмельницьким починав повстання, жодного товариша старого не лишилося. Тільки ти та Пушкар. Та хто такий Пушкар, у якій битві він так уславився, як ти!

Богун вовком подивився на мене.

— Чого ти причепився? Я козак, і моя шабля для мене дорожча за булаву, бо це є моя і честь і слава. А для України я й так послужу й завжди зможу свою землю захистити, як донині це робив.

Я дуже захопився цією грою, не хотів здаватися.

— Сам не зможеш — треба згуртувати козацтво, як це Хмель зробив. Гірше буде, коли булави допадуть Виговський, Тетеря чи Пушкар. А вони вже зуби гострять, брате. Не віддавай їм до рук України, бо вони розтягнуть її між собою на шматки, між ними ніколи миру не буде. А проти твоєї слави ніхто не стане.

Було видно, що Богун починав злитися. Нараз він вибухнув.

— Та годі тобі, відстань. Згинь з очей моїх, тьху, — він плюнув.

Я зрозумів, що Богун тієї ж кістки, що й полковник білоруський. Він твердо стояв на своїх переконаннях, завербувати

його неможливо. Мені треба було повертатися в бочку, але, маючи вже Богуна в руках, я не хотів так легко відпускати. Хотів помститися, помучити його душу.

Враз пан полковник зі свого намету опинився в полі. Був сам. Кругом стояв такий густий туман, що світа не було видно. І тиша. Богун почав розглядатися, намагаючись когось побачити або хоч визначити, де він.

Туман поволі розсіювався, крізь його густу пелену стало пробиватися сонячне проміння. Полковник це місце впізнав відразу — берег річки Пляшевої. Чорні болота, що оточували зі сходу покинутий козацький табір, смерділи гниллю, кров'ю, трупами. Берестечко. Через болото була прокладена гребля зі зрубаних дерев, насипаної землі, кущів лози, очерету, потім козаки вже кидали в болото й свої вози, харчі, одяг, все, крім зброї, аби прокласти собі дорогу через болота й вирватися з того пекла.

Як починалася битва, то все складалося для козаків якнайкраще. Вони тиснули ворога, ось-ось зламають йому хребет. Сталося жахливе. У вирішальний момент битви татарський хан зрадив, утік із поля бою, залишивши козаків сам на сам із поляками. Через це були втрачені вигідні позиції. Гетьман, намагаючись повернути на поле бою зрадливого спільника, сам потрапив до татар у полон. Козаки обрали вінницького полковника Богуна собі наказним гетьманом.

Богун довго тримав оборону, зачинившись у неприступному таборі. Було літо, спека. Козакам бракувало води, провіанту, набоїв. Поляки обстрілювали табір із тих позицій, де стояли до того татари. Протримавши оборону, доки могли, козаки прийняли рішення про відступ через болото.

І вони відступали, проривалися під градом куль та снарядів, топилися. Ляхи кинулися за ними, та їм на заваді стали три козацькі сотні. Це був заслон. Триста запорожців стримали перед греблею ціле польське військо. Вони билися, як леви, аж самі вороги дивувалися з їхньої хоробрості, і всі тут загинули.

Богун ходив поміж трупами, розглядав, чи немає знайомих. А вони були всюди. Ці обличчя пам'ятатиме завжди. Тут пол-

ковник побачив козацьку коругву, яку все ще міцно тримав у руках один із козаків. Богун підняв цей стяг, розправив.

Раптом із туману, що ще не зовсім розсіявся, почувся тупіт десятків копит — я послав полковникові гостей. Мені треба було залякати його, зламати. Зараз він затремтить від страху, кине́ться тікати в паніці. А я все буду його переслідувати, він схоче втекти, та не зможе, ноги слухатися не будуть. Душа так і затріпоче в моїх руках, тіло почне кидатися у сні. То й добре — йому мука, мені задоволення.

З туману виїхав загін польських гусарів. Вони були в червоному, заковані в лати. За спиною — султани з пір'я, що разуче шелестіло на вітрі. Коні іржали, вершники дивилися люто крізь заборолу на нього, женучи коней у його бік.

Але диво, полковник чогось не поспішав утікати. Він встромив коругву в землю, щоб не впала під ноги. Тоді свиснув — прибіг кінь. Це не входило в мої плани, це був власне сон полковника Богуну, а не мій, тому я тут не міг нічого вдіяти. Далі він перевірів пістолі, чи заряджені. Після цього вихопив із піхов шаблю, поглянув на неї й поцілував. За мить вискочив на коня, не стаючи в стремена. Вороний пронизливо заіржав, кругнувся в бік ворогів і кинувся їм назустріч.

Його пістолі гавкнули, наче два великі сторожові пси, — тут же перші гусари полетіли з коней шкереберть. Богун ускочив усередину ворожої лави, спритно відхилився від шабель, натомість сам кілька разів ударив, трошачи шаблею-блискавкою ворожі шоломи та лати. Бризки крові полетіли навсібіч, страшні крики поранених та конаючих почулися над полем. Пролетівши гусарську лаву, полковник розвернув коня і знову кинувся на ворогів. Маневрував, намагаючись збити їх у купу, а там уже рубав шаблюкою, ніби лісоруб, дерева-шляхтичі тяжко падали на землю, брязкали їх лати. Гусари були тяжкі, нешвороткі на своїх конях, тому не встигали за метким і безстрашним козаком. А той, як шуліка, налітав, сіючи по полю ворожі трупи.

Гусарам вдалося відтіснити полковника, приперти з кількох боків. Він уже не мав стільки простору, і довелося приймати

ближній бій. Та й тут не розгубився: козак пустив поводи, а в другу руку взяв келеп. Тепер він був ще страшніший. Шабля його прикривала від ворожих ударів, а страшний чекан трошив ворожі кістки. Так і бився, легко крутячи в руках важку й страшну свою зброю. Блок, удар, відскок, знов удар, знову блок — удар. Він уже наклав під ноги свого коня таку купу гусарів, що вороному й ступити не було де. А Богун усе рубав. Він збивав ворогів до купи, заходячи в бік, крутив, прикривався конем і безперестанку сам бив.

Та вороги оточили його іще щільніше. Нарешті таки стягли з коня, проте Богун і не думав здаватися. Над бойовищем чулися тільки стогони й крики вмираючих, а також грізне ричання полковника. Він оглянувся — по полю лежав цілий загін шляхти. Дехто з панів намагався встати або хоч підлізти, врятуватися. Вони спливали кров'ю, що лилася зі страшних ран. Богун стояв посередині, наче на нього впав кривавий дощ. Дихав важко. Я дивився на все це, не здатний повірити, що таке можливе, що людина може мати таку сталеву волю й таку безмежну відвагу. Раптом він поглянув на сонце й перехрестився...

Мою руку наче вогнем припекло — і я відірвав її від Богуна. Сам вінницький полковник почав крутитися й підняв голову. Я тут же впав, гасячи свічку, прикинувся сплячим козаком. Богун у темряві покрутив головою, оглядаючись по корчмі навкруги. Усе було тихо, усі спали. Він збудив одного з козаків, що спав поруч.

— Зміни вартового. А я піду до коней подивлюся, провітрюся, а то якісь дурні сни сняться в такій духоті.

Козаки викресали вогню, швидко зібралися й вийшли. Не чекаючи, я кинувся назад до своєї діжки. Мені вже не потрібно було ризикувати: що міг — зробив.

РОЗДІЛ VIII

Незабаром настало 24 серпня. На цей день була призначена рада в Чигирині, де козаки мали затвердити на гетьманстві Юрія Хмельницького. Фактично він був уже гетьманом, виконував усі обов'язки, і все ж рада мала відбутися, такий звичай. Старшини дуже ретельно готувалися до цього дня, намагаючись нічого не забути й не проґавити. Ще недавно був страх, що козаки не з'являться, не прийдуть. Але вони із самого ранку почали прибувати такими великими групами, що, здавалося, могли й не поміститися на гетьманському дворі. Тут були, крім генеральної старшини, усі полковники, сотники та вибрані люди з кожного козацького десятка. Було запрошено й запорожців, однак ті не приїхали.

Двір був заповнений вщерть, люди все прибували. Посполиті з навколишніх сіл, почувши про козацьку раду, і собі посунули. Старшини тим часом молилися в церкві. На подвір'ї ставало тісно, тому осавул наказав зачинити браму й не пускати більше нікого. Хлопи під брамою зчинили галас, зате на подвір'ї все затихло: прийшла старшина із козацькими коругвами та священиками.

На поміст вийшов генеральний осавул, скинув шапку й сказав:

— Панове товариство! Ми всі зібралися тут, щоб вибрати собі нового гетьмана згідно із законом козацьким, на великій козацькій раді. У кожного з вас на думці є свій достойник, що годен взяти булаву. Виберемо його вільним козацьким голосом, і нехай нам у тому Господь Бог допоможе, Пречиста Матір та Свята Трійця, — при цих словах він замовк і перехрестився.

У натовпі раптом заговорило, загуло.

— А що тут радитися?! Юрко — наш гетьман! Ще за життя покійного Хмеля ми його вибрали, тож і радитися нема чого, — вирізнялися з юрби деякі голоси.

— Юрій Хмельницький — наш гетьман! — нараз на всю горлянку викрикнув хтось.

— Юрія хочемо, Юрка!

— Хмельниченка!

— Хмельницького!!!

Юрко стояв у юрбі поруч з іншими старшинами, що зібралися біля самого помосту, укриті стягами й бунчуками. Трохи вагаючись, він вийшов на поміст. Був одягнений у темний одяг, підперезаний шаблею. Зняв із голови дорогу боброву шапку. До нього підійшов поважний дід, тримаючи булаву на малиновій опанчі.

Хмельниченко вклонився — усі притихли.

— Панове товариство, я не годен булаву тримати.

Козацтво вибухнуло — такий був звичай, що всі спочатку від булави відмагаються, і святе дотримання цього звичаю молодим Хмельницьким викликало в ради неабияку радість. Козаки знову викрикнули його ім'я, та він і вдруге відмовився.

— Замолодий я ще, не годен верховодити вами.

Козацьке море шуміло.

— Бери, бери булаву, єретичний сину, а то палицями поб'ємо!!!

За третім разом він мав узяти. Юрій знову поклонився на три боки. Дід із булавою підійшов упритул. Коло затихло, ніби завмерло.

Я, звичайно, також був тут, за всім спостерігав. Був поміж старшинами — в цьому місці не так тісно й краще видно. Я вже потирав руки, не міг дочекатися, доки нарешті «мій кандидат» візьме булаву. Час від часу кидав свій погляд на старшину, особливо на Виговського. Той явно чогось нервувався, напружено за всім спостерігав.

Запала напружена мовчанка — всі чекали. Юрко сам ніби вагався, дивляючись у батькову булаву, що була просто перед очима — можна було рукою дістати.

— Панове товариство. Я не можу взяти булави, бо не втримаю її в руках. Одпустіть мене, панове, до Києва, щоби я хоч академію закінчив, щоб вивчився. А тоді, як буде на то ваша воля, то й виберете мене. А зараз я не можу.

Він поклонився ще раз і пішов геть. Коло мовчало. Козаки не розуміли, що діється, спочатку навіть подумали, що Юрко так жорстоко жартує або збожеволів. Я взагалі ледь не впав із такої несподіванки. Оце номер викинув мій Юрко! Та вже пізно щось міняти, втім, все ще може й на краще вийти, треба дочекатися кінця ради.

Козаки гомоніли. Багато хто з них уже оговтався, інші з розумінням поставилися до молодого гетьманича, а хтось і зрадів. Їм треба справжнього гетьмана, а не такого молокососа.

Нараз почали сперечатися. Більшість було таких, що хотіли гетьманом тільки Хмельниченка, а багато бажало вибрати нового гетьмана.

— Панове, а давайте виберемо собі гетьмана на той час, доки Юрко вивчиться. А там час покаже! — нараз гукнув один з асаулів. Його підтримали. Знову засперечалися.

Тут на поміст разом вийшли генеральні старшини, склали перед козацтвом свій уряд.

— Ми служили старому гетьману, тепер же обирайте нового, до нього й нову старшину генеральну, а ми товариству й так послужимо, — мовив Виговський.

Коло ще більше загуло. Нараз його ніби прорвало.

— Виговського гетьманом! — гукнув хтось із-поміж старшини.

— Виговського! — підтримали козаки.

— Пушкаря! — це прокинулися полтавці.

— Лісницького! — за ними крикнули миргородці.

— Виговського!

— Богуна!

— Тетерю!

У колі почався такий шарварок, що годі було зрозуміти, хто що кричить. Усе перемішалось. Виговський стояв, поглядаючи на старшин, що це вони виробляють? Він ніби задавав німе

запитання, чого їхні козаки за них кричать, а не за нього! І цей писар даремно хвилювався. Полковники одні за одним вигукнули ім'я Виговського, а за ними — і їхні козаки. Лише Полтава не здавалася, деручи щосили горлянки за Пушкаря, та цілу Україну їм було перекричати годі.

За третім разом, як його викрикнуло коло, Виговський узяв булаву, підніс її над головою. Козацтво заревло, угору злетіли шапки, полетіли в нового гетьмана. А булава на сонці засяяла дуже яскраво...

Після ради та всіх церемоній новий гетьман закликав усіх на бенкет. Разом із ним були й генеральні старшини. Козацтво вибрало тих самих — суддю Зарудного, обозного Носача, осавула Ковалевського, а писарем замість Виговського — Грушу. Гетьман наказав розставити столи по цілому дворі, а також на прилеглих вулицях чигиринських, викочувати діжки з медом та горілкою.

Сам Виговський пив мало — пиятики не любив. Але сьогодні і частував, і частувався на славу. Козаки знали його як хороброго воїна, зручного дипломата й суворого господаря. Тепер же він постав перед ними як добрий козак, що має щиру вдачу й тверде слово. Ну, чим поганий гетьман? На бенкеті були навіть ті, що не потрапили на раду, а товклися перед зачиненою брамою.

Не гулялося тільки мені.

Я був страшенно сердитий, тому пішов геть звідси, щоб одинці із собою подумати над усім, вигадати новий план. Брів Чигирином, не зауважуючи нікого. Жодна путня думка не лізла до голови, як можна підібратися до Виговського? Може, зайти до Ольги, щоб вона чаркою горілки та своєю ласкою розігнала мою тугу? Останнім часом ми з нею кілька разів зустрічалися в очереті над Тясмином. Ні я, ні вона не хотіли, щоб про нас дізналися люди, тому я говорив усім, що йду на Тясмин рибалити. Жінка вже там чекала. Ми довго кохалися, наче не могли одне одним наїстися, потім купалися в теплій річковій воді.

Я струснув головою, ніби хотів розігнати набридливі думки. От коли б сьогодні сталося по-моєму, то можна було б зробити собі таке свято. А так я мушу думати...

На думку приходило одне, що без своїх товаришів я сам не впораюся. Тому я виліз на міський мур, повернувся на північ: десь там, у далекій Білорусі, мають бути мої побратими. Постоявши так, я промовив:

— Гей, Лихо, можливо, ти зараз дивишся сюди, бачиш мене. Прийдіть, мені потрібна ваша допомога.

Я говорив, що тільки прийшло на думку, аби лише заманити їх сюди. Після того я зіліз і пішов назад до гетьманської резиденції. Мені треба бути тут, щоб не втратити нагоди «завербувати» бодай одного старшину.

— А щоб я м'ясо своєї старої жер, дивіться, хто йде! — нараз почув голос позад себе й аж заляк із несподіванки.

— Клянуся бородавками сатани, це наш брат Недоля!

Я оглянувся — вуха мене таки не підвели. За столом сиділи мої товариші, яких я так хотів побачити. Поруч із ними розмістилися якісь гультаї, що вирішили на дармицю нажертися на гетьманському бенкеті.

Спочатку подивився навкруги, чи хто не слухає нашої розмови, адже мене знали тут під іншим іменем. Переконавшись, що все гаразд, я рушив до них, посміхаючись.

— Здорові будьте, душмани. Що, не сидиться вам у білоруських лісах, на Україну потягло?

Я сів поруч із ними за столом.

— Побачили, що ти між такими панами трешся, між старшиною, от і прийшли. Може, пособити чим зуміємо.

Почувши ці слова Лиха, я враз забув, як щойно сам звертався до них із проханням, згадалася стара злість.

— Тяжку годину зо мною не захотіли ділити, то й до радості моєї вам зась. Вертайтесь собі в ліс.

— Та набридло ж у лісі. Остогидли ці клятві гриби й малина, — це вже говорив Біда. Він ховав від мене свої очі. Це не тому, що соромився, а боявся, щоб тепер я їх не вигнав, як і обіцяв тоді, на галявині.

— А що, козацьке м'ясо не їли, кров'ю не запивали? — про- довжував я знущатися.

Вони мовчали. Певно, що після мого відходу побратими так ні одного козака й не вбили. Я вп'явся зубами у шмат смаженини, розтерзав її, проковтнув, тоді запив медом із чари. Мої товариші мовчали, чекали, що скажу я.

— Гаразд, душмани, буде в мене для вас робота. Зараз їжте, розкажіть, що бачили й чули нового, а тоді навідаємося до пана гетьмана.

Вони поглинали м'ясо великими порціями і, трохи втамувавши голод, почали говорити. Як виявилось, Лихо часто дивився за мною і, коли я опинився в Чигирині, навіть почав цікавитися справами гетьманського двору. Він почав розповідати все, що бачив.

Отже, Виговський відразу зрозумів, що Юрій Хмельницький на своєму гетьманстві не буде слухатися писаря генерального й робитиме, як сам захоче — Юрка намовляли злі люди. Тому пан писар почав говорити з родичами гетьманича, із сестрами та мачухою, щоб відмовляли його від булави. Виговський доказував, що це гетьманство піде на шкоду як козацтву, так і самому Юркові, його здоров'ю.

А Юрка довго вмовляти й не треба було — погодився. Він був ще занадто молодий, слабодухий і не твердий у своїх переконаннях.

Згоди Хмельницьких Виговському було мало, і він скликав до резиденції старшину. Це було відразу ж після похорону старого Хмеля.

Усі присутні порозсідалася: генеральна старшина та полковники. Були в нових строях, вусаті, за поясами — перначі, а на поясі — шаблі. Мовчки чекали, доки хтось заговорить першим, щоб оголосити мету сходин.

— Панове, — почав генеральний суддя. — Ми зібралися тут у дуже нагальній справі. Ви знаєте, що гетьман наш помер, нема в нас голови, нема керманича. Син його, наступник майбутній, замолодий, не здужає булаву втримати у своїх руках. Так зараз багато хто говорить, виказуючи незадоволення. Тож

ми зібралися тут, аби покласти край тим балачкам. Можливо, когось іншого оберемо?

Це було ніби грім із ясного неба — такого повороту ніхто не сподівався. Старшини переглянулися, деякі запротестували.

— Як це так, панове? — вигукнув ніжинський наказний полковник Золотаренко, дядько Юрася. — Ми ж усі з доброї згоди поклалися гетьманові, що після кончини його сина гетьманом зробимо. І що, на гетьманській могилі земля не просохла, а ми вже присягу ламаємо?

Усі загули.

— Спокійно, панове! — гукнув генеральний осавул. — Ви дослухайте до кінця, бо ніхто Хмельниченка з гетьманства знімати не хоче. Кесарю — кесарево. Мова йде за тимчасове управління державою, доки Юрій не вивчиться та не змужніє.

— А що тут мужніти, — озвався Богун. — Нехай бере булаву та гетьманує, а ми допоможемо, хто чим може. Хто — у військовій справі, хто — дипломат добрий, а третій — господарник тощо. Інакше досвід не прийде — його з мозолями заробити треба.

Полковники знову загули, обговорюючи пораду Богуна. Тут висловився Петро Дорошенко, полковник прилуцький:

— Де дві господині — там хата неметена. А де сім — там нічого іншого, як свари й чвари, чекати годі. Треба одного вибрати, щоб молодому гетьману допомагав. Ти сам, Юрку, що скажеш?

Юрась сидів поруч із Виговським. Був, як завжди, блідий.

— Мені треба вивчитися, набути досвіду. Вчитися на власних помилках може бути занадто дорогою ціною для України. Виберіть собі гетьмана, а я при ньому побуду. Панове старшини, писар генеральний був завжди поруч із гетьманом, батько завжди казав мені, щоб я саме до нього за порадою звертався. Тому пропоную вам його вибрати «гетьманом на той час».

Тут усі перевели погляди на Виговського, він сидів спокійно, жоден м'яз на його обличчі не здригнувся. Полковник перяславський Тетеря хижо посміхнувся.

— Тепер зрозуміло, хто тута пальці мачав. У тебе, пане генеральний писарю, руки за булавою сверблять, добре хлопцеві голову замакітрив.

— Ніхто мене не вчив, я сам вирішив. Ось вам хрест, — Юрко перехрестився.

Старшини гули. Багато хто зрадів із такого рішення Юрка, знаючи його, інші заговорили, боячись, що за нової влади їм може стати гірше, адже невідомо, як нова мітла местиме.

— Про що це ми тут говоримо!? — гримнув нараз полтавський Пушкар. — Погляньте на себе, панове, торгуетесь за булаву, як баби на базарі. Є закон старий запорозький, що гетьмана вибирає козацька Велика Рада! Це правильно, що Юрко влади зрікся. Де ж таке видано, щоб хлопчина, якому ще й вуса не вирости, який і порошу не нюхав, козаками верховодив. Дарма, що він син Хмельницького. Козаки ніколи гетьмана не вибирали за заслуги батька чи діда, хоч би ним і сам Хмель був. Ти особисто мусив заслужити повагу в товариства, і тоді тебе шапками братчики закидають.

Пушкар заставив затихнути всіх. Знайшовся лише Іван Виговський:

— Ти правду мовиш, пане полковнику. Та й батько наш Хмельницький був мужем мудрим і бачив років на сто вперед. Що таке Запоріжжя? Це запорожці зі своїми звичаями; Січ, Дніпро та степ навколо. Хмельницький же для нас здобув державу, яку треба розбудувати. Гетьман має бути не лише хоробрим та запальним, здатним повести козаків за смертю й славою. Це має бути муж державний. Доки ми будемо чубитися за булаву, як на Запорожжі буває, по десять раз на рік одного гетьмана вибирати, а другого скидати, то сусіди нашу державу по камінчику розтягнуть. А так батька Хмеля весь народ любить: це він здобув нам свободу — от нехай його рід і панує. А ми, генеральні старшини, яких виберуть козаки, будемо допомагати. Тоді ніяких чвар між нами не буде й державу побудувати зможемо.

Пушкар скривився, коли це почув.

— Ти заурів, писарю. Ви що, хочете завести ляські порядки на Україні? Ще такого не було, щоб поміж козацтвом були

королі, князі та магнати. Гетьманів усе вибирали на Січі, і самого Хмельницького також, і ту святу традицію далі зберегти треба. Що ж стосується Богдана, то він був добрим гетьманом і хорошим воїном. Проте не він усі перемоги здобув, а козацтво. Ніколи нам добра не буде, коли звичаї козацькі поламаємо.

Раптом усі заговорили одночасно. Усіх вирішив примирити Богу:

— Годі вам, панове.

Усі затихли, глибоко поважаючи вінницького полковника.

— Пушкар правду говорить. Це для вас, молодих, Хмельницький був ясновельможним гетьманом. Ми ж із Пушкарем називали його Богданом або Зеньом. Він був нашим братом, а вашим батьком. Проте й Пушкар неправий, бо з Павлюка, Трясила й Острияниці також були козаки, та волі для народу українського вони не здобули, а лише петлю знайшли на варшавській площі. Хмель був нашим головою, ми за життя вірно служили йому й заповітів його маємо триматися.

При тих словах усі затихли. Тільки Пушкар не вгамовувався:

— Хмель був мені братом, це правда, але закон запорозький — святий!

У суперечку втрутився переяславський полковник Павло Тетеря.

— А ти, пане полковнику й дорогий сусіде, мабуть, сам дуже на старості років захотів булави потримати.

Полтавський полковник почервонів. Нараз він вихопив пернач, встав і щосили вдарив ним по столі.

— Для мене за булаву завжди була дорожча козацька слава й шабля!

Знову всі заговорили нараз, хто заспокоюючи, хто підтримуючи Пушкаря.

Тут підвівся й Виговський, сміло подивився Пушкареві в очі.

— Пане полковнику, ти відомий чоловік у козацькому колі. Збирай Чорну Раду — і тоді подивимось, за ким козаки підуть: за тобою чи за сином Хмельницького.

Ці слова ніби прибили Пушкаря. Він сів на лаву, насупився, більше нічого не говорив, лише:

— Ну що ж, то й зберу. Ви ще побачите.

Виговський мовив:

— Бачу, нам сьогодні ні до чого не вдасться домовитися. І правильно, бо це питання дуже важливе, і нехай його вирішують самі козаки. Тож оповістіть свої полки, що рада буде 24 серпня в Чигирині. Беріть по кілька чоловік із кожної сотні, щоб люди були мудрі й тямущі. Виберемо собі гетьмана «на той час». І чи це буде Богун, чи Пушкар, чи Виговський — скаже рада. Тоді ми поклянемося новому гетьману у вірності, і не дай Бог хтось порушить присягу. А тепер прошу до зали — гетьманська родина в бенкетній залі накрила стіл для вас, поважних гостей цього дому. Усіх запрошуюю.

Старшини ще мить посиділи, а тоді повставали й посунули зі світилиці. Були задумані. Тут же звідти заграла музика. Павло Тетеря нагнувся до полковника ніжинського Гуляницького.

— Бачу, Виговський уже все тут прибрав до рук. Не розходимося, з ним треба буде побалакати.

Полковник Пушкар із бенкету пішов скоро. Він наче не міг всидіти на місці, усе йому тут лядським духом смерділо. Був знервований. Подякувавши господині пані Ганні та поцілувавши їй руку, він пішов. Інші залишилися. За доброю чаркою та смачними стравами розмова пішла не так гостро, старшини були вже не такі збентежені. Більшість із них розуміла, що саме Виговський за останній час правив козацькою країною, бо Богдан був уже хворий, а Юрко ще занадто молодий. Та й у домі Хмельницького пан Іван був своїм чоловіком. Це було видно навіть зі ставлення до нього вдови та дітей покійного. Більшість полковників лишилися задоволені таким ходом, адже, на відміну від Юрка, кожен знав, чого можна чекати від Виговського. Він буде далі робити так, як робив старий Хмельницький.

Та знайшлися старшини, які не так просто хотіли піддатися новому гетьману. Їх було мало, проте з ними пан писар сваритися не хотів. Адже й так уже був один незадоволений — Пушкар. А ще невідомо, як себе покажуть запорожці, — їх

зараз також сила зібралася в плавнях. Треба буде зі всіма домовлятися, всім щось пообіцяти.

За бенкетом Виговський частував щедро. Він усе поглядав на Тетерю, Лісницького і Гуляницького, що сиділи на другому кінці і все пили до нього. За бенкетом багато говорили про різні господарські справи, трохи згадували минуле, особливо часто свій келих Виговський підіймав за покійного гетьмана та його родину.

Розходилися аж під вечір. На прощання полковники тисли Виговському руку, обіцяючи, що він може розраховувати на їх підтримку.

— Попроси Тетерю з товаришами, щоб залишився, — сказав Виговський братові Данилу.

Коли всі інші вийшли, брати Виговські, Немирич, Тетеря, Гуляницький та Лісницький повернулися до гетьманської світлиці.

Знову розсілися за столом, але вже тісніше, говорили тихіше.

— Бачу, пане писарю, ти вже про булаву для себе потурбувався. Це й правильно, з-поміж нас тебе козаки знають найбільше, а дати булаву такому, як Пушкар, то краще відразу шнурок — і на гілляку. Або з торбою світ за очі. Ми готові тебе підтримати і твоє ім'я разом зі своїми козаками на раді кричати будемо.

Виговський поглянув на Тетерю, який говорив це. Відповів:

— Звісна річ, ви це робити просто так не будете. Чого хочете?

Тетеря сміло мовив:

— Ми хочемо привілеїв. Мусимо твердо стати на ноги, тоді й ти будеш мати опору — наші плечі, голови й шаблі. Поділившись своєю владою зі старшиною, ти без нашої згоди не зможеш завести Україну, куди сам захочеш, а лиш куди рада старшинська скаже. Час тяжкий пішов, сам знаєш, мусимо гуртом триматися.

Виговський посміхнувся.

— Чи ж старий Хмель ніколи з нами, старшиною, не радився? А гуртом і так мусимо триматися, інакше нас проковтне як не Москва, то Польща.

Тетеря посміхнувся.

— Говориш заплутано, пане писарю. Ми маємо знати, що буде нам за те, що поступаємося тобі своїм гетьманством. Адже багато хто крикне за Богуна, хтось — за Лісницького, хтось — за Тетерю, а Полтавський полк найбільший. Гляди, щоб і справді Пушкаря не вибрали.

Виговський Тетерю знав добре. Щось не міг пригадати, щоб він колись показав себе в бою, зате Хмельницький часто використовував його для різних дипломатичних місій, знаючи його хитрість.

— Ти, Павле, мене не лякай. Нехай собі вибирають, кого захочуть, — це їх воля. Пушкаря — то й нехай. Тільки-от і вам він сала за шкуру залле. Пушкаря же на вас давно зуби гострить за те, що, як він сам каже, у пани пнетесь.

Тут втрутився Лісницький:

— Годі вам, панове, до чого ця розмова. Пушкаря також у Полтаві добре панує, у самого рило в пушку. А інакше й не можна. Щоб керувати цілим полком, треба твердо на ноги стати, тому ми й просимо в тебе привілеїв. Дай нам волю самим своїми полками верховодити та поклянися, що жодного полковника не знімеш та не призначиш без старшинської ради, а уряд свій полковник зможе синові передати. І поклянися, що жодного союзу й договору не укладеш без нашої згоди. У такому разі ми будемо тобі вірно служити й навіки забудемо про гетьманську булаву. Повір, пане Іване, ми не хочемо нічого змінювати, нехай залишається все так, як завів батько Хмельницький. Проте поміж нас не буде більше такого чоловіка, як він, щоб усі козаки любили його й обожнювали. Булава стане дуже ласим шматком, кожен захоче за неї схопитися. А так ти віддаси полковникам частину своєї влади, і ніхто до тебе не полізе, і ти зможеш спертися на нас.

Виговський розумів, до чого хилить Лісницький. Говорив мудро, адже небезпечно зосереджувати всю владу в одних руках. Та це в майбутньому. Зараз же йому потрібна влада й сила, щоб вихопити Україну з того становища, яке скла-

лося на шахівниці, де дуже складно було розібратися, хто друг, а хто ворог. Виговський ще не мав сили, мусив збирати її.

Писар мовив твердо:

— Хочете жити, як магнати польські, у славі, багатстві та ще й королем своїм крутити, чи пак гетьманом, як хотіти? Ви лише погляньте, до чого ті магнати й шляхта довели Річ Посполиту. Козацтво не потерпить більше такого. Для козака головне — козацька рада та слово гетьмана. Уявіть собі гнів розбурханого козацтва, коли воно побачить, що замість польського пана їм на шию починає лізти своя ж старшина. І так уже он скільки невдоволених, товпи хлопів на Запоріжжя пруть і там колотяться. А чому? Бо козак має права, землю, службу, а хлоп лишився голий, босий, як і за панів. Лише панщини відробляти не мусить, а на козаків та старшину батракують. Тому й зуби показують. Особливо у ваших полках. У Богуна нема такого — там ціла Вінниця за своїм полковником горою стоїть. Вони звикли, що полковник для них як товариш, а не як пан.

На це відповів Гуляницький:

— Їм дали землі, хто хоче працювати — той буде мати хліб і до хліба. Усі козаками не будуть, а лиш люди заслужені, що в боях себе показали. А котрий хлоп робити не хоче, а лиш хліба лежаного їсти, то незадоволений і кляне старшину. Усім і так не догодиш.

— Чи так, чи сяк, а дратувати зараз народ не треба, — відповів писар. — Вони на своїх руках та плечах винесли нас на вершечок хвилі народної боротьби, вони можуть і скинути.

Виговський затих, старшини також мовчали, поглядали лише один на одного. Іван Остапович витримав паузу.

— Ви хороші старшини, вірно служили Богданові, і дасть Бог, мені послужите. Я дам вам щось краще, — мовив нараз. — Дам вам землю. Ви у своїх полках також роздавайте наділи вірним людям. У кого земля — за тим і сила. Хто має землю та інше добро, бунтувати не буде. Працювати будемо разом, разом і на ворогів ставати. А як гинути, то всі на дно підемо.

Це було наче й кінець розмови. Старшини далі сиділи мовчки. Думали. Правда в словах писаря була.

— Хай буде так. А там час пройде — побачимо, — мовив своє слово Лісницький.

Тетеря посміхнувся й подав Виговському руку. Зволював лише Гуляницький.

— А ти що скажеш, пане Грицьку? — Виговський зауважив його понурий стан.

— Запитати хочу. А скажи нам, пане писарю, коли ти гетьманом станеш, якого боку триматися будеш: чи московського, а чи лядського, чи, може, тобі цісар турецький до вподоби?

Вони поглянули один одному в очі. Виговський відповів:

Зараз козакі спілку з царем московським мають, його боку й будемо триматися, як і присягу давали на вірність.

Гуляницький ступив крок уперед.

Чи ти не бачиш, пане Іване, що Москва нас погубить? Вони вже не раз нашу угоду ламали й далі ламатимуть. Бояри грубі, нахабні й невчені, вони не терплять вільнодумства. Клянуся Богом, ніколи не забуду, як Бутурлін кричав до хворого гетьмана Богдана, що лежав на передсмертному ліжку, обзивав його безбожником і казав, що совісті той не має. А все через те, що Богдан без дозволу царя військо козацьке на Польщу відправив, щоб відбити брэггів волинян та галичан із лядського ярма. Такого навіть польські магнати собі не дозволяли, а тут припалося чудо лісове. Згадайте собі. А що далі, то гірше буде, пом'янете, панове, мої слова.

Виговський і сам це чудово знав. Він не любив Москви, та до пори треба було терпіти. А полковникові відповів:

— Я перед московськими воєводами вольностей козацьких не покладу. Швидше голову положу. І коли нам на горло московський чобіт наступати почне, то злигаюся хоч із ляхами, хоч із турками, хоч й із самим сатаною, але вольниці козацької московським воєводам не віддам. На це вам клянуся, і хрест, якщо треба, поцілую.

Старшини лишилися задоволеними. Усі тут присутні Москву не любили, проте і Тетеря, і Лісницький не раз пили мед-

горілку з московськими боярами. Вони були з таких людей, що і в пеклі вже, мабуть, мали знайомства, тому їм і бракувало рішучості. А от прямий і чесний Гуляницький — інша річ. До нього приєднався й Немирич, найбільш освічена людина того часу, що побував ледь не при всіх дворах тогочасної Європи, всюди панований. Зараз він повернувся на Україну, щоб тут прислужитися своїм розумом та хистом.

— Україна має стати князівством на кшталт Великого князівства Литовського або Молдавського та жити суверенно...

— Гаразд, — обірвав його Виговський. — Ми з тобою, пане Юрію, багато про це говорили і ще обов'язково поговоримо про майбутню державу українську. Та насамперед мені треба стати гетьманом...

Ось таке розповів мені Лихо, і тепер я вже знав, як Виговському вдалося взяти булаву.

РОЗДІЛ ІХ

Бенкет затягнувся надовго. Було вже за північ, а все ще гриміли салюти на честь нового гетьмана, чулися веселі співи, музика. Гетьман був із козаками, гуляв.

Я хотів його «вербувати» сьогодні ж, не відкладаючи. Пораднившись із товаришами, ми вирішили піти в гетьманські покої щимшидше, щоб зійняти вигідну позицію ще до його приходу.

У гетьманських світаннях мало хто спав, лише старі люди та малі діти. Ми чули їхнє мирне сопіння та похрюпування свіданих вікон та припідкритих дисерей. З-за інших дверей чулися м'ясні стогони закоханих, які насолоджувалися одне одним, потайки покинувши бенкет. Вони, як казав один мій знайомий чорт, надали перевагу Венері, а не Бахусу. У покоях і в проходах було спокійно, літня ніч тиха й коротка.

Лихо, як завжди, ішов попереду, я — за ним. Біда закутав нас густим туманом, і ми стали невидимими для людського ока. Тихо наблизилися до гетьманської спальні, після сигналу Лиха відчинили двері й зайшли на пальцях усередину.

Було напівтемно. Маленька лампадка не могла освітити такого приміщення. На нерозстеленому ліжку лежала нова пані гетьманша. Не рухалася, дихання було рівне, отже, спала. Чекала допізна свого мужа гетьмана, та й так і заснула. Була в нічній сорочці, не накривалася навіть рядном — було душно. Я сів край ліжка, почав гладити її волосся.

Олена Статкевич вважалася між козаками і навіть поміж старшиною гордою шляхтянкою. Була вона й справді старовинного шляхетського роду, освічена й вихована. Рід її добряче постраждав під час Хмельниччини, проте батьки були православні українці й не побажали залишати рідну землю й тікати з іншими панами.

Одного разу, гуляючи в Києві з козаками, генеральний писар Виговський побачив цю красуню, і вона відразу припала йому до вподоби. Так могло полюбити тільки козацьке серце. Іван Остапович відразу на другий день пішов до її батьків, ні крихти не сумніваючись, що збіднілий шляхетський рід відразу ж погодиться віддати дівчину йому, другій людині в державі після самого Хмельницького.

Та сталося не так — дали відкоша. Пан писар був впертої вдачі, на другий раз узяв дорогі подарунки, одягся по-модному, поводився й говорив, як шляхетна людина, — чим не пара їх дочці. Та знову — ні. На третій раз він залучився підтримкою деяких впливових людей, проте й цього разу Стеткевичі його ласкаво прийняли й не менш ласкаво відмовили.

Писар ледь не кричав із досади, клявся, що силою візьме Олену, здаватися було не в його правилах, хоч інший давно б плюнув. Своєю наполегливістю він таки добився свого: після надцятого разу батьки таки погодилися, і скоро козаки гуляли весілля.

Я говорив із нею ніжно й лагідно, щоб не налякати. Мої товариші з подивом дивилися на мене, мовляв, нащо вона тобі здалася? Та я знав, що багатьох сильних людей звела саме жінка з доброї дороги. От хоч би Самсона взяти...

З коридору зачулися кроки, тому я відпустив її, а сам із товаришами відійшов набік.

У спальню зайшов Виговський. Зайшов тихо, навіть не розбудив її. Побачивши дружину, посміхнувся, поклав булаву на стіл, там же лягла й шабля. Швидко зняв сорочку, пояс і приліг біля коханої, обійняв її. Вона пробудилася.

— Ти чекала на мене, моя гетьманшо? — заговорив тихо і грайливо. Він цілував її щоки, шию, від нього пахло хлопом, тобто горілкою, тютюном, степом, вогнем і буйним вітром.

— Нарешті пан гетьман зволив згадати про свою дружину. У тебе завше справи, а до мене й байдуже.

— І що ж моїй пані так зле, може, хтось ображає? — запитав він, продовжуючи її цілувати.

— Хто ж посміє... Просто нудота страшенна. Ти завжди у своїх справах, у тебе держава, військо, козаки. Я ж закрита

тут, наче в клітці. Де ж мої подруги, веселі, витончені? Замість них ці козачки, жінки полковницькі... От якби ми хоч кілька разів на рік їздили до Варшави, до Львова або хоч до Києва. Я так скучила за шляхетним товариством, за карнавалами, балами. Я не зможу так довше жити.

Він відірвався від неї, звівся на ліктях, поглянув на дружину.

— Не думай про це. Влада козацька й дух козацький тут завжди буде, і ти мусиш із тим миритися. Козаки — народ буйний, але веселий і добрий. Тобі скоро тут сподобається, звикнеш. Запам'ятай мої слова, Олено, і в нас усе буде. Я розбудую державу, розбудую наше місто, так що Чигирин стане першим. Університет тута закладу, храмів набудую, дороги, люди сюди потягнуться, торгівля піде, посольства з різних держав. Ти повинна, у нас скоро виросте покоління своєї шляхти, вихованої і сдукованої, нічим не гіршої за польську. Я все зроблю, а ти мені допоможеш. Ти тепер не просто легковажна шляхтянка, а дружина п'яťмана українського, тож мусиш бути мудра, чуйна й сильна. А за те я віддам тобі все, що буде належати мені.

Та її не так легко було переконати.

— Коли все це станеться, я або постаріюся, або помру від смутку.

Йому не хотілося сваритися сьогодні із жінкою, знову приліг біля неї, почав цілувати та направляти руку під сорочку. Олена грубо відштовхнула цю незвану гостю зі своїх володінь, встала з ліжка й підійшла до дзеркала. Сіла перед великим люстерком на ослоні й почала розчісувати волосся. Була сердита на виду, та швидше за все прикидалася. Мала намір сьогодні шантажувати свого чоловіка, як я і вчив. Молодець. Я знав, що через свою жінку козаки йдуть на гріх або просто на якусь дурість так само часто, як і через горілку. Інколи коло такої жінки козак занепадає духом, н'є. Багато стали підкаблучниками. Хтось вигадав приказку, що жінка — перший друг сатани. Звичайно, це не завжди правда, проте частенько буває.

Виговський також встав із ліжка, тамуючи свій гнів. Підійшов до столу, взяв булаву, зважив у руці. Тоді підійшов ззаду до жінки.

— Поглянь, як вона виблискує, погляду відірвати не можна. Виговський підніс їй булаву перед очі.

— Торкнися її, відчуй силу, що тут захована. Повір, ця булава — це не лише шматок металу, золота. Тут дух козацький сидить, поглянь, і ти побачиш полки козацькі під корогами, землю чорну, пляхи биті й ліси зелені. Ти побачиш Україну. І я ту булаву тримати буду, доки сили стане, доки справи задуманої не зроблю. Буду володарем добрим, та непокори терпіти не буду, особливо зради близьких. Олено, тобі в історії місце гетьманші козацької відведено, тож будь мужньою та слухайся мене у всьому — і добре тобі буде.

Ці слова прозвучали мирно й тихо, та жінка відчула в них залізну твердість, навіть скриту погрозу. Вона більше не наважувалася противитися своєму мужу. Тим часом він відклав обережно булаву, погладив рукою її шию, тоді нараз розірвав на ній сорочку. Вона тихо зойкнула. Гетьман торкнувся легенько її грудей, тоді підхопив гетьманшу на руки й поніс на ліжко.

Так він ще її не брав ніколи. Жінка була дуже збуджена, стогнала, не боячись, що хтось її може почути. А гетьман, розпалений тими стогонами й криками, кохав її ще сильніше...

Ми були тут і все це бачили. Я чув, як збуджено дихають поруч мої побратими й про всяк випадок відсунувся від них подалі. І чорт не зна, чи вони все ще думають головою, чи вже чимось іншим, можуть ще напасти на мене...

Тим часом гетьман закінчив. Був втомлений, жінка — на сьомому небі від щастя. Вона обняла його, почала говорити, як дуже любить, що ніколи не зрадить, як завжди й у всьому буде слухатися. Схоже, гетьман виштовхав те чорне зерно, яке я встиг кинути в її душу, щоб проростало. Виштовхав, зайшовши в душу з другої сторони. Він у жінки на поводу не піде, та й Олена Статкевич не Даліла.

Гетьман вже сопів, жінка також заснула. Легке покривало спало з неї, оголюючи гарне стегно. Біда не витримав, почав підкрадатися до неї. Я стримав.

— Ти що?

— Я задую лампаду, чоловік спить п'яний. Я швидко, вона нічого не зрозуміє, подумає, що то її гетьман прокинувся і йому знов захотілося...

Лиш до мене дійшло, що надумав той паршивець, я тут же дав йому кілька разів по потилиці, та так, що аж лягнуло. Біль тут же вгамував пристрасть.

— Ти що, геть здурів? — запитав він, тримаючись за потилицю.

— Не за тим ми прийшли.

Я знову підійшов до їхнього ліжка, на той раз до гетьмана.

Виножський виявився твердим. Не так твердим, впертим у своїх переконаннях, як хитромудрим. Він завжди вмів у доброму поборити погане, а зі злого витягти добро. От я переконував його, що йому слід підкоритися православному царю, а приєднатися до католицької Русьї. Що треба стяти зі зброєю на братів православних. А він каже: «Як треба, то треба. Аби лише Україні й козацтву була з того користь». Він не боявся ламати присягу, клятву, адже колись хрест цілував на вірність цареві. Не боявся гріха заради своїх високих ідеалів. Чи він бажав особистого збагачення, влади, слави? Певно, що хотів, та на першому місці в нього було не це. Його мета — це сильна, вільна, багата козацька держава, схожа на європейські. Яким шляхом досягнути цього — не важливо, ціль виправдає всі засоби. Чи я його «завербував», чи ні — не знаю. Заради того, щоб прийдешні козацькі покоління мали свою державу, віру й мову, він ладен був пожертвувати всім, навіть душею. Але чи то гріх — жертвувати душею заради інших? Не знаю. Цей чоловік мав мету і йшов до неї. Навіть сто таких, як я, не змогли б його відтягти з тої дороги. Тільки не завжди та дорога була рівною, часом петляла...

Ну що ж, хай буде. Я більше не став тривожити його душу, і ми пішли геть. Роботи в нас іще було чимало.

— Кинь окуня, Лихо, кого б іще можна було завербувати. Товариш напружив свій диво-зір.

— Бачу грішника, що спить у стіжку з блудницею. Його душу буде легше взяти у свої руки.

— Хто такий? — запитав я.

— Схоже, що Тетеря переяславський.

Ходила чутка в Чигирині, що той полковник дуже сильно кохав Катерину Хмельницьку. Чи він і справді пропадав за нею, чи тільки заради її батька так полюбилася йому жінка Данила Виговського — я ще не знав. Однак це кохання не заважало йому бути справжнім ловеласом, Павло часто стрибав у гречку. Його душа була послаблена тим гріхом, і його ми завербували.

Після сцени в гетьманському ліжку та в стіжку я раптом і собі захотів чогось такого. Розмістивши своїх товаришів у хаті Брюховецького, я пішов, вірніше сказати, побіг до Ольги. Ми зробили це нашвидкуруч у снігах, щоб не бачили й не чули діти, а також козаки, що стояли постоем. Мені цього було мало, і ми домовилися зустрітися за кілька днів. Саме мало бути якесь свято, усі будуть у церкві, а ми з коханою залишимося наодинці в очереті.

Моя дружба з Іваном Мартиновичем, економом, відкрила перед Бідою та Лихом двері до гетьманської конюшні. Я збрехав, що подружився з ними на бенкеті, що вони добрі друзяки, багато п'ють і їм треба дати десь роботу. Подумавши, Брюховецький відправив їх до конюшні. Це було й на краще, адже там завжди крутився Юрко Хмельниченко, на якого я й хотів перекинути свою увагу.

Ми обходили всіх старшин підряд, ніби вертеп на Різдво. Навіть на ніч виїздили з Чигирини в різні полкові міста, щоб «вербувати», а на ранок повернутися. Мої товариші за роботу бралися жваво, накази не обговорювали. Їм у Білорусі й справді було сутужно, адже бойові дії припинилися, а москалі розбрелися по околицях і притихли. Побратими, як вони пізніше розповіли, дуже швидко проїли та пропили свої гроші й не знали, куди подітися та що робити, доки не побачили мене.

Отже, ми сіяли. Бувало, що душа для нашого чорного насіння була надто світла, бувало, що приймалося, але гинуло.

Інколи ж лягало добре, і була надія, що проросте. Кожна людська душа схильна до гріха, як і до добрих вчинків. Особливо грішити любить старшина, коли гонор та пиха стають сильнішими від страху перед Богом. А ще жадібність, тупість, лякливність, заздрощі. У кожного було щось своє, і ми про це знали, тож кожної ночі приходили до когось у хату. Під покровом туману Біди я підходив до ліжка й починав тривожити душу.

Я був задоволений проведеною роботою. Незважаючи на те, що ми нікого не звели зі світу, нам вдалося розкинути хоронні сіті, і скоро риба сама до нас попливе.

Із таким настроєм я пішов на зустріч з Ольгою.

І цього разу ми вже себе не обмежували в любовних забавах. Вона була розкішною коханкою, мені це подобалося. Люблю, коли все завжди виходить так, як хочу. Мало того, що я отримував плотське задоволення, то ще й моральне, адже зміг звести на гріховну дорогу чесну вдову, побожну й поважну.

Після наших любовців вона, як завжди, сиділа, спершись на моє плече, і розповідала, як дуже мене любить. Я слухав її одним вухом. Очима ж я дивився на хрестик, що висів у жінки на шії. Він сповз аж до грудей Ольги і зупинився в прорізі між ними. Цей хрестик дуже заважав мені, коли ми кохалися, як тільки він торкався мене — тут же охоплював страшний пекучий біль.

— Як сильно ти мене любиш? — нараз запитав я її. — Що готова віддати за мою любов?

— Усе, що в мене є, — без вагань відповіла жінка. — Усім пожертвую, лиш би ми були й далі разом.

— Мабуть, ми вже довго не зможемо разом лишатися, — мовив я скрушно.

Її ніби змія вкусила. Вона враз забрала голову з мого плеча, заглянула в очі.

— Чому ж?

Я опустив очі.

— Прийшов час сказати тобі правду. На мені прокляття. Ніхто не може його зняти, лише жінка, яка мене справді полюбить.

Вона далі дивилася на мене, тоді взяла мою голову, підняла, знову подивилася в очі. Напевно, хотіла переконатися, що я не жартую. Та за своє життя я брехати навчився добре.

— Ти що, правду кажеш? Тож розкажи мені — я допоможу.

Я почав розповідати, вигадуючи на ходу:

— Колись один чоловік мене застукав зі своєю жінкою. Як пізніше виявилось — це був чарівник. Він прокляв мене. Тепер моя душа спокою собі не знайде ніколи, мені душно на одному місці, тягне кудись світ за очі. От і зараз із кожним днем усе важче в Чигирині стає.

— Милый мій, що ж треба зробити, щоб це закляття зняти?

— Не можу тобі цього сказати.

— Скажи, благаю.

Витримавши паузу, я нарешті мовив:

— Жінка, що любить мене, має лягти в ліжко з багатьма чужими мужчинами.

Вона лише рот відкрила. Запитала:

— Скільки ж їх має бути? П'ять, десять, двадцять?

— Сотня.

Вона відвернулася.

— Боже, який гріх.

— Усі так кажуть. Усі більше люблять Бога, ніж мене. Я знав, що дарма тобі розказав усе.

Вона мовчала. Я нахилився до неї.

— Ольго, пожертвуй Ним. Тоді я буду з тобою.

Вона обернулася, поглянула на мене, не розуміючи, про що я веду мову.

— Хрестик. Викинь його. Без нього тобі легше буде збагнути мене, а потім і зняти з мене прокляття. Тобі навіть приємно буде спати з ними всіма, ти ж так любиш ласку, чоловічі сильні руки. Ти добре розважишся з ними, а тоді ми назавжди зможемо лишитися разом.

Ольга мить дивилася на мене круглими очима, тоді нараз відкрила груди руками, ніби раптом почала мене соромитися.

— Що ти таке говориш, Бог із тобою!

Жінка встала, почала задкувати, збираючи свій одяг.

— Чого це ти так злякалася, ніби чорта побачила, Ольго? Чого ти?

— Страшні речі ти говориш.

— Ти ж казала, що любиш. Що ж, іди. Мабуть, до кінця віку мені не вдасться знайти тої жінки.

Вона побігла геть. Мені не хотілося, щоб та жінка зняла галас — це було мені не потрібно. Я заспокоїв себе тою думкою, що жінка не стане всім розповідати про наші стосунки, адже тоді її в місті просто заплують. Запитаєте мене, навіщо я все це вигадав? Перед тим, як кохатися з нею, я намазав свого «молодшого» чорним зіллям, і тепер у ній зараза від мене. А згодом, коли вона таки переспить із тими всіма козаками — то буде і в них. Вітання із самого пекла. З часом від тої хвороби тіла їх страшно почнуть розкладатися, їх усі заплують — і вони здохнуть. Так що будьте уважними, панове козаки, не поспішайте вилазити на блудницю, що готова лягти з кожним, тримайтеся краще своєї жінки.

Коли я повернувся в місто, люди вже вийшли з церкви. Я побачив гетьмана в супроводі миргородського полковника Лісницького, який, очевидно, щойно прибув. Я тут же побіг пукати Лиха, щоб підглянув за ними.

Виговський запросив пана Григорія у свій кабінет. Той навідріз відмовився навіть «промочити горло» з дороги.

— Біда, гетьмане, — почав він. — Москва на нас суне.

— Як це суне? — не второпав Виговський. Він зблід, підвівся з лави.

— Московське військо з воєводами пре до кордону. Ще день — і на Україні будуть.

Виговський спохмурнів, почав ходити по кімнаті.

— Отже, таки вирішили своїх воєвод нам на шії посадити. Без дозволу гетьмана й козацької ради! Нічого не скажеш, добрих спільників нам Бог дав. Вони вже до того обіцянки не раз ламали, та щоби ввести війська в наші землі!

Лісницький також стояв на ногах.

— Вони настрашилися, що козаки тебе гетьманом вибрали, а не Хмельниченка, ти не на руку Москві. Вони й лізуть, щоби нас усіх у шорах тримати.

— Та щоб добро наше смоктати, як ненажерливі п'явки, — додав гетьман. — Що ж, раз вони нашу вольницю ламають, то треба шукати нових друзів.

Лісницький не розумів, до чого хилить Виговський.

— Це ж яких? Зі шведами й Семиградом союз розвалився, хіба що ляхи...

— Ляхи надто ще слабі. До хана треба послати.

Настала мовчанка. Виговський думав, Лісницький перебив його роздуми:

— Татари на нас чортом дивляться, відколи ми піддалися Москві. Та й спільники вони ненадійні: хто грошима сипне — за того і йдуть. А в нас грошей не так багато.

Виговський далі ходив по кімнаті.

— Усе так, Григорію, але й Москви терпіти не можна. Вони крок за кроком відбирають у нас вольності. Побачиш, скоро воеводи у вибори гетьмана втручатися будуть, самі податки збиратимуть, собі козацькі землі захоплять і людей на панщину гнати будуть не гірше ляхів. Вони вже своїх мужиків так скрутили, що ті й сапнути не можуть. То їм наша Україна, наша вольниця як кістка в горлі. При них не буде розвитку. Відкрито стати на них змоги нема — люди не підуть на москалів, а як підуть — то не всі. А народ ділити негоже, та й розпалювати нову війну, коли край ще після старої не оговтався, не мудро. З ними треба торгуватися, доки сили не наберемо. Тому треба посилати до хана. Цар налякається, посуне назад. А з татарами й так миритися колись треба — сусіди все ж таки, а із сусідами треба торгувати, а не воювати.

Лісницький тепер зрозумів тактику гетьмана.

— Усе це добре, та звідки грошей взяти? До хана з порожніми руками миритися — все одно, що до ведмедя з пукавкою.

У Виговського й на це була відповідь — видно, не одну ніч недоспав, усе обдумуючи.

— Викопаю скарб Хмельницького. Скажу їм, що зичу під процент. Тут інша біда є. Хтось намовляє козаків, що мене нечесно вибрали, що рада була неповна. Нову в Корсуні скличу, так що гукни там усім козакам лівобережним. А про татар поки що нікому.

— Добре.

Лихо переказав усе слово в слово. Я задумався — обставини складаються якнайліпше для нас. На козаків пре Москва, штовхаючи їх до невірних, між самими ж козаками також згоди нема: з одного боку Виговський, з другого — Пушкар, з третього — Хмельниченко. Ми ж бо ще кілька разів навідалися до нього, і він почав шкодувати, що так легко відірися від булави. А Пушкар і собі гетьманом захотів бути. Це він заигрався із запорожцями й чутки розносить, що рада була неповна. Проростас, мабуть, мос зерно. Треба всі події припвидпити, а то Виговський, лис хитрий, домовиться з усіма.

Довго не думаючи, я пішов шукати Брюховецького: тільки з ним були пов'язані мої надії.

З настанням осені вечори стали довші, холодніші. Не дуже хотілося покидати насиджене місце, проте іншої ради не було. Я вже давно склав свій план і муну докладно його дотримуватися, а тоді зроблю на Україні таке, що сам сатана позавидує. Я вже намовив Брюховецького, а через нього і Юрка, що їм треба тікати з Чигирина. Інакше Виговський їм ший поскручує чи так чи інак.

Юрко сам тікати не хотів — вирішив послати на Січ Брюховецького як свого повіреного, щоби попросити в Низового товариства захисту й відновлення справедливості. Іван Мартинович мусив, як колись сам Богдан Хмельницький, тікати на Січ, щоб там отримати захист, а згодом повернутися на Україну й покарати ворогів. У нас було вже все готове до від'їзду, та Брюховецький зволікав. Я вже почав здогадуватися, що справа у грошах. Виговський оголосив, що буде викопувати скарб гетьманський, попросив дозволу в сімейства Хмель-

ницьких. Дочки наче проти не були, а от Юрко вперся рогом — хотів свою частку. Ото тієї частки й чекав Іван Мартинович, щоби до низовиків із порожніми руками не їхати.

Про все це я думав, лежачи на своїй лежанці. Можна було б так не поспішати, але проти нас закрутилися непередбачувані обставини. Нічого у світі не минає без сліду, у тому числі й наша присутність у Чигирині. Така велика кількість нечистої сили, хоч і на немале місто — все одно забагато. Козаки почали щось помічати: спершу молоко дуже швидко почало скисати. Потім у когось град урожай побив, у когось корова перестала доїтися, у третього свиня здохла, козаки та їх жінки хворіли, діти плакали по ночах. Люди молилися в церкві, та їм нічого не допомагало. Багато хто з них пропонував братися за вили й шукати нечисту силу поміж себе. На мене, як на людину іншого віросповідання, дивилися косо, хоча ще ніхто нічого не говорив. Товариші мої видавали себе за простих козаків, але їх ніхто не бачив у церкві. На них, як на приїжджих, підозра могла впасти в першу чергу. А козаки в таких справах жартувати не люблять. Заб'ють кола в груди — і будь здоров.

Зненацька двері відчинилися. Я зірвався, та страхи мої були марні. Це була Ольга.

— Ти чого? — запитав я, і тут же встав, подивився, чи ніхто не бачив, як вона заходила. Людей не було, а ніч у вересні темна.

— Ти не приходиш, а я не можу довго без тебе, місця собі в хаті не знаходжу. Ось, поглянь, — вона оголила груди.

Я не второпав, лише задивився. І тут до мене дійшло — не було хрестика.

— Я його викинула. Це все для тебе. З тобою я хоч на край світу, мий мій. Прийняла вже в себе два десятки козаків, небагато, але початок є, скоро з тебе паде закляття.

Мене накрила хвиля збудження. Ні, не від того, що я побачив її груди, їх я бачив уже не раз. Я загорівся бажанням через те, що та блудниця відреклася від хреста, а для мене більшої насолоди нема. Вона відчула це збудження, підійшла до мене й повисла на шії, готова тут же віддатися. Та я був не дурень — ця жінка мені вже була неприємна.

— Кохана моя, миленька, — я поцілував її. — Дуже тебе хочу, та зараз Брюховецький має вернутися. Не треба, щоб він бачив нас разом. Ти йди додому, а завтра обов'язково побачимось.

Я ще кілька разів поцілував її та виштовхав за двері.

Наступний день мав би видатися чудовим, але так не сталося. Гетьман велів усім козакам подвоїти пильність, варта шастала по місту навіть удень, уночі ж вона була потроєна. І то були самі гетьманські козаки, що не підчинялися сотникам, з якими пив Брюховецький. Це вже недобре, тепер вирватися з Чигирина непоміченими буде вкрай важко. Усі ходили суворі й дивилися строго й непривітно. Звістка про навалу царських воєвод сколихнула місто. Відразу ж з'явилися такі, що пов'язали ці заходи гетьмана з нечистою силою, яка завелася в Чигирині. Козаки не на жарт тим перейнялися, і якщо ми не дамо драла найближчої ночі, то до наступної можемо й не дожити. Хтось нахвалявся, що сьогодні священик буде вечірню правити, і хто не прийде — того хапатимуть. Тому, вислухавши всі ці речі на торговиці, я відразу ж рушив до Брюховецького.

Іван Мартинович також відчув на собі підозрілі погляди людей гетьмана. Правда, вони не думали, що Брюховецький чорт або унчр, а підозрювали в тому, що економ знюхався з молодим Хмельницьким і вони задумали щось зле.

Ми з ним зустрілися в конюшні. Він зайшов узяти свого коня, а я наче провідував друзів.

— Ну що там, пане Йване, чого так довго тягнете, уже весь Чигирин на вухах.

— Зажди іще, пане. Якраз сьогодні гроші привезли, рахують, ділять. Там десь близько мільйона талярів.

— Зрозумій, пане, що через твою жадібність нас можуть схопити.

— А без грошей що ми зробимо? Без них ми ніщо!

Звичайно, тут він мав рацію. Мені необхідно було придумати, як забезпечити сьогоднішній відхід. Іван Мартинович мав свій план.

— Сьогодні на вечірні буде багато людей — усе місто. Поміж ними ми загубимося, прошмигнемо через вал і гайда.

Звісно, він придумав добре, та тільки мені це не було до вподоби. Куди-куди, а на вечірню мені не можна — краще відразу кола в груди.

— Може, я тебе краще за валом почекаю?

— Ні, сам я золота не донесу, а більше нікому не довіряю. Гетьман всюди очі має.

Мої друзі заховали два десятки коней із гетьманської стайні в степу, коли ті там паслися. Коней у гетьмана було чимало, тож пропажі ніхто не зауважив. З нами їхало ще кілька вірних людей Брюховецького, тож коней про запас треба мати більше — дорога не близька, і погоня може бути. Юрко отримав частку грошей і зібрався їхати до Києва в академію.

— Гроші із собою не бери — протринькаєш скоро, — мовив йому Виговський. Юрко поглянув на нього з ненавистю.

— Не бійся, пане, тут залишу. Іван Мартинович буде їх мені зберігати. Він єдина вірна мені людина.

Ці слова трохи взяли гетьмана за живе, адже він ніколи зла Юркові не бажав і гроші батькові всі, які викопав, віддасть, ще й із процентом. Та Юрко нічого не хотів слухати, був ображений на цілий світ. Він сухо попрощався й поїхав.

Тим часом я рушив до Ольги в корчму. Треба було, щоб вона мені надала останню свою послугу.

— Здорова, господине, — привітався я. У корчмі ще нікого не було — усі почнуть сходитися пізніше.

— Здрастуй, любий, — вона зраділа, побачивши мене, прилинула, хотіла обійняти. Я грубо відштовхнув її.

— Я прийшов сказати, щоб ти мене більше не чекала, я їду. Вона зблідла.

— Куди ж? А, я знаю, ти повертаєшся з пані Оленою? То ми з тобою, візьми й нас у Бихів!

— Ти вибач, Ольго, та нам не по дорозі.

— Як це? Ти ж казав, що любиш, я заради тебе...

Я знизав плечима.

— То й що? Полюбив і перестав. Нащо ти мені? Крім того, люди бачили тебе голою в очереті, у тебе хрестика нема й до церкви давно вже не ходиш. Ти заразила чорною хворобою багатьох козаків і сама скоро зігнієш від неї. Вони всі думають, що ти відьма, що з дияволом спуталася. Вони скоро прийдуть сюди, щоб тебе судити за відьмування. То ти їм і розкажи, як хреста з ший зняла, як ноги перед кожним розсувала.

Вона страшно зойкнула.

— Але чого ти так говориш?

— Бо така правда. Я обдурив тебе, а ти занапастила свою душу. Ще й других людей зі світу звела. Ти — блудниця, і так тобі й треба!

Вона відсахнулася.

— Хто ти?

— Яка різниця? Головне — хто ти і що тобі зараз робити, що з твоїми дітьми буде? Як їм жити в цьому місті? Я б на твоєму місці повісився, а за дітей добрі люди подбають.

Сказавши це, я посміхнувся й пішов. За порогом хати покликав домовика. То був маленький кудлатий чортик розміром із добру кішку.

— Знаєш, що маєш робити?

Він ствердно кивнув головою.

Я ні миті не вагався в тому, що Ольга зараз зробить, уже надто довго я володів її блудницькою душею. Вона зараз розплачеться, розридається, тоді встане, витре сльози. Спробує стати на коліна й помолитися, проте душевна мука не дасть їй зосередитися на молитві. Раптом чорна кішка заскочить через вікно до хати, протяг відчинить двері. Глечики один за одним почнуть падати із мисника, голоси почнуть говорити з нею. Це старається домовик. Вона буде кидатися божевільно по хаті, а тоді візьме налигача й піде до стодоли. Далі все просто.

Мій план пішов як по маслу, хоч я трохи боявся. Особливо, коли пішов знову на торговицю. Там уже стояв гурт козаків, про щось голосно говорили. Побачивши мене, нараз притихли, повернулися до мене.

— Доброго здоров'я, панове доброді!

— Здоров. Пане Стасю, ти будеш на вечірній? — поцікавився один із них. Інші вперли на мене свої погляди.

— Ні, не піду.

Усі переглянулися.

— Чого дивитесь, я віри аріанської, мені негоже до інших церков ходити. І про дупу мою не дбайте — вона чиста, як вода в гірському потоці. Краще за своїми пильнуйте. Є тут у вас одна — до церкви не ходить, а голою по очереті товчеться. Я кожної неділі на річку йду, щоб там помолитися на самоті, щоб поспілкуватися наодинці зі своїм Богом, а вона тут як тут. Ще й козаки до неї туди бігають. Тьху, мені аж моторошно.

Тепер усі знову переглянулися, впритул підійшли до мене.

— Це ти про кого?

— А он, корчмарка ваша. Ви ж знаєте, що кожної неділі я виходив на Тясмин, щоб порибалити й помолитися. Тут же церкви нашої немає, тож я... Одним словом, бачив я її там.

— І справді, вона вже кілька тижнів у церкві не була, — промовив один, і відразу всі загули: — Треба буде послати по неї. Але й ти, пане Стасю, нашої церкви не зневажай, один раз прийти можеш. Не бійся, тебе там ніхто не вкусить. А як ні — до холодної підеш.

— Та гаразд уже, прийду до церкви.

Цього вечора на вечірню мало хто прийшов. Місто сколихнулося від страшної новини: відьмою виявилася корчмарка Ольга. Вона зв'язалася з дияволом і людям шкоду робила. Диявол і забрав у неї розум — повісилася, осиротивши малих дітей.

Козаки запалили смолоскипи й пішли до корчми. По дорозі одні говорили, що цю корчму треба спалити, бо там козаки спиваються, інші казали, що вистачить просто покропити водою святою.

Ми скористалися тим шарварком, розчинилися в натовпі, а коли варта зібралася, щоби подивитися на те все дійство, ми махнули через вал. Кожен із нас у руках ніс чималий клунок із грошима. Я був дуже задоволений собою, хоча не знав, що нас чекає далі. Адже на Січі мед лизати не доведеться.

РОЗДІЛ Х

Цілу ніч ми гнали коней без перепочинку та привалів. Козаки, що їхали з нами, були місцевими, дорогу знали добре. Та й Іван Мартинович тут усі стежки та доріжки об'їздив у свій час. Погоні ми не боялися: доки настане ранок, доки всі прокинуться, доки побачать, що економ із Юрковими грошима пропав, то буде вже обід. А доки зберуться в погоню, то й вечір. За цей час ми вже в степу розчинимось, як вранішній туман.

Цілу ніч ми їхали шляхом, а під ранок завернули в голий степ. Чи буде погоня, чи ні, але краще, щоб нас ніхто не бачив. Гетьман, напевно, і так відразу здогадається, куди втік Брюховецький.

Ми весь час прямували на південь. Коні трохи притомилися, тож ми збавили хід. Погода стояла гарна — бабине літо. Сонце припікало, ніби влітку, зате вечори були холодні і швидко сутеніло.

Під вечір ми доїхали до якогось не дуже повноводного струмка, але не переходили вбхід, а рушили по воді просто за його течією. Брюховецький був дуже обережний, заплутовав сліди. Ночували на березі того ж струмка.

Ви й не уявляєте, яка це благодать — зійти з коня після того, як провів добу в сідді. Страшенно боліли сідниці й ноги, нив попереk. У мене виникло непереборне бажання впасти й заснути, як тільки я примостився біля багаття й воно зіграло мене. Та я мусив сидіти поруч з усіма, щоб не подумали, що я такий слабосилий. Їсти хотілося, адже майже нічого цілу добу в роті не мав.

— А що, пане, є ще порох у порохівницях? — підморгуючи, спитав Брюховецький, помішуючи кашу.

— Є порох у порохівницях, а ягоди в ягодицях, — смиренно відповів я.

Іван Мартинович посміхнувся.

На другий день під вечір ми прибули до одної балки, густо зарослої ліщиною та вербою. Недалеко протікала якась степова річка. А навкруги — голий степ, лише де-не-де виднілися могили.

По пологішому схилі ми зїхали в низ балки, тут стояла невелика халупа. Брюховецький спішився.

— Приїхали, — мовив і пішов до дверей.

— А я думав, що Запорізька Січ трохи більша й ширша, а це виявилася проста халупа, — вїдливо мовив я, не зізаючи з вороного.

— Нам на Січ ще зарано. Нехай до січовиків чутка дійде, що ми втекли з Чигирина, щоб наробити там шуму. А під той шум і ми з'явимося. Мовляв, так і так, брати, рятуйте, від гетьмана-каїна тікаємо. Запорожці завжди стануть на сторону скривджених, такі вже вони є. Так що заходьте.

Халупа була досить тісною й темною. Нам кращого нічого не треба було, лиш би дах над головою. Козаки швидко прибрали, запалили вогнище — у хаті відразу стало веселіше. Розгледівшись, я побачив тут багато потрібних речей.

— Це хатка Хмельницьького та його друзів. Вони ще молодими сюди заїздили, щоб перечекати лиху годину. Тут ми були й коли від старости Чигиринського на Січ тікали. Десять років відтоді минуло, а наче сьогодні пам'ятаю.

— Довго ж ти в Хмельницьького прослужив, пане Йване.

— Еге ж. Я в них із малих літ. Спочатку джурою, потім козачком, а потім і помічником вірним. Богдан без мене взагалі рідко куди їздив, я чи не всі його секрети знаю. Добре, теревені потім, а зараз до робити. Хлопці, ви варіть кашу та порозпрягайте і стриножьте коней. Нехай поки пасуться. А ти, Неделе, бери своїх та нанесіть з ріки сухого очерету, будемо на ньому спати.

Я здивувався, як цей чоловік швидко перетворився зі шляхетного панського економа на простого козака зі своїми грубими замашками. Іван Мартинович мене вже кликав просто Недолею — і слово «пан» більше не вживав. Він узяв на себе роль нашого отамана, це ніби й не погано, проте я запитав:

— А ти сам що робитимеш?

Він узяв у руки заступ.

— Піду та викопаю те, що ми зарили тут із Хмельницьким ще десять років тому.

— Невже ще один скарб? — здивувався Біда.

— Ні, децю краще.

Ми не пішли по очерет, доки не побачили, що саме збирається виконати наш отаман. Тим скарбом виявилася діжка старого меду, місткістю із сім відер. Козаки занесли її всередину, очистили від землі, зірвали кришку. Мед відразу запах на цілу хату.

— Ми закопали його десять років тому, сміючись, пообіцяли, що вип'ємо тоді, як Україну від ляхів звільнимо. Та так і донині не випили, — мовив Брюховецький, ковтаючи слину.

Прожили ми тут п'ять днів. Я зі своїми товаришами вдень ходив на риболовлю або полювання. Ми постійно приносили в'язанки риби та підстреленої птиці. Жерли печене м'ясо та рибу від пуза, запивали все це медом. Кожен день у нас був п'яною учтою. Моїм друзям це подобалося, вони ніби й забули, чого нас на землю відправив господар. Я пам'ятав. Вирішив будь-що триматися свого плану, а тоді мені вдасться не тільки вбити кілька десятків козаків, а взагалі по коліна в крові козацькій ходити. Тоді й отримаю велику нагороду від господаря.

На п'ятий день мед закінчився, тож ми, геть опухлі від постійної пиятики, рушили на Січ.

У той час Запорізька Січ розташувалася на річці Чортомлик, неподалік від берега Дніпра. Чим ближче ми підїжджали, тим частіше нам на шляху траплялися запорожці. Ніхто ні про що

не питає, лише коли перед самим Кошем нас перестрів запорозький роз'їзд, ми мусили назватися.

— Я Іван Брюховецький, помічник покійного гетьмана нашого, царство йому небесне, — мовив за всіх наш отаман і зробив паузу. Він не знав, чи знають уже січовики про його втечу з Чигирина, і намагався прочитати це з обличчя запорожця. Та, побачивши, що воно залишилося таким же кам'яним, продовжив: — Ми від погоні тікаємо. Приїхали сюди захисту просити. Нам би з паном кошовим побалакати.

Старший роз'їзду кивнув, щоб їхали за ним.

Січ зустріла нас обідньою порою. Я їхав відразу за Брюховецьким, маючи перед очима його широку спину. Треба було розглянутися, цікаво все ж таки, яка вона, Січ Запорізька.

А тут нічого такого й не було. Стояли курені — на вигляд як прості хати, лише великі й очеретом накриті. Далі церква — на неї запорожці вже не пожаліли нічого — ні золота, ні праці. Високий вал огороджував цю фортецю, яку століттями не могли взяти вороги. Звідусіль неквапливо виходили січовики, розглядали нас. Багато хто займався своєю працею: той ковалював, інший плів путанку на рибу, ще інший латав свиту. У кожного була якась робота.

Я теж дивився на них: одягнені в простий, але яскравий одяг, обличчя засмагли, вуса довгі, такі ж оселедці на голові.

Брюховецький їхав поміж козаками з гордо піднесеною головою, ніби сам Хмільницький десять років тому. Передовий козак привів його до одного з куренів, тричі крикнув пугачем. На той знак вийшов із хати огрядний чолов'яга, що товщиною живота не поступався й самому Брюховецькому. Був засмаглий, як і всі, сорочка розхристана, а з-під неї аж випирали волохаті груди.

— Батьку, тут із волості прибули. Кажуть, що від гетьмана нового п'ятами наживали.

Кошовий запалив люльку, почав вдихати в себе дим. Багато хто з низовиків полишив свою роботу й прийшов послухати. Зібрався цілий натовп.

— То ти, значить, Брюховецький? Чули про тебе. Чим же тобі насолив так гетьман, що ти дав драпака з Чигирина?

Отаман наш зіскочив зі свого коня — негоже було з воїнством низовим балакати, дивлячись зверху вниз.

— Панове-браття, чимало хто з вас мене знає, з багатьма я разом панів-ляшків воював, довгий час був вірним помічником покійного гетьмана Богдана. Тож повірте моєму слову — не гетьман тепер у нас, а ясновельможний шляхетський прихвостень! Він обікрав родину Хмельницьких, незаконно булаву в сина Богданового поцупив, а тепер Україну хоче віддати ляхам і татарам.

Низовики загомоніли між собою. Кошовий відповів:

— А нам казали, що це ти грошики Юрка свиснув.

Брюховецький посміхнувся.

— Не вірте ворогам моїм. Та бачу, ви тут сидите й геть нічого не знаєте, що на Україні робиться. Там Виговський змовився зі старшиною й відібрали в Юрка булаву. За сином Богдановим весь народ ішов, а вони людей і на подвір'я не впустили. Самі старшини Виговського вибрали. Вони вже давно задумали Україну від царя православного відірвати. А потім капосний Виговський гроші Богданові викопав та собі забрав, відняв у сиріт останні копійки. То мені Юрко й каже: «Ти, Іване Мартиновичу, хоч ту касу врятуй, яка ще залишилася. Біжи за пороги та розкажи братам-запорожцям, що тепер на Україні твориться. Нещодавно всім миром та кров'ю великою одних панів вигнали, лаських, а тепер, ніби сарана, свої на шию лізуть. Попроси, — каже, — у братчиків захистку». То я й подався на Низ. Виговський же не хотів мене до вас пустити, ми п'ять днів по степах від погоні петляли, люди он помучені, ледве в сідлах тримаються. Та, на щастя, земля наша свята скрила нас від супостата, степ сховав наші сліди. І ось ми тут.

Брюховецький був досить хорошим оратором. Запорожці заговорили між собою, їх взяла за серце розповідь Івана Мартиновича.

— А що ж ви, люди, від нас хочете? — запитав кошовий.

— Хочемо до товариства пристати. Знаю, що тоді під вашим захистом будемо.

Кошовий оглянув товариство, що зібралося тут, ніби питав поради. Напевно, прочитавши в їхніх очах схвалення, він мовив:

— А чого ні — приставайте. У нас вольному воля. Запорожці ніколи не продають тих, хто в них захисту просить, тож за себе можете не боятися. Тільки будьте добрими братчиками, щоб не довелось киями спину чухати. Гей, пане писарю, припиши-но тих молодців до сам знаєш якого куреня.

Сказавши це, кошовий відійшов. Він став коло іншого запорожця, щось почали говорити. Той інший був широкоплечий, як і кошовий, проте без черева, жилавий. На голові довжелезний чуб, великий хрестик на грудях. Одягнений, як і всі, тільки шабля інша — руків'я зроблене зі широкого золота. Від нього тягнуло могильним холодом, напевно, якийсь чаклун або характерник.

Натомість з'явився писар із пером, чорнильницею та книгою. Ми зійшли з коней, підійшли до нього. Він в усіх запитав імена, записав до книги, яку йому допомагав підтримувати один із козаків. Тепер треба було пройти офіційний вступ до лав низового воїнства. У запорожців це свята традиція.

— Ти в Бога віруєш?

— Вірую, — відповів Брюховецький.

— До церкви ходиш?

— Ходжу.

— Перехрестися.

Брюховецький перехрестився широко, поклонився й відійшов.

Тепер настала наша черга. Біда вже підняв руку, щоби кинути всім в очі свій туман, задурманити запорожців. Враз я стримав його — тут був той характерник. Я схопив непомітно Біду за руку, а сам став відповідати на питання, тим більше, що тепер питали всіх разом, аби було швидше.

— В Бога віриш?

— Не знаю.

Писар зло подивився на мене, проте продовжив. Напевно, уже й скоріше були такі мудрагелі, як я, що наважилися покепкувати з нього та зі старої козацької традиції.

— До церкви ходиш?

— Не можу.

— Перехрестися, бісове дитя.

— Не вмію.

— Тьху на твою голову. То йди до куреня, скурвий сину, один за другим, там навчать. Там вам скоро роги на місце поставлять.

Писар сердито закрив книгу, черкнувши в неї «Недоля, Біда, Лихо, товариші куреня Іркліївського» й пішов геть. Я посміхнувся.

— Панове-товариство! — нараз гукнув до всіх Брюховецький, бачачи, що низовики починають розходитися. — Хмельниченко велів мені добре почастувати славне низове воїнство, адже ми з вами братами є рідними і ділитися всім мусимо, мусимо й радісну годину ділити, і печальну. Тож давайте зараз розділимо стіл святковий та чарку оковитої, пом'янемо гетьмана Богдана нашого славного, вип'ємо до дна за його нащадків та за славне Запорожжя! Витягуйте, панове, меди-горілку! Сьогодні свято в нас!

Почувши такий заклик, запорожці гукнули радісно:

— Слава Юркові, слава Брюховецькому!

— Тягніть столи, робіть лави, кличте музик!

— Зробимо. Нам що горілку пити, що турка бити — запросто, як у бубон стукнути!

Запорозькі рибалки якраз ішли зі снастями до човнів, щоб ловити рибу. Їм гукнули:

— Куди ви, панове, розвертайте голоблі! Сам гетьманич частує славне наше товариство!

Гурт навколо нас виріс до величезних розмірів. Дехто метушився, інші вже й пісню завели, близьку до теми:

Розпрягайте, хлопці, коні

Та лягайте спочивать.

А я піду в сад вишневий,

В сад криниченьку копать!

— Лише не пийте багато, — крикнув їм кошовий.

— А хіба ми коні? По два відерця на душу — і годі, — гукнув один із дотепників, яких на Січі було багато.

— Тільки не потріскайте, як сливи по дощі, — гаркнув кошовий Барабаш.

Що-що, а гуляти запорожці вміли, як ніхто інший. Вони швидко полагодили свої справи, а тоді повитягували столи просто на вулицю — погода стояла гарна. Тоді враз наставили на них, що в кого було, поприносили барила з горілкою, медом, пивом. Брюховецький сипонув грошима Юрася щедро. Заграли музики.

Стемніло, на небо вийшли зорі, а понад Дніпром полинула пісня. Одна, за нею друга, третя. Вони мінялися: то сумні, то веселі. А згодом пішли самі веселі! Заливши в горлянки, запорожці кинули своїми шапками й жупанами об землю й почали віддирати гопака. Це був такий танець, що ним мимоволі замилюєшся. Навіть чорти в пеклі так не вміють. Запорожці в цей танець вкладали душу, танцювали, як востанне. Вони хизувалися один перед одним своїм вмінням, своєю силою та спритністю. Від їхньої гульні, від цієї шаленої круговерті здавалося, що скоро весь світ закрутиться й перевернеться, наче п'яний.

Доки прості козаки гуляли, отамани позбиралися до кошового на пораду. З ними був і наш Іван Мартинович. Я навмисне відірвав Лиха від веселого танцю, у якому він крутився ще з двома чубатими, і заставив спостерігати та переказувати.

— То ти кажеш, Іване, що до хана Виговський посилав, хоче з бусурманом дружбу завести? Недобре це, ой недобре. Гріх — великий клятву ламати й до бусурмана нехрещеного приставати, — говорив кошовий. Вони всі сиділи за грубим столом у напівтемній хаті: Накурили так, що сокиру вішай.

Брюховецький підтвердив.

— Не хоче він у мирі з царем православним жити. Панувати старшина хоче, як ляхи колись панували. Усе заглядаються на них, на магнатів польських, собі такими хочуть бути. А жін-

ка яка в нього — княжна, пані, наче пава, походжає. Не те, що добра Ганна Золотаренкова, чи світлої пам'яті Сомкова. Це були козачки.

— Ти нам про бабство не розкажуй, на чорта нам слухати про це бісове зілля. Ти про гетьмана, про Юрка, про полковників, — перебив його один із курінних.

Брюховецький почав розказувати все, що трапилося в Чигирині останнім часом, немало перекручуючи на свій лад. Запорожці були в курсі всіх справ, але слухали уважно, даючи йому висловитися.

Нарешті кошовий мовив:

— Сірко, у тебе є в Ханщині свої очі й вуха. Що вони чули й бачили?

Відповів той, кого я відразу прийняв за характерника:

— Посланці з Чигирини нерідко до татар у різних справах бігають. Недавно був один у Перекопі, казав, що від гетьмана до хана їде. Мурза допитав його й відпустив, а сам в Очаків послав. Кажуть, що вісті якісь важливі, тож, мабуть, до Стамбула передадуть.

Кошовий в черговий раз затягся люлькою.

— Треба би нам того посланця у свої руки взяти. Тоді знати будемо, що надумав пан гетьман. Сірко, збирай завтра козаків. Хоч із води, а мені того посланця дістань.

Сірко знизав плечима.

— Як треба — то дістанемо.

Дізнавшись про все, що мені було потрібно, я пішов спати. У курені ще задалегідь зайняв собі місце подалі від ікони, що висіла посередині. Лежанка була мала, тверда й незручна, та я мусив звикнути. Запорожці постійно жили в таких спартанських умовах, тому й дух їхній був такий сильний.

На учті я немало дізнався від козаків і про кошового, і про того характерника Сірка.

Кошовим був Яків Барабаш. Це був син того самого Барабаша, заклятого ворога Хмельницького, якого потім свої ж козаки вбили за зраду. Яків був хоробрим, дужим, зате далекоглядністю

не відзначався. Треба буде спробувати його завербувати. А от Сірко — інша річ. Відважний, мов лев, і хитрий, як змій. Він був отаманом корпусу запорожців, що перебував на службі у французького принца Конде. Велася тоді війна французів із гішпанцями. То ці молодці запорозькі фортецю Дюнкерк взяли за кілька днів, а французам це місяцями не вдавалося. Усі там були в захваті від козацької мужності й бойової майстерності. Потім із Хмельницьким ляхів молотив, у битві під Жванцем уславився. Говорили про Сірка таке, що він у сорочці народився, що зразу після народження пиріжок зі столу почав гризти. Багато хто сміявся з того, та тільки не я. Я відразу почув небезпеку, що йшла від цього чоловіка.

Я встав і вийшов із куреня. Треба було знайти моїх товаришів і все-таки спробувати завербувати Барабаша.

Дорогою мої роздуми перервали два п'яні голоси. Я зупинився, прислухався. Назустріч мені йшли обнявшись два козаки. Були такі добряче п'яні.

— А щоб ти чорта побачив на сам Великдень! — кляв один другого, другий відповідав:

— А щоб тобі чорт у морду плюнув!

— Бодай ти здох, бодай би твого батька чорти дрюками били!

— А ти бодай смоли чортової напився!

Я слухав уважно, і тут мене розпирала радість. Я любив слухати такі прокльони, вони для мене наче музика.

Вони зупинилися, побачивши, що я перегородив їм дорогу.

— Якого біса? — спитав один.

У відповідь я гепнув його в груди. Впали обоє. Нас не можна згадувати без потреби, тим більше проклинати, лихословити. Якщо говорити в домі погані слова, то ангели-охоронці там жити не можуть, бо це місце стає нечисте. Тоді й приходимо ми. Хто проклинає, то ці прокляття проти нього й повертаються. Я й відновив справедливість: кожному відважив, хто що заслужив. Одного побив, як він і бажав, другого обплював ретельно, а тоді ще й дрючком відгепав. Витерши об них чоботи, я пішов.

— Ану повертайся, бісове сім'я. Чорт би тебе забрав, — ні- як не втихомирювався один із них, намагаючись встати. Я коп- нув його в живіт, він тут же зігнувся. Зате обізвався другий:

— А щоб чорт тобі руки повідрубував попри саму сраку, лиходію проклятий.

Я пожалів, що не взяв із собою шаблю або сокиру, та замість відрубувати руки, я почав копати його щосили. Їм і цього було мало, вони все огризалися лежачи:

— Сто чортів тобі в печінку, щоб ти чорта з'їв, чорт би тебе й виригав!

Я скочив на них, почав гепати чобітьми, скакати по них, намагаючись розтоптати, як злу личину. Усе затихло. Лише я голосно дихав, втомившись від такого напруження.

— Чорт би тобі кудлатий писок лизав, а чортова матір...

Я не дав йому договорити, лише копнув чоботом в морду. Знов усе затихло. Я вже не вірив у те, що мені тих двох вдасться заспокоїти, тому чимшвидше пішов геть. Та вам нехай це наукою буде — будете лихословити — прийду до вас.

РОЗДІЛ ХІ

 багато чув про морські походи запорожців. Мабуть, кожен із вас чув. Та я ніколи б не подумав, що колись доведеться спробувати. Мені краще було б залишитися в Кошці та вербувати низовиків, але не міг відмовити Брюховецькому. Він наполягав, щоб ми були з ним, а його тягнуло на подвиги.

Ми пливли на отаманському байдаці разом із Сірком. На носі висіла короґва святого Миколая — покровителя мореплавців. Вітер надимав вітрила, а запорожці з усієї сили налягали на весла, байдаки ластівками летіли на південь, у бік моря.

Як не дивно, після такого бучного свята, яке влаштував вчора Іван Мартинович, сьогодні багато хто з братчиків вивчався йти в похід, і Сірко із самого ранку набрав достатню кількість охочих, готових до походу козаків. У них уже все було готове: і човни, і вітрила, і припаси, і зброя. Вони лише швидко посідали й відчалили. Ті люди завжди були готовими до війни, до походу.

Я вперше побачив Великий козацький Луг. Це був широкий ліс на лівому березі Дніпра, місцями залитий дніпровською водою та порізаний безліччю малих річок та струмочків. Він тягнувся на сотні верстов у різні боки. Тут січовики товклися влітку, полюючи та рибалючи. Великий Луг годував їх, вони його так і називали — «батьком». Сьогодні він не був таким живим, як улітку, адже більшість птахів відлетіли, ліс, плавні, комиш та верболіз затихли.

Коли ми проминули запорозькі землі й опинилися в Татарщині, Сірко наказав спустити вітрила, щоб нас передчасно не зауважили ординці. Налягаючи на весла з усієї сили, за ніч ми проплили велику частку дороги, прокралися попри

Кизикермен — турецьку фортецю на Дніпрі. Також без страху веслували, окутані вранішнім густим осіннім туманом, що почав підійматися ближче до обіду. Тоді просувалися ближче до лівого берега, ховаючись за густими очеретами. Їли сухарі й саламаху, що була заздалегідь приготована в діжках.

Так і добралися до Очакова. Уночі ми ввійшли в лиман, а там прокралися тихенько повз турецьку фортецю у відкрите море. Місяць був закритий чорними хмарами — нас у тій темряві ніхто не побачив.

Байдак почало кидати. Холодний осінній вітер подув із заходу, підіймаючи хвилі та наганяючи хмари на небо. Пішов холодний дощ, злива. Вода підіймалася все вище, і нас кидало, наче пір'їну. Мені в череві похололо від страху. Мої друзі аж зубами клацали й кожен раз здригалися, як їх обливало холодною хвилею. Бували козаки самі взялися за весла й вправно виконували команди стернового, що допомагало повернути байдак носом до хвилі, та щоб не зіткнутися з іншими байдаками. Інші черпали воду.

Сірко стояв на носі поряд із короговою Миколая Чудотворця, дивився бурі в очі. Чорні хмари страшно клубочилися, кидали блискавки, вітер аж гудів. Сірко перехрестився, поцілував стяг, крикнув: «Боже, поможи!» Вітер намагався заглушити цей крик, проте йому не вдалося. Козаки почули. Та це не був крик розпачі, а ніби закляття, яке мало приборкати бурю та відігнати диявола, що хоче потопити християнське воїнство.

Буря ще безсило вила якийсь час, проте вітер наче відступив на південь, забираючи із собою й хвилі. Вони ще були досить великими, та вже не такими страшними.

Ми пришвартувалися в комишах острова Тендри, що був трохи південніше коси.

Сірко перевірів усі човни — були цілі, буря не завдала їм шкоди. Я дивився на цього козака з острахом. Чи це він справді втихомирив бурю, чи, може, знав, що вона от-от має закінчитися? Невідомо, та він був страшною людиною.

Брюховецький сидів поруч зі мною, не балакав нічого. Лихо й Біда стукали зубами з холоду й пережитого страху. Ми були цілі мокрі.

— Зараз би чарочку, щоб зігрітися, — запропонував Біда.

— Цить, — перебив його Іван Мартинович. — Почує Сірко — накаже у воду кинути. У поході не можна пити, тут навіть маленька чарочка може в горлі стати.

Наш пан Брюховецький трохи очуняв, віддихався від страху й знов пригадав, що він наш отаман, повчає. Що ж, це приємно.

— Отамане, які будуть команди? — запитав Брюховецький Сірка, коли той підійшов.

— Чекаємо, доки з Очакова вийде галера із султанським стягом на щоглі.

— А тоді?

— Атакуємо, посланця захоплюємо, невільників визволяємо, усіх інших — за борт.

— А нам що робити? — перепитав Біда.

— Робіть, як усі.

Ми переглянулися. Це вже не перша морська операція Сірка, було враження, що запорожці розуміли його команди лише із самого погляду, бо працювали під його рукою злагоджено й швидко.

Почало сіріти. З-за лиману сонце ще не зійшло, однак сутінки ставали рідшими. Як завжди, насунув туман — і це було нам на руку.

— Ось вона, — мовив Сірко, хоч я ще й нічого не бачив. Гасло пішло по всіх байдаках, і вони один за одним почали відплаивати від берега. Тепер я вже почав розглядати обриси великого судна, що вийшло з лиману, взяло курс на південний захід.

Ми дрейфували, чекаючи, поки галера підійде. Тоді оточили її півколом і стрімко стали наближатися зі сходу, прикриваючись променями сонця, що якраз сходило. Я вже бачив постаті моряків та яничарів, на палубі, коли вони помітили й нас. Піднявся галас, почалася біганина. Ми з потрійною

силою налягли на весла: від нашої швидкості залежало тепер наше життя. Сірко власноручно налаштував фальконет на носі байдака. Він виміряв оком відстань до галери й підніс запалений гніт. Фальконет гаркнув — і картеч із нього сипула в очі яничарів, що вже почали збиратися на палубі. За нами стрельнули й інші, несучи туркам смерть. Наш залп накосив немало трупів, поруйнував дерев'яну палубу. У відповідь турки спробували вдарити по нас із мушкетів, але ми були вже надто близько й відповіли їм шаленим, дружним вогнем зі своїх рушниць. На палубі знов почулися крики, кілька запорожців булькнули з байдаків у воду, вражені ворожими кулями.

Наші байдаки, мов зграя вовків, що оточила оленя, налетіли на галеру з лівого борту та ззаду. Зафуркотіли абордажні гаки з мотуззяними драбинами. Запорожці продовжували люто палити по ворогах, доки інші вправно лізли по драбинах на галеру. Першим з-поміж них був Сірко. Він тримав шаблю в зубах і спритно, як кіт, першим перестрибнув борт галери. Зі швидкістю рисі налетів на ворогів, що не встигли приготуватися до оборони. Отаман зарубав найближчого до нього, іншого застрелив. Тоді знов по черзі удар шаблею й кривим кинджалом.

Він рубався шалено, кладучи яничарів на закривавлені дошки палуби. За ним підтягнулися й інші низовики. Яничари розуміли, що пощади їм від козаків не буде, тому рубалися затято, із люттю ідучого на смерть мусульманина. Тільки сьогодні вони мали справу з хорошими воїнами, ще більш лютими та затятими. Запорожці орудували шаблями й ножами так, що напади турків відбивалися від них, ніби хвилі від морського берега, залишаючи після кожної такої атаки труп яничарів.

Тим часом на борту козаків ставало все більше. Вони спритно кидалися в саму круговерть страшної рукопашні. Крові вже було на підлозі стільки, що ставало слизько.

Пропустивши наперед себе більш досвідчених, Брюховецький і собі почав лізти по мотуззяній драбині наверх. Це було

не так легко зробити, як здавалося на перший раз. Товстий Іван Мартинович кілька разів зривався з драбини, перекручувався на ній, проте вперто ліз далі. Та якщо знизу було ще легше, то наверху він і справді ледь не впав у воду, на щастя, інші братчики підхопили, притримали й допомогли перевалитися через борт. Тут, вставши на ноги та почувши під ними тверду поверхню, Брюховецький витяг шаблю й собі кинувся в бій. Я з товаришами чи не останнім вибрався на борт — тут нам уже й робити не було що, бо перемога була за січовиками. Вони добивали залишки яничарів і викидали їх за борт. Особливо лютував наш Брюховецький. Він рубав нечестивців з особливою жорстокістю, відправляючи одного за одним на той світ, чим намагався заслужити повагу запорожців. Вони на нього й уваги не звертали — мали ще багато роботи. Покінчивши з яничарами, низовики розбіглися по цілій галері, щоб захопити все цінне, взяти посланця й зволити християнських невольників, що сиділи прикуті до весел галери.

Невольники зрозуміли, що на галеру здійснено напад. Вони перестали гребти веслами, посхоплювалися з місць і почали виривати свої ланцюги з дерев'яних штирів, якими були прикуті до підлоги. Наглядач заходився кричати й бити їх тавологою, та каторжани якось схопили його, зтягли поміж себе й задушили голими руками. Вони вбивали його з особливою люттяю, адже саме від нього терпіли щоденно страшні муки, він гнав їх до важкої роботи, він бив їх тавологою, рвучи шкуру на плечах, знущався й обзивав останніми словами.

Вони звільнилися ще до появи в трюмі козаків — хто відчинив кайдани ключами наглядача, хто вирвав штир і побіг до виходу. Трупи турків та поранені тут же полетіли за борт. Залишили тільки одного в татарському одязі. Схоже, він і був тим посланцем.

Сірко почав допитувати його, той мовчав.

— Та це він, ми при ньому бумагу знайшли, — запевнив Сірка один із його побратимів.

— Добре: галеру під воду, самі відходимо, — наказав коротко.

— Отамане, — звернувся до Сірка один із каторжників. — В Очакові люду нашого багато. Тут, на пристані, цілі загони з невольниками: їх татари нагнали, скоро по всіх базарах на продаж розвезуть. Може, вдаримо, визволимо братів? Поглянь: Очаків зовсім поруч, лише простягнути руку й узяти. Не показацьки братів православних у неволі залишати мусульманській.

Отаман поглянув на того чоловіка — безумовно, колишній козак, видно з постави й мови. Тяжка неволя-каторга зробила з нього старого діда — зморщеного, оброслого, брудного, з великими чорними пазурами. Невольники були схожі на живих трупаків, яких щойно витягли з могили.

— Показати зможеш?

У каторжника аж іскра сяйнула в каламутних очах.

— Ще б пак! — і він вишкірився білими зубами.

Сірко оглянувся до своїх козаків.

— По місцях. Зайдемо до пашів очаківських у гості.

Команду Сірка ніхто не обговорював. Запорожці так же спритно позлазили на байдаки, як і вилізли сюди. У Сірка вже визрів план. Ми відплили знову до острова, щоб дочекатися темряви. У галері пробили днище. Вона поволі перехилилася на бік і почала тонути.

Ніч настала швидко.

— На весла! — скомандував отаман.

Впритул до міста не підпливали — могли побачити охоронці. Дочекавшись, коли місяць зайде за хмари, наша отаманська чайка почала підпливати ближче. Намагалися не хлюпати веслами, аби не почули на пристані. Ми залягли на дно чайок, принишкли. До пристані треба було трохи пропласти. Сірко взяв десяток найбільш спритних і відважних низовиків, наказав знімати зброю, чоботи й лише з ножами та мотузками лізти у воду.

Отаман плив першим. Хвилі розходилися під могутніми поштовхами його рук та плечей. Інші не відставали й невдовзі сховалися в темряві.

За якийсь час я запитав Лиха пошепки:

— Що ти бачиш?

— Вони вже доплили до пристані, обережно вилізли з води. Біжать до мурів. Ось закинули шнурки й почали лізти вгору... Вони нагорі. Сірко скрутив шию вартовому, що пройшов повз нього. Другому, що не знати звідки з'явився, запустив ніж у горло. Інші запорожці також уже всередині.

За якийсь час із міського муру нам помахали ліхтарем. Це був знак, і ми вдарили на весла.

Висадка запорожців на пристані була блискавичною. Ми враз запалили пристань, усі човни, що стояли на причалі. Брама була відчинена — Сірко подбав. Невільники бігли попереду, показуючи дорогу до складів та до льохів із бранцями. Надбігли сонні турки, спалахнули сутички, у яких правовірні дуже швидко гинули. Козаки громили склади, палили все, вбивали турків і татар. Сірко був першим. Він без страху скочив у льох, де, зі слів колишніх каторжан, тримали найбільше невольників. Отаман повбивав немилосердно охорону, сам порозбивав замки на дверях, за якими сиділи люди.

— Виходьте, християни!

Люди побігли до виходу, з темного льоху до вогню, який тримав Сірко на своєму смолоскипі. Жінки припадали до нього, цілували його одяг і руки, чоловіки хапалися за зброю, щоб тут же стати на бій із ворогом, щоб відітнути за свою кривду.

У місті все було в руках козаків. Вони бігали всюди, допомагаючи невольникам, добиваючи залишки яничарів та зносячи здобич. Сірко все поглядав на замок. Турки дивилися, як горить місто, пристань, як хазяйнують запорожці, проте бояться висунутися, вичікують. Чи так чи сяк, а засиджуватися в гостях — не ввічливо. Треба забиратися.

Я, Лихо й Біда все трималися Брюховецького. Ми забігли з ним на одну з вуличок, тут відразу ж кинувся в очі великий будинок із багатьма прибудовами.

— Зайдемо, — запропонував Брюховецький.

Надворі розгорівся короткий бій із господарем будинку та його слугами. Останнім впав господар — високий турок із чорною бородою. Брюховецький випустив йому кишки.

Ми вивалили двері, ввірвалися. Тут же почувся дитячий і жіночий писк. Опору нам ніхто не чинив.

— Ану мовчати, іроди! — гукнув Брюховецький.

До дітей підбігла якась жінка, почала їх заспокоювати. Лихо схопив її за косу, відтягнув.

— Помилуйте, паночку, — попросила баба.

— Ти хто, стара?

— Українка я, православна, — вона перехрестилася. — Не руште дітей.

— То чого ти, іророва душа, за нехристів заступаєшся?

— Бо діти не винні, і матір теж. Беріть, що хочете, лише життя залишіть.

— Ух, — Брюховецький пригрозив їй кулаком. Він мить подумав, як би зараз вчинив справжній запорожець, тоді мовив: — Чорт із вами. Кажі, нехай несуть усе цінне. Бачу, тут хата не бідняцька. І нехай не криються, бо тоді всіх поріжу до дідчої мами.

Жінка підвела господиню, гарну туркеню, все пояснила їй, почала допомагати.

— Ти ж, бабуню, поїдеш із нами, вернешся на Україну чи з плюгавцями будеш вік доживати? — уже більш миролюбивим голосом запитав Брюховецький, прикурюючи люльку.

— Куди ж мені, сину. Я й не допливу, і не дійду. Та й нема в мене нікого на Україні. Молодою я сюди попала, до цих людей. Вони мене не кривдили й віру мою не відібрали, — продовжувала їх захищати.

— Як хочеш. Коли все віддасть, кажі, нехай дітей забірає — палити кубло будемо.

Налякана господиня віддала нам усі гроші й коштовності, на складі, що був прибудований до хати, ми знайшли багато різних товарів. Я пішов подивитися за хату. Тут був у землі лъох, на ньому залізна сітка. З неї виглядали руки невільників, що кричали й махали, просячи допомоги. Я побачив їх, зупинився. На душі було огидно, адже бити басурманів не приносило мені жодної втіхи. Можна, звісно, заколоти в такому шарварку й запорожця, проте це було небезпечно, міг хтось

побачити. Я дивився на ці руки з клітки, між якими було повно дитячих. Очевидно, цей льох був глибоким, і батьки підіймали дітей на руки, щоб ті кликали на допомогу. Ці ручки простягалися до мене з-під землі, як тягнеться до сонця все живе на цій землі. Вони хотіли жити, хотіли воли, тягнулися до мене. Я обернувся, пішов геть. Сюди бігли інші заповожені.

— Тут нікого нема, всі сараї й льохи пусті, невільників уже хтось випустив. Біжімо краще на склад, там добра стільки, треба все це до байдаків поносити, — зупинив я їх.

— Ти що, з дуба впав, хлопе. Треба найперше всі сараї по всіх усюдах обшарити, щоб ні одна християнська душа тут не лишилася.

Вони побігли геть. Я повернувся, поглянув ще раз на рученята, посміхнувся й собі побіг.

Світало. Сірко наказав трубити збір — і всі низовики й визволені невільники потяглися до пристані. Перед цим заповожені понищили гармати на мурі, щоб турки не відправили гостинця козакам навздогін.

Січовики були в зборі, один за одним байдак почав відчалювати від пристані. Із замку за нами вийшла погоня — вершники-спаги. Їх було близько сотні, вони швидко наближались. На пристані залишився лише наш байдак — отаманський. Сірко хотів пересвідчитися, чи нікого не забули. Я був пригнічений — кожна вдала акція козаків приносила мені душевні муки. Вони стільки ворогів перебили, стільки душ православних визволили, що була б нас краще буря потопила. Ось чого їх так ненавидить господар! Лиш одне радувало — ці дитячі руки. Без сумніву, за таку ганьбу свою турки помстяться на невільниках, порубають їх жорстоко, без жалю. Я лише з посмішкою поглянув у той бік... І тут я отетерів. Звідти бігли ще невільники, несучи на руках своїх малих дітей. Сумніву не було — це були ті самі люди, вони вибігли з того ж подвір'я — кризь відкриту браму це було видно.

Але люди не встигнуть добігти, спаги вже зовсім поруч.

— Відчалюємо, батьку, — гукнув я, звертаючись до Сірка. Мав надію, що він не побачить утікачів. Та він побачив.

— Брати, негоже тут своїх залишати, не по-козацьки це. Лишайтеся на веслах, інші — за мною.

Він побіг першим, стискаючи в руках рушницю, ми не відставали. Я проклинав ту годину, коли сів у козацьку чайку. Ще доведеться здохнути тут, та за що!? За святу справу тих проклятих запорожців!

Ми загородили своїми грудьми відступ невільників. Нас було двадцятєро проти сотні вершників. А спаги вже поруч.

— Готуйсь! — наказав отаман. Ми звели мушкети. — Козацьким вогнем по ворогах Христа і віри православної — пали!

Ми кинули ворогу в груди залізним горохом. І люди, і коні густо попадали на землю, бо запорожці густо били зі своїх рушниць та пістолів, зупинивши та перемішавши ворогів у купу. Перезаряджати свої рушницї козаки вмїли, як жодна армія на світі, — і знову вогонь. Били по черзі, прицільно, аби не заважати один одному й кожному туркові дісталося по кулі. А ті падали, сипалися на землю від козацьких куль, як листя восени від потужного буревію.

Кілька вершників таки доскочили до нас, кинулися без страху, відчайдушно. Запорожці швидко звалили цих вершників і порізали. Тоді самі вискочили на коней і кинулися на ворога. Спаги, які лишилися живими, побачили це й розвернули коней, кинулися тікати.

Скориставшись тим, ми пришвидшили хід, тримаючи мушкети наготові, щоб відбити наступний напад. Запорожці бігли до човнів, несучи своїх пораниених, а також дітей невольницьких.

Спагам підійшла підмога — вони розвернулися й погнали знову за нами. Копита коней уже били по дошках причалу. Отаман останнім заскочив у байдак, тут же запорожці привітали турків мушкетним «салютом». З інших байдаків дали залп із фальконетів. Кулі влетіли в саму гущавину спатів, несучи чорну смерть. Ми відпливали.

Брюховецький, віддихавшись, нараз повернувся до одного з невільників, яким ми кинулися на виручку, схопив його за груди.

— Де ви так довго були? Дивися, скільки через вас братів ледь під шаблі не попали!

Той лише руками розвів.

— Ви забули нас. Добре, що хоч в останню хвилию стара служниця взяла ключ у господині і нас випустила.

Я відвернувся, аж зубами скреготів від злості. Таки вирвалися. Прокляті, прокляті запорожці. Вони такі ніби й ледарі, богохульники, гуляють собі, співають, танцюють. А коли до походу дійде — нам, чортам, їх ніколи не переплюнути. Усе через їхній дух: братерство, жертовність, відвага, а найголовніше — незалежність. Воля — їхній Бог. Та нічого, ми перевернемо все з ніг на голову, і ті, хто був героями України, стануть її ворогами.

РОЗДІЛ XII

Доки ми товклися по степах та морях, на Україні відбулися певні події. Виговський, як і планував, скликав нову раду в Корсуні. Козаки настрашилися московських воєвод, згуртувалися навколо нового гетьмана й вибрали його ще раз. Тепер уже ніхто не міг говорити, що рада була неповною. Виговський почав радитися зі старшиною, полковники сказали, що від царя московського відбиватися не можна, але й прав козацьких і вольностей також не віддавати.

Після того гетьман поїхав до Києва. Після смерті митрополита Косова архієреї ніяк не могли вибрати нового. Воєвода стояв тому на заваді. Це обурило всіх, адже воєвода вміщувався у вибори глави української церкви. Гетьман скликав усіх архієреїв, вони вибрали новим митрополитом Діонісія Балабана та благословили Виговського на гетьманстві. Воєвода на урочистості не поїхав. Він казав, що це робиться без царського дозволу, тому не правочинне. Виговського ж називав писарем, бо цар ще не схвалив його вибору на гетьманстві.

Виговський цим уже не переймався. Він бачив нахабство Москви, тому вирішив відриватися. Однак про це ще ніхто не знав напевно.

Далі гетьман рушив на Переяслав, де зустрівся з боярином Ромадановським. Цей боярин був на чолі війська, яке цар послав на Україну. Вони зайняли кілька міст, а головна сила стала в Переяславі. Боярин дорікав гетьманові:

— Два місяця військо без харчей сидіт. Пачему нет падвод с харчами, каториє тебе велено било доставить?

Виговський відповів стримано:

— Воєвод я поки що не кликав, тож і не сподівався. А зібрати потрібну кількість провіанту не так просто.

Ромадановський хитав головою.

— Гетман, нехарашо делаєш. Батюшка-царь нас послаа в помоць тебе, чтобы от татар отбиваться вместе, а ти харчей не даёш. Скоро ратниє люди самі по съолах пайдут.

— У нас із татарами війни нема, — відповів Виговський.

Вони ще довго говорили, сперечалися, торгувалися. З тої розмови гетьман зрозумів, що він Москві не угодний, що цар із боярами хочуть забрати в козаків такі прадавні вольності, як вибори гетьмана, самоуправління. При тому робить це вперто й нахабно.

Виговський поражував свої сили: за нього було духовенство. Воно завжди були проти темної Москви, навіть при Хмельницькому не хотіли цареві присягати. За нього йшли шляхта і старшина. Вони боялися, що москалі заберуть у них давні їх права й самі будуть панувати на Україні. За Виговського стояла більшість козаків, крім двох-трьох лівобережних полків, а так само міщани.

Проти гетьмана було Запорожжя. Виговський відчував це, хоч ворожості низовики поки що не показували, а лише писали приязні листи. З ними злигався Пушкар. Він, маючи вплив на великі простори Лівобережжя, збаламутив чимало козаків проти гетьмана. Він сам хотів стати гетьманом, рвався до булави. Проти гетьмана було ще багато черні. Хлопи не розуміли, що Виговський наслідує політику старого гетьмана. Хмельницький був для них батьком, а от Виговський — паном. Тому ватаги таких незадоволених тікали на Запоріжжя.

Такий ось розклад сил, і, додавши до ворогів московську силу, він був явно не на користь гетьмана. Поки що відкрито виступати проти Москви рано, спочатку треба розібратися зі своїми.

Першим почав миргородський полковник Лісницький. Він написав листи й розіслав по всьому своєму полку. У них він закликав людей не вірити Москві, писав, що воєводи заберуть у них старі права, що обернуть на своїх холопів. Людей це сколихнуло: одні вірили йому, другі — ні. Пушкар і собі збирав сили. Полковник полтавський запевняв государя у своїй безмежній вірності, доносячи на гетьмана, називаючи його зрадником та

відступником. Він розсилав своїх людей по всіх полках, закликаючи козаків до себе. Кількох таких посланців Лісницький впіймав — одних побив, інших кинув до хурдиги.

За всім цим ми спостерігали із Січі. Лихо все мотав на вус, оглядаючи уважно українські землі. Барабаш, отримавши перехоплений Сірком лист, тепер мав докази, хоч і непрямі. Гетьман із ханом справді дружбу заводить, тож кошовий відразу почав писати царю, а далі й посольство збирався відправити. Запорожці недобре дихали на старшину й гетьмана за нові порядки, які ті завели на Україні, за те, що з татарами миряться, а з царем православним живуть, як кіт із собакою. А ще роззлило їх те, що гетьмана вибрали не на Січі, як це раніше бувало. Низовики дуже ревно ставилися до своїх традицій.

У курені кошового зібралися курінні й інші старшини. Тут були й Брюховецький із Сірком. Ми ж із Лихом спостерігали за ними здалека.

— То що, панове, будемо радитися, з чим послів посилати до государя? — почав повагом кошовий.

— А що, можна й порадитися, — закурюючи, відповів за всіх Сірко. — Треба буде ще й з усім товариством говорити. Без згоди всього коша посольство годі відправляти.

— Ну, це річ певна. Хто ж поїде з посольством? Думаю, найліпше тобі годиться, Стринжо. Ти в справах таких кебетний і в Москві бував. Добереш собі товаришів. Чи всі згодні, панове?

— Згода, — відповіли отамани.

— Хай буде, — погодився й сам Михайло Стринжа, бувалий запорожець. — Кажіть, що царю передати.

— Поклін передай. Від гетьмана кошового і всього товариства, — сказав Барабаш. — А ще ті листи, які ми перехопили від Виговського до кримського хана.

— Еге ж, а ще треба кривди перелічити, які чернь по всіх городах від гетьмана й полковників терпить, — вставив своє Брюховецький. — І сказати, що старшини зрадити хочуть, от.

Курінні закивали головами. Писар щось собі записував.

— А ще нагадаємо царю, як колись Виговський з іншими полковниками до шведського короля схилявся, до князя семиградського. Тепер же до хана листи шле, собачий син, — це мовив ще один курінний — Іван Безпалий. Писар знов записав.

— Про раду в Чигирині напишімо, як гетьман облудом булаву взяв.

— Що Виговський і полковники запорожцям не дають по полі і по морі татар воювати, християнських бранців із неволі визволяти.

— А ще, — добавив Барабаш. — Про татар напишемо, що вони поки дома сидять, але на весну хочуть на Україну йти.

І на це всі погодилися, хоча ще достеменно про плани хана нічого не знали. Московитів налякати треба, нехай чухають потилиці.

— Треба написати, — знову заговорив Брюховецький. — Щоб цар воєвод у міста прислав.

Тут обізвався Сірко:

— Нащо тобі, брате, воєвод? Мало старшин козацьких, то ще московські нехай людям на голову сядуть?

Коповий махнув рукою.

— Іван Мартинович діло каже. Нехай полковники з воєводами змагаються, лише нас не рухають. Тоді навпаки в запорожців кожен буде дружби шукати, всякі пільги обіцяти. Платню за нашу службу прикордонну вже он скільки часу не плачено!

Тут заговорив один з отаманів:

— Та чхати на ту платню, лиш би дозволяли, як раніше, рибу в річках ловити й горілку курити. Тоді вже запорожець не пропаде. Та щоб татарву й турків можна було скубити.

Запала мовчанка. Отамани дружно затяглися димом, видихнули. Мовчанку перервав Сірко. У побуті він був мовчазний, зате на нарадах любив говорити довго і плутано.

— Закони наші, запорозькі — святі. Вони кров'ю козацькою, мов печаткою, скріплені. Січ наша — колиска свободи, матір Української держави. Звідси всі походи на ворога починались, всі гетьмани тут обиралися. Бо дух запорозький —

справедливий, рівноправний. Богдан зле зробив, що пошану до Запорожжя занехав, закони наші зневажив, хоч і сам був запорожцем. Гетьман і генеральна старшина тут має вибиратися, всім колом. І радитися з питань державних також гетьман має з колом. Тому я й кажу — якщо вони старі закони й покони повернуть, то лише добро для України буде. А ми, запорожці, і без волості роботи багато маємо — не всі ще бранці християнські з неволі визволені, і доки останній невільник наш землі агарянської не покине, собі спокою не дам. А воєвод московських, як і старост польських, як і полковників українських, я визнавати ніколи не буду, бо я — запорожець, душа степу. І кожен із правдивих братчиків так вам скаже.

Старшини мовчали, пережовували промову Сірка, щоб її правильно зрозуміти й не загубити зерна: що саме він хотів сказати. Адже це був найвідоміший отаман серед товариства, його запорозька сірома любила найбільше й від його слова багато залежало.

Після Сірка знову мовив Брюховецький:

— Ну, Хмельницький тут не винен. Він завше закони січові шанував. Інша справа, що всі правдиві братчики тоді з ним воювали, а тут, за порогами, одні ледаща товклися, бунтували проти самого гетьмана. А от Виговський — інша річ. Йому на традиції наші наплювати.

Щоб примирити всіх, кошовий підняв угору руки.

— Годі вам, панове, сперечатися. Завтра скликаємо раду, а ти, брате Михайле, готуйся в дорогу.

Ми уважно послушали їхню нараду. Сьогодні запорожці діяли не зовсім в інтересах України, а більше захищали інтереси Запорожжя. Звичайно, що вони прагнули зберегти стару силу й потугу низового братства, адже за часів Хмельницького ця сила підупала. На Січ ніхто не йшов. Усі були на війні. Тепер же на Низ ішли знову незадоволені, і виходило так, що чим гірше на Україні, тим краще на Запоріжжі, бо саме сюди стікаються ріки незадоволених та пригноблених. Січ ще до визвольної війни була завжди в сильній опозиції до влади. Тоді Україні це

було на руку, тепер же, коли нова влада намагалася розбудувати молоду державу, така сильна опозиція могла розхитати ще й так крихкий державний фундамент.

У Москві запорозьких послів, як і перед тим Пушкаревих, прийняли приязно, уважно вислухали, обдарували й пообіцяли царську ласку і всіяке сприяння. Водночас із ними тут перебувало й посольство від гетьмана. Через послів гетьман сповіщав царя про своє обрання на гетьманство. Послів допитали дяки, а тоді відпустили. Цар наказав відправити на Україну свого боярина, щоб затвердив нового козацького гетьмана. Збори призначили на свято Стрітіння в Переяславі. Там зараз стояло велике московське військо з боярином Ромадановським.

Для мене дії царя були очевидні. Він буде всіма можливими методами підтримувати лояльну до себе козацьку опозицію, щоб розхитати гетьманську владу, і крок за кроком відбирати в козаків автономію. Це розумів і сам Виговський, тому почав готуватися до протистояння. Йому потрібно було згуртувати навколо себе козаків, придушити опозицію, заручитися підтримкою сусідів, а тоді можна й сміло виступити проти Москви.

Мушу вам сказати, що всі ці добрі новини й допомогли мені триматися на Запоріжжі. Клянуся вогнем із пекельної печі, що гіршого, як Січ, місця для чорта не придумаєш. Ще ні один гість із пекла тут так довго не витримав.

Спочатку я собі думав, що січовики, коли перебувають у Кошці, нічого не роблять, тільки б'ють байдики та пиячать. Ви, мабуть, також так думаєте. То скажу вам, що це повна брехня, яку, напевно, і придумали самі запорожці.

Так, вони п'ють, гуляють, співають, регочуться, плачуть, змагаються в силі й спритності. Та це буває або вечорами, або по святах. Кожен будень братчики повинні бути готовими до тяжкої роботи, тому пияків і ледачих тут терпіти не хочуть — б'ють киями по спині. Січовики повинні подбати про заготовлення припасу на цілу зиму. Переважно це риба, якої вдосталь у тутешніх річках. Я вже на ту рибу не міг дивитися, проте чи не кожен

день мусив її ловити, чистити, солити. У той же час у січових майстернях не замовкав шум: тут постійно працювали ковалі, столяри, бондарі, кушніри, гончарі, пекарі та інші майстри.

Жінок на Січі не було споконвіку. Їм тут було заборонено з'являтися під карою смерті. Січовики самі собі лагодили одяг, варили їжу, прали.

При повсякденній загрозі з боку татарського степу значна частина запорожців постійно мусила перебувати на кордоні з ордою, пильнувати за переміщенням ординців у степу й стерегти річкові переправи. Від пильності цих людей залежала безпека не тільки Коша, а й усіх українських земель.

Часто запорожці проводили навчання молодиків. Досвідчені запорожці вчили молодих усім хитрощам рукопашного бою, проводилися стрільби та здійснювалася тактична підготовка. Бувало, що січовики цілими днями товклися всім Кошем пішки й кінно по степу, відпрацьовуючи атаку чи відступ під час бойових дій. Хіба наївний думає, що таких успіхів у військовому ремеслі запорожці досягли без важких та виснажливих тренувань. Низовики не люблять видавати своїх секретів.

Після такої тяженької щоденної муки мені вже нічого не хотілося. Лише вити. До смерті проїлася їхня щербатість та саламаха, без якої вони жити не можуть. Мені вже ця їжа ставала в горлі, дуже тяжко було спати на незручній лежанці, не міг терпіти постійний холод та тяжку щоденну роботу при будь-якій погоді. Навіть душу відвести не було де. Запорожці на гріх не йшли: усі були рівні між собою, і ніхто нікому не заздирив. Нічого не крали один в одного, адже за крадіжку злодія забивали киями до смерті. Ніколи між собою не сварилися й не билися, а як колись і бувало, то товариство їх завжди розсудило, і вони обов'язково мирилися й браталися.

Мої друзі аж зубами скреготіли, та поки що вдавалося їх вмовити. Я їм обіцяв ріки козацької крові, і вони терпіли, однак пригрозили, що кола мені в груди заб'ють, якщо обдурю.

Найгірше було по неділях та святах. Запорожці всі як один молилися та йшли до церкви, тож нам доводилося всякими

хитрощами десь переховатися, щоб не викликати підозри. Крім того, січовики дуже строго дотримувалися постів.

Ось у таких страшних умовах ми перебували. Якимось дивом ми дожили до Різдва, а перетерпіти ці дні було найважче. Треба було якось пережити Святу Вечерю й наступні кілька днів. Ми з друзями попросилися в степ пильнувати кордон. Свята святами, а татарин міг вскочити в хату. Нас відпустили.

На тій фігурі я ледь не дав дуба. Хурделило, мене обліпило снігом із голови до ніг. Я сидів на фігурі і вдивлявся у степ, хоч і під самим носом нічого не було видно. Промерз до кісток, від утоми хотілося спати. Сніг липнув просто до лиця, затуляючи повіки. Я кутався в баранячий кожух та думав про літо.

Так у голому степу ми перебули свята, не чувши ні церковної служби, ні колядок, ні козацького «Христос рождається». Я мріяв про той час, що колись козацькі діти, чи внуки, чи нащадки взагалі не будуть колядувати. Мріяв, що нам колись вдасться забрати в козаків Різдво, щоб вони забули про ті свої дідухи, про віншування, вертепи, про колядки, щедрівки, про дванадцять страв на святвечірньому столі та пахуче сіно під білим обрусом. Справді, подумайте, навіщо вам того всього? Посидіти собі краще за святковим столом, випити, закусити ковбасою, поспати. Навіщо на Різдво йти вночі до церкви, мерзнути, коли краще поніжитися в теплом ліжку, пригортаючи до себе молоду жінку.

Як би там не було, а ті свята ми пережили й зітхнули з полегшенням. Для нас прийшли гарні новини: Пушкар послав на Січ посланця, закликаючи запорожців до себе. Він боявся гетьмана, тому вирішив заручитися підтримкою низовиків.

Барабаш погодився, негайно почав скликати охочих, ми були одними з перших. Назбиравши шість сотень шабель, Барабаш вирушив із Січі в бік Полтави. На Запорожжі ми залишили свого друга Брюховецького, а нашим новим товаришем став Барабаш (мені вдалося завербувати і його). Кошовому так само, як нам, набридло сидіти в дніпровських очеретах, годувати

своїм тілом комарів та лигати щербу. Набагато приємніше ласувати варениками зі сметанкою, гукати на чисельних слуг, жити в теплі, достатку й мати під собою всю багату українську землю. Бути гетьманом. Барабаш виявився одним із багатьох, хто знакомився на булаву, як колись знакомився Адам на яблуко. Ця булава ніби манила їх до себе. І так на Україні завжди буде: кожен малий чи великий можновладець прагнучим стати гетьманом і копатиме яму під товариша замість того, щоб дружно вдарити лихом об землю.

Полтава зустріла йорданськими морозами. Пушкар і всі полтавці вітали нас радісно, почалися частування, усе, як заведено.

Нас узяв на квартиру до себе Іван Іскра. Він був наказним полковником, тобто другою людиною в Полтаві після самого Пушкаря. У пана наказного була гарна молода жінка та малий син Іванко. Сам Іскра мав років тридцять, був досить високий, широкоплечий. Одягався по-простому, так же просто й балакав. Був це козак знаний і шанований, не раз прислужився товариству. Сам гетьман Хмельницький часто доручав йому відповідальні місії, козаки любили його за безмежну щирість. Крім нас, у нього став ще добрий десяток запорожців.

Пані Іскрова була прекрасною господинею й дуже смачно готувала. Нажершись із дороги пісного борщу з пампушками й часником та відігрівшись у теплій хаті, ми дозволили собі розслабитися. Хотілося спати, та не можна було — підходив Щедрий Вечір, тому ми мусили забратися з оселі.

— Куди це ви? — запитала господиня, коли побачила, що ми повдягалися в кожухи й узяли рушниці.

— Перевіримо, чи сірі до коней козацьких не добираються, а то виття було чути, — не збрехав я. І додав: — Нас на вечерю не чекайте, може, десь-інде заночуємо.

Слід звіра побачили на снігу — вовк таки крутився біля Полтави. Від того сліду пахло сіркою, смолою і лайном.

— Здоровий звірюка, — сказав Біда. — Ти його бачиш, Лихо?

— Я всіх бачу, — відповів мій товариш і рушив першим у бік лісу.

Якщо на Різдво валив сніг, то на Йордань стояв тріскучий мороз. Небо було все в зорях, хоча збоку лізли хмари. Ось-ось мороз мав послабшати й піти сніг. Принаймні ми на це сподівалися. У лісі — тихо, як у вусі. Лише чути було, як вив десь недалеко вовк у нічній діброві. Лихо вів нас просто туди.

Величезна чорна потвора саме роздирала молодого кабанчика. Це не був звичайний вовк — вовкулака, перевертень, і ми ще в Полтаві впізнали його. Він зауважив нас, коли ми підійшли до нього на відстань польоту кулі. Тварюка враз відірвалася від своєї здобичі й пішла на нас, блиснувши очима та наставивши ікла.

— Ти на кого зуби скалиш, псе смердючий! — крикнув я йому — і звір раптом зупинився, глянув на нас загнаними очима.

— Ви хто? — рикнув вовкулака.

— Чорні ангели. Прийшли попередити тебе, аби ти до Полтави не ліз, ми там працюємо.

Він заричав на мене люто, промовив:

— Не смієте наказувати мені! Я не можу вже без людської крові, і якщо я нині без неї лишився, то завтра вполюю людину, і ви мені в тому на заваді не станете!

— Зробиш це — я сам із тебе шкуру спущу.

Він ще гірше заричав. Тут же підійшов Лихо, дав йому чоботом під ребра. Вони удвох стали молотити вовкулаку кульбаками від рушниць. Звір заскавулів, на можучи й поворухнутися, — бісівська сила була на нашому боці, бо в пекельній ієрархії ми стояли вище. Коли мої товариші потомилися коло звіра, я підійшов до нього і взяв його за загривок.

— Якщо ти, кудлатий, завчасу налякаєш людей, і через це провалиться моя місія — особисто заб'ю тобі у груди кола, чуєш мене?! Краще забирайся в інші ліси й не крутись під ногами, козаків не лякай завчасу.

Він більше не ричав, тільки скулився.

— Так би зразу й сказали.

— Хороший песик. Бачу, учта в тебе, може, поділишся, а то зголодніли, заки тебе по тих снігах шукали?

— Забирайте собі кабана — і так їсти нічим. Усі бебехи повідбивали.

Вовчик пішов, тягнучи одну ногу, кашляючи й випльовуючи вибиті зуби. Ми відрізали собі м'ясива від кабанчика, що вплював звір, заходилися пекти на вогні. М'ясо я любив їсти недопечене, з кров'ю. Тепло вогню рятувало від морозу, який щохвилини ставав сильнішим. Головне було не заснути. Ми балакали собі потихеньку, відкусуючи шматки м'яса та поглядаючи в бік Полтави, де цілу ніч не згасали у вікнах свічки.

Раптом мороз ослаб, хмари налізли на небо, знявся вітер. Почалася страшна заметіль.

Назад ми поверталися на другий день під обід. Навмисне довше почекали в лісі, щоб козаки освятили в річці воду й розійшлися по хатах пити горілку. Сніг валив досить сильний — намів великі кучугури, позасипав усі протоптані стежини.

— Клянусь вусами господаря, ще однієї ночі в лісі я не переживу, — важко дихаючи, сказав Лихо. Він ледве сунув по глибокому снігу, мені також було нелегко — важкий кожух заважав рухатися, аж піт вийшов на лоба.

— Козацькі свята вже закінчили. Тепер почнуться наші, — мовив я.

— Пора би, — сказав Біда. — Погуляємо по козацьких головах, матері їх гроба, кості, бебехи. Гляньте: там на березі якісь люди.

Ми вилізли на снігову кучугуру, зупинилися. Перед нами постав натовп людей.

— Може, обійдемо? — запропонував Лихо.

— Уже нас побачили, пізно. Треба йти, щоб підозри не наклакати.

Ми рушили до натовпу, саме повз них і пролягала наша дорога до міста. Як виявилось, це зібралися на Ворсклі полтавські козаки й запорожці, щоб скупатися в ополонці. Ми привіталися з ними і, не зупиняючись, йшли далі своєю дорогою.

— Панове, ходіть до нас! — раптом зупинив нашу ходу чийсь голос. Ми не зупинилися, вдавши, що не чуємо, що розмовляємо між собою про щось своє. Та запорожець виявився настирний.

— Панове, чорна година вас бери! Та з вас пара йде, наче з коней! Стрибайте до нас, охолонете.

Нам заступили дорогу. Я повернувся.

— Ніколи нам, з дозору йдемо. Сліди там біля лісу бачили, треба кошовому доповісти.

— Та які сліди! — махнув рукою козак. — Це, мабуть, чорти по лісі товклися, доки всі люди вечеряли!

Мені від тих слів у животі ще більше похололо.

— У чортів — копита. А то були сліди людські, — спробував пожартувати я, але кілька дужих рук уже тримали нас.

— Дайте ж ви тому кошовому хоч на свято спокою. Нехай собі чоловік водички свяченої поп'є, і ви попейте! — гукнув самий настирливий козак, всі зашкірилися. Він вискочив голий із води на лід і пішов у нашому напрямку.

Нас потягли до ополонки, і чим ми більше опиралися, тим сильніше тягли.

Якщо ми потрапимо сьогодні у воду — нам відразу прийде галлик, хана. Освячена вода вб'є нас за одну мить. Я поглянув на Біду, щоб кинув тумана козакам в очі, та його також тримали за руки, стягнули кожуха.

— Давай-давай, молодь! Я, старий, і то не боюся у воду залізи. Сьогодні вода свята, лікувальна. Цілий рік хворіти не будете, — повчав сивий козак з ополонки. — Лізьте, не бійтеся.

Ото безглузда смерть, дурнішої не придумаєш. Я гарячково почав шукати вихід, а ополонка була вже під самими ногами.

— Ти ж не панянка, щоб тебе роздягати, — реготали з мене козаки. — Сам знімай штани й свиту, бо так у воду й кинемо!

Усе, що я встиг зробити, це попросити в господаря допомоги. До речі, ви також можете до нього звертатися з будь-яких питань. Він усім допомагає, і багато взамін не просить. На терезах душа легша і за золото, і за життя.

— Війна! Гетьман на нас іде! — почулося раптом десь недалеко. Моє прохання було почуте.

Запорожці зупинилися, прислухалися. Сюди їхав на коні козак, махав шапкою.

— Усі до міста — гетьман на Полтаву суне!!!

РОЗДІЛ XIII

Козаки гетьмана збилися з дороги. Нічна заметіль та вранішній снігопад так усе прикрили сніговою ковдрою, що вони звернули вбік і опинилися біля Великих Будищ. Гетьманці отаборилися недалеко від байраку Жуків Ріг.

Це були так звані затягові війська, тобто найманці, з яких почав формувати полк ще старий Хмельницький. Переважно серби. Перед ними було дуже просте завдання — з'явитися несподівано перед Полтавою, щоб заскочити Пушкаря. На чолі полку стояли полковники Іван Сербин та Іван Богун.

Виговський кілька разів намагався завести переговори з Пушкарем, запрошував його до себе в Чигирин. Пушкар не йшов. Він уже мав відомості від запорозьких послів, що цар вимагає нової козацької ради для вибору гетьмана. Цар ніби й тримав сторону Виговського, проте й Пушкареві надав грамоту, у якій дякував за вірну службу та обіцяв на новій раді встановити порядок. Отримавши поміч із Запорожжя, Пушкар і зовсім перестав боятися гетьмана й відкрито бунтував проти нього.

Гетьман вислав на нього полк. Знищити ворогів вони наказу прямого не мали, лише в тому разі, коли Полтава чинитиме опір. Богун мав переконати Пушкаря схилитися перед гетьманом та відпустити запорожців.

Затяжці сіли собі готувати обід. Богун, Сербин та інші старшини від'їхали, щоби вивчити подальший шлях до Полтави.

Тим часом ми наблизилися. Полтавці добре знали тутешні місця і провели запорожців ледь помітними стежками просто до гетьманців. Ми, наче зграя вовків, оточили непроханих гостей. Вартові впали від стріла та ножів запорожців.

Ми підкралися. Зберігали повну тишу — щоб ні сніг не рипнув, ні шабля не дзенькнула.

— Погляньте, обідають, сучі діти. Пахне каша. А тут і ми на обід, на кров'янку, — прошепотів на вухо Біда.

Барабаш дав знак — і ми пішли вперед, перевалилися через кучугури снігу й почали спускатися в долину.

Серби побачили нас, посхоплювалися. Багато з них навіть не встигли ложки поховати, як їх накрив перший залп запорозьких самопалів. Ми швидко бігли, стріляючи й кладучи на білий сніг ворога немилосердними кулями. Звуки пальби рознеслися долиною. Богун тут же почув їх і зрозумів, що сталося. Не чекаючи ні миті, він погнав коня назад.

Я й сам підстрелив одного козака. Цілив у серце, та на бігу стріляти незручно. Він набивав свій мушкет, як я вистрелив і влучив йому в бік. Козак упав, застогнав від пекучої рани. Я призупинив хід, встав на одне коліно, швидко перезарядив. Обабіч мене бігли запорожці, стріляли так густо, що зтяжці вже вкрили своїми тілами цілу долину. Вони гукали щось, збилися в купу, стріляли поодиночі.

Мені вдалося стрельнути ще раз — і знову влучно. Цього разу впав високий зтяжець; куля влучила в груди. Я пришвидшив біг, закинув мушкета за плечі, а сам вихопив шаблю й ножа. З диким криком кинувся на ворогів.

З розгону я вривався в їхній с'як-так побудований стрій, зваливши зразу двох із ніг. Поруч мене були мої побратими, прикривали збоку. Ми рубалися страшно, лізли сліпо на ворога з дикими криками. Наше єство було спрагле крові, чорна душа хотіла пити. Вороги відступали, бачачи нашу завзятість та дику лють. А ми все лізли на їх шаблі, самі рубаючи й колячи, розкидаючи по червоному від крові снігу трупи.

Силами запорожців та полтавців оборона гетьманців була зім'ята дуже швидко. Натиск був такий блискавичний, що вони не встигли як слід стати до оборони. Вийшло так, що мали заскочити ворога вони, а тут заскочили їх. Гетьманці зуміли с'як-так згрупуватися, обороняючись з усіх сил.

Я бився з молодим, але затятим козаком. Мене вже почала злити його впертість, завзятість в очах. Та й шаблю хлопець знав як тримати. Прийшло пригадувати всю науку фехтування, яку пройшов удома, а потім на Січі. Я зробив фальшивий випад, хлопець купився на нього. У ту ж мить я підскочив збоку й полоснув його кинджалом. Хотів по шиї, та вийшло по щоці. Козак скрикнув. Мені вдалося скористатися його замішанням — і я рубонув шаблею по плечі. Рани були криваві, болючі, та не смертельні. Хлопець усе ще стояв на ногах, та до оборони вже готовий не був. Шабля випала з його рук. Він, скривившись від болю, важко дихаючи, дивився на мене. Я підходив. Хлопець оглянувся навколо, та допомоги просити не було звідки — всіх його товаришів відтіснили, і ми лишилися наодинці.

— Послухай, брате, не вбивай. Я ж хрещений, православний. Не бери гріха на душу. І я тобі колись у пригоді стану, — почав проситися він.

— Ти ж сюди за чим прийшов? Чи не для того, щоб вбити мене?

— Послали, то я й пішов. Така служба. Я ж не татарин, не лях, помилуй, братчику, вік молитися за тебе буду.

Я посміхнувся. Мені подобалося, коли мене просять, благують.

— Ставай на коліна, щеня. На коліна! — скомандував я.

Він якусь мить ще дивився на мене, тоді витерся закривавленою рукою, ще більше розмазуючи кров по лиці.

— Гарзд.

Він став навколішки.

— А тепер складай руки, благай пощади, щеня, молися. І, можливо, я тебе помилую.

Звичайно, у мене не було до нього жалості. Хотів лише, щоб він закінчив своє життя на колінах, не як козак. І коли він благатиме мене, заливаючись слізьми та давлячись власними соплями, я переріжу йому горянку від вуха до вуха.

Та хлопець був не такий. Він став навколішки лише для того, щоб приспати мою пильність, а тоді раптом дістав ножа

з чобота й кинувся на мене. Я встиг зреагувати — відбив його удар, натомість вдарив сам. Мій ніж вліз йому в живіт по саму ручку. Хлопець опустил очі, дивлячись на те, як кров хлюпала з живота. Я ще кілька разів прокрутив ніж у рані, а тоді кинув жертву на сніг конати.

Ішов до своїх двох друзів, які дорізали поранених. Чув себе Марсом — кривавим богом війни. Закривавлені ворожою кров'ю руки й шабля давали мені повід так думати.

Та я помилявся. Мені до Марса, як баранові до тура. Поруч мене пролетів вершник, збиваючи мене з ніг. Я впав лицем у сніг. Прогарчав із досади, швидко встав. Раптом перед собою побачив... Богуна. Він увірвався на поле бою, зіскочив із сідла й побіг у саму гущавину сутички, по дорозі розкидаючи січовиків.

— Досить! — кричав він, стріляючи з пістолів угору. Крик його був справді голосний, наче в бога війни. Кілька запорожців кинулися на нього в гарячці бою, та тут же й відлетіли. Богун легко відбив їх натиск, а тоді плазом шаблі став бити їх по голові та по пиці. Інший запорожець щосили розмахнувся шаблею, вдарив. Здавалося, розрубає зараз навпіл полковника. Та Богун прикрився шаблею так, що клинок ворога лише ковзнув по ній, а сам запорожець втратив рівновагу. Тоді Богун так засадив йому чоботом в живіт, що чубатий відлетів на кілька кроків і гепнувся на землю.

Я не міг втратити такого шансу, почав набивати пістоль, прицілився. Міряв йому в спину. Та якась невидима сила відвертала пістоль у сторону. Я вже його обхопив двома руками, але щось тягло його вбік від полковника. Мабуть, він був заговорений від бісівської кулі, а може, причина була в іншому: він нікого не хотів убивати, навпаки, зупиняв різанину, тому я й не міг підстрелити його. Я здаватися не хотів, викинув пістоль, а знову взявся за шаблю. Мій рух побачили побратими й собі побігли на полковника.

Він наче спиною відчув нас, одним рухом зійшов з-під нашої атаки. Ми, ледь не налетівши один на одного, тепер по черзі пішли на нього. Першим кинувся Лихо. Богун відбив

два удари, тоді закрутив його шаблю своєю й видер із рук. Доки мій товариш дивився, куди вона впаде, Богун блискавично зацідив йому кулаком у рило. Лихо заточився, повернувся й пішов випльовувати зуби. Біда тільки спробував наблизитися, як Богун скочив йому назустріч, вдарив ногою в груди. Другий мій товариш полетів в один бік, його шабля — у другий. Тепер була моя черга. Я зміг схрестити з ним шаблю всього кілька разів, тоді пропустив удар рукояттю по чолі. Лише встиг зауважити, як мої ноги злетіли вгору, а тоді, коли я гепнувся спиною на втоптаний сніг, накрили мене. От вам і Марс.

Ударившись, я закашлявся. Більше охоти битися не було. Дивився лише, як п'ятеро чи шестеро низовиків намагалися нападати на нього, — у них нічого не вийшло. Богун миттю блискавичними ударами зламав дві шаблі нападників, третьому збив шапку з голови, хоч запросто міг і голову.

Запорожці відступили.

— Тьху, — плюнув один із них. — Це, мабуть, сам диявол.
— Гірше, — була відповідь. — Я полковник Богун.

Запорожці ще більше відступилися, бій уже повністю припинився. Низовики перегрупувалися, затяжці чекали зі зброєю в руках нового нападу.

— Схаменіться, іроди, бо лихо вам буде. Каїни ви, дивіться, скільки крові братерської пролили! — гукнув полковник.

— А ти ж сюди теж ішов не з хлібом-сіллям! — відповіли йому.

— На розмову із Пушкарем я йшов. Не для того я з ним стільки ворогів пліч-о-пліч косив, щоб кров його проливати на старості років. А ви ж, окаянні, що натворили? Кров братська на вас, розв'язали ви бійню.

Низовики згуртувалися.

— Щось цей пес гетьманський гавкає забагато. Ми йому не пани-ляхи, що з ними собі в іграшки грав. А нумо зв'яжемо цього півня крикливого, щоб славних запорожців каїнами не називав! — крикнув я із серцем. Бачив, що січовики вже готові відступити.

Богун відкинув шаблю, скинув жупан, а витяг з-за пояса пернач.

— Що ж, сучі виродки, підходьте, провчу вас!

І вони пішли. Спочатку по одному. Він розкидував їх, як ведмідь мисливських собак. Інших молотив своїм перначем по плечах, а кому й по лепеті перепало.

— Досить, — нараз зупинив це Барабаш.

Низовики відступилися, Богун посміхався.

— Гарне ж тепер низове лицарство — десятеро на одного й то ради не можуть дати. Підходь, вражі діти, гуртом чи по одному — всім боки ледачі намну.

Один було й справді кинувся, та Барабаш спинив його.

— Годі, кажу.

— Батьку, а чого він?

Барабаш показав непокірному низовику свою булаву, ткнувши під ніс.

— Досить на сьогодні. Відходимо. А ви скажіть своєму гетьману, що недовго йому вже лишилося.

Богун плюнув.

— Не впізнаю я вас, славні запорожці. Напали, наче злодії, з кущів, перебили хрещених, а тепер відступаєте? Не лицарськи се. Перевелися, видать, лицарі за порогами.

На це відповів кошовий:

— Не будь дурнем, Богуне, кому ти служиш!? Ти ж увесь вік із панамі бився, з псячою вірою католицькою. А тепер на нас, братчиків, із мечем ідеш? Зрадник твій гетьман, а тобі ще одуматися не пізно. Сьогодні ми тобі життя даруємо, та коли чорт лисий тебе попутав і ти й далі гетьману вірний будеш, то краще нам більше не попадайся.

Полковник і тепер мав що відповісти:

— Запорожжя й Полтава — ще не вся Україна. Ви нас усіх у кормигу московську віддаєте, а ми знову в ярмо не хочемо. Не для того всі гуртом за козацьку волю стільки років билися. Не спонукайте братів своїх правобічних кров даремно братську лити. Перестаньте бунтувати!

Барабаш не слухав.

— Скажи Виговському, нехай булаву покладе перед царськими воєводами. Виберемо собі нового гетьмана. Тоді й кров не полетіть.

Богун хотів крикнути йому в розпачі, що не воєводи з боярами козацькому гетьманові цю булаву давали, щоб перед ними складати. Та Барабаш уже йшов по снігу, доганяючи своїх. Полковник оглянув поле бою, оцінюючи величезні втрати.

Полтава гуляла перемогу. Запорожці з пушкарівцями пили, співали, танцювали. Та й було з чого — дали відсіч гетьманським найманцям і перемогли не будь-кого — самого Богуна. Ми з побратимами також добре дали собі чосу. Гуляли, співали, як холера! Ми мали що святкувати — початок братовбивчої війни між козаками.

Доки всі гуляли, я шукав собі нову жертву, щоб завербувати. Такий я вже є: не маю спокою ні вдень, ні вночі, дуже вже люблю свою роботу. Поміркувавши якийсь час, я вибрав Іскру.

Це був справжній козак, щира душа. Ніколи не був ні дурнем, ні боягузом, ні брехуном. Булава його не цікавила. Цей чоловік був душею й тілом відданий Пушкареві й Полтавському полку.

Батьком Іскри був козацький гетьман Яків Остряниця. Він підняв повстання проти поляків ще перед Хмельницьким, проте цей виступ вдалося придушити. Остряниця разом із сином мусив тікати до Московщини, і там заснували разом із козаками місто Чугуїв. Там батько Івана скоро загинув, а Іванові випало повертатися до Полтави. За свою відвагу, рішучість, розум він швидко став старшиною, а тоді Пушкар зробив його наказним полковником, тобто полк був під рукою Іскри за відсутності Пушкаря. Іван не один раз показав себе в боях, Хмельницький доручав йому дипломатичні місії, зокрема до Москви.

І тут я згадав про одну історію, що приключилася з паном Іваном кілька років тому. Історія сердечна. Він тоді ще не був жонатим.

Жила в Полтаві славна дівчина Маруся Чурай. Мала чудовий голос, прекрасно співала, сама складала пісні. Їх уся Україна зараз співає, з ними козаки не один раз на бій ішли. Її пісні житимуть вічно, і не одне покоління їх співатиме, а слава Марусина не загине ніколи. Якщо я, звісно, не постаріюся.

Іскра полюбив дівчину, та серце її належало іншому. Вона любила брата свого молочного Гриця Бобренка, також козака значного. Справа ніби й до весілля йшла, та Гриць раптом передумав. Наша контора завербувала його через матір — інколи й так доводиться працювати. Купили її на жадібності й марнославстві, пообіцявши багату невістку, дочку Федора Вишняка.

Коли Грицько покинув Марусю, то її й вербувати не треба було — жінки слабкодухі, та й любов у тій чистій душі засіла дуже глибоко. Спочатку вона, сердешна, хотіла втопитися, а коли не вдалося, то вийшло так, що отруїла Грицька. Ніби ненавмисно, та все ж отруїла.

Суд у Полтаві визнав її провину — і славній дівчині грозила смерть. Іскрі тоді вдалося випросити в Хмельницького універсал, яким той милував дівчину і звільнив Марусю вже з-під самої катівської сокири. Сама Маруся після того пожила ще рік, а тоді померла в монастирі від сухот.

Іван за якийсь час оженився, народився син. Усе пішло своїм ходом, хоч про його любов до Марусі Полтава ніколи не забувала. На цей гачок я й хотів його підловити.

Ми навідалися до нього цієї ж ночі. Він спав із жінкою, малий Івасик у колісці. Було вже за північ. Іскра підгуляв трохи з козаками, від нього несло горілкою, тютюном. У його жінки гарно пахло волосся, мабуть, помила недавно у якихось травах. Івасик розлігся, широко розкинувши руки й ноги. Я дуже хотів бодай щипнути малого, бодай затиснути носик, щоб не міг дихати й почав плакати крізь сон. Та не можна було: ангел стояв на чатах. Малих дітей я не мав права рухати, принаймні, якщо їхні батьки живуть по законах Божих, моляться й до церкви ходять. В іншому випадку з ангелом можна позмагатися.

Я зайшов у сон Іскри, перетворившись на Грицька Бобренка.

— Здоров, товаришу, — привітався я.

— Здоров, друже.

— Чув, ніби ти велике цабе тепер біля Пушкаря зробився.

А скоро й самого полковника за пояс заткнеш.

У них і за життя були стосунки не дуже приятельські.

— Тобі що, заздрісно?

— Та ні, чого заздрити? Поміж козацтвом ти славу здобув, проте власного щастя не маєш.

Іван ще суворіше поглянув на мене.

— Що це ти мелеш, ніби п'яний, їй Богу. У мене хата, жінка, син, чого ще треба?

Я засміявся.

— Це для тіла, для Бога, для людей. А для душі? Поглянь сюди: у мене й Маруся була, і Галя Вишняківна. Вони всім серцем мені були віддані — і я купався в їх любові. Ото щастя. Ти ж Марусю так і не зміг покорити — лишилися друзями. Лише невдахи можуть бути з дівчатами друзями.

Іскра почав нервуватися.

— Кажу тобі, іродів сину, жінка в мене!

Я знизав плечима.

— Що тобі з тої жінки. Вона ж справами твоїми зовсім не цікавиться, не знає, для чого ти живеш на світі. Думає, що для неї. Згадай: ти їй про Україну, вона тобі про воли, ти їй про козацтво, вона тобі про курчата, ти про образи, вона про гарбузи. Ти пісню заспіваєш, усі люди навкруги сходяться послушати, а вона все крутиться десь, ніколи не підійде. Не цікаво їй із тобою, а тобі з нею. Хіба це любов? От Марусю ти любив — це була справжня любов, палила, як вогонь. Лиш Маруся тебе не хотіла. Мене вибрала. Жінки люблять таких, як я. Тобі того щастя ніколи не зазнати.

— Зате моя жінка борщі добрі варить, — нарешті знайшовся що відповісти Іскра.

— А хіба в борщах щастя? До якої-небудь молодиці в Полтаві зайдеш, такого борщу дасть, аж оближешся. І до борщу — пампушків. Із салом та часником.

Іскра нахмурився.

— До чужої молодиці не піду. Гріх це.

Я засміявся.

— Тому я й кажу, що щастя такого, як я, ти ніколи не знаєш — так і лишишся мутирем.

Вирішивши, що з нього вистачить, ми забралися й пішли. Залишалось дочекатися ранку, щоб поглянути, чи проросло наше зерно. Я хотів тугу посіяти в його серці, щоб він перестав вірити у свою козацьку вдачу й запив знічев'я. А зап'є отаман — всі берега пустяться. І я з ними.

На снідання Іскра прийшов якийсь задуманий. Ми всі вже сиділи за столом, господиня накладала снідання.

— Боярин Хитрово на Україну їде. Воєводи нові вибори гетьмана оголосили в Переяславі. Дасть Бог, скинемо Виговського, — повідомив новину Іскра, привітавшись зі всіма.

Ми почали жваво обговорювати подію. Жінка в нашу розмову не встрявала, вона лише перебила її кілька разів, запрошуючи до столу, щоб кулеша не вистигла.

На обід Іскра збирався до Пушкаря. Біля хатнього порогу він спробував обійняти й поцілувати свою жінку, та вона вилася з його обіймів.

— Облиш, люди побачать.

Іван ішов вулицею попри хату Чураїв. Перехилилася хатина, нема кому доглядати. Сад занедбаний. Усе зараз снігом завалене, з подвір'я віяло пусткою. А колись звідси такі гарні пісні лінули, отут, на тій лавці, молодь з усієї вулиці збиралася, щоб послухати Марусю.

Іскра пішов далі. Намагався думати про справи полкові, про господарство, та на голову приходила тільки Чураївна. Як не намагався, а не міг її забути, витерти з пам'яті.

РОЗДІЛ XIV

Незважаючи на свої справи полтавські, ми не втрачали з поля зору й пана гетьмана. Він уже дізнався про загибель зтяжців, ходив лютий, як чорна хмара. Були й добрі новини — хан не хотів битися, а пропонував свою дружбу й допомогу проти бунтарів. Король польський прислав свого посланця — хитрого пана Бенньовського. Шляхтич усе розпинався про перспективи дружби козаків із поляками, і не такої, як досі, а рівної, повноправної.

Гетьмана вже давно намовляють його старшини, особливо Юрій Немирич, щоб розірвати з Москвою та приєднатися до Польщі. Створити разом із Польщею та Литвою Річ Посполиту з трьох держав — самої Польщі, Великого князівства Литовського та Великого князівства Руського, тобто України. Думка була непогана, бо Москва з кожним днем усе більше наступала гетьману на горло. Тепер воєвода он раду призначив, щоб вибрати гетьмана, — вони вже й у вибори почали втручатися. Їм недостатньо того, що козаки собі вибрали гетьмана самі. На противагу голосу всієї України вони поставили голос одного полку та ватаги запорозької гологи.

Довіривши Немиричу переговори з Бенньовським, Виговський став готуватися до Переяслава.

— Ти б не їхав, пане Іване, — віраджував його Немирич. — Там військо московське стоїть. А що, коли цар віри пойняв послам запорозьким брехливим і готує погубу тобі? Не їдь краще, тебе вже козаки двічі гетьманом вибирали. Ти наш гетьман, за тобою до кінця всі підемо!

Виговський поглянув на свого палкого товариша.

— Спасибі, пане Юрку, та в мене вибору іншого нема. Там Пушкар стоїть недалеко від Переяслава. Не приїду, його москалі гукнуть.

— А хіба нам воєвода царський гетьмана вибирати має, чи самі козаки? — обурився Немирич. Виговський поплескав його по плечу, не відповів нічого.

— Хіба ж краще буде, як тебе, пане гетьмане, москалі знимуть, в холодну кинуть, а Пушкаря і так поставлять?! — не здався Немирич.

— Коли так, то люд переконається, якого добра Москва нам хоче, і тоді всі проти царя з його воєводами стануть. Правда, без мене. Що ж, значить доля моя така, козацька, двічі не вмирати. Крім того, там з усіх полків братчики позбираються — не дадуть пропасти своєму гетьманові.

Слідом за Немиричем дружина почала намовляти гетьмана:

— Не їдь, не треба. Щоби біди не сталося. Воєводам царським вірити не можна, вони схоплять тебе, вб'ють.

Він пригорнув її.

— Не вб'ють, зі мною козаки будуть. Якщо цар на гетьманстві мене підтвердить, то тоді всі бунтівники собі писки позакривають.

Гетьман усе-таки виїхав. З усіх сторін до Переяслава потягнулися козаки. Рада мала відбутися на Стрітення. Ромадановський із москалями там стояв уже кілька місяців, чекали ще боярина Хитрово з царською грамотою, князь Трубецькой стояв у приграниччі на той випадок, що козаки почнуть бунтувати.

Переяслав

Місто між Трубежем та Альтою зустріло нас сонячною морозною погодою. Усе було закутане снігом, сніжинки виблискували на сонці, засліплюючи очі. Великі снігові шапки лежали на стріхах хат, на церквах, на деревах. Така ж погода була чотири роки тому, коли козаки клялися на вірність цареві, а той приймав їх під свою руку...

Після служби Божої в церкві козаки посунули на майдан. Говорили між собою насторожено, змовчалися, щоб триматися спільно, щоб не датися московським воєводам. Стрільці з одного боку оточили майдан, були в бойовій готовності.

Коли всі зібралися й запанувала тиша, на поміст вийшли старшини під стягами й бунчуками, а також бояри Хитрово та Ромадановський.

— Панове-товариство, — заговорив до ради генеральний осавул. — Прислав нам государ наш грамоту, чи велите зачитати?

— Хай читає!

— Читай! — погодилися козаки.

Один із бояр гучним голосом почав читати. Козаки тихо слухали, намагаючись зрозуміти зміст заплутаних слів. Одним словом, там ішлося про те, що бояри прибули сюди, щоб відібрати в нового гетьмана присягу, вручити йому ознаки влади. Проте козаки мусять підтвердити його на гетьманстві при послах царських, а коли на то воля війська, то вибрати собі нового гетьмана.

Козаки насторожилися — про всяк випадок прийшли на раду з шаблями.

— Тож нехай пан Виговський покладе перед товариством булаву, — мовив боярин.

Тут перед товариством став чернець Петроній, духовна особа при гетьманові. Він обережно поклав булаву на стіл.

— Де ж сам гетьман? — не зрозумів боярин. Він почав оглядатися навколо себе, чи не коїть чогось дивного. Йому ще зранку доповіли, що Виговський прибув до Переяслава, та чого він не тут, чого не на раді? Чи не задумав чого хитрий писар?

— Гетьман лишився в хаті. Велів булаву передати та поклонитися великій раді. Він бачить до себе неласку з боку царського величства, тому гетьманом більше бути не хоче.

Усе затихло. Хитрово розгублено крутив головою, не знаючи, чи радіти йому чи боятися. І тут він зрозумів, як хитро Виговський поламав його план. Ті, що були проти гетьмана, затихли, не знаючи, що казати, зате прихильники загорлали так, що аж сніг почав осипатися з гілок дерев.

— Виговський — наш гетьман, ми його всім колом вибрали!

— Не дамо тобі, боярине, булаву в нашого гетьмана забрати!!!

— Все віддамо, не уступимо вам, бородаті! — гукав хтось здалеку.

Галас був неймовірний. Коло почало звужуватися навколо старшини й бояр, всі кричали на купу, лаяли москалів в батька й матір. Козаки були обурені тим, що вони хочуть вирвати з рук гетьмана булаву. Коли хто й має право це зробити, то це самі козаки, а не московські бояри!

Хитрово налякався. У них, у Москві, таких бурхливих рад народних ніколи не побачиш. Це мов стихія морська й степова разом взята. Ось що таке козацька вольниця, яку вони, бояри, ніяк не могли зрозуміти досі.

А козаки й далі лаяли воевод, то тут то там до старшини долітали слова «дупа», «лайно», «собаки», «іроди», «батько», «матір» та інші. Стрільці були готові втрутитися в раду. Хитрово міг лише дати знак — і почнеться бійня. Козаки також були настроєні рішуче.

Та боярин цього не зробив. Він мав інструкцію від царя, як діяти в кожному випадку, як би не розгорталися події. Тому підняв руку. Осавули своїми вигуками сязь-так втихомирили народ.

— Згода, — мовив боярин. — Кличте Виговського, цар затверджує його на гетьманстві.

Майдан вигукнув стоголосо. Вони таки обстояли своє право, однак це ще не кінець. Усі розуміли, що Москва цього так не залишить, та поки що перемога була за козаками.

Виговський вийшов до ради, вклонився козакам. Він узяв із рук боярина булаву й бунчук. Після того склав присягу на вірність цареві в церкві.

— Пакленісь, гетман, што не разарвьош дружби с царьом, што не перекинешся к ляхам, — наполягав Ромадановський у церкві. Гетьман поглянув на нього вовком, проте скорився.

Після того козацька старшина з боярами пішла радитися, козаки розійшлися святкувати.

Ми також були на цій раді — такого пропустити не могли. Чули, як козаки незадоволено гомоніли перед радою, дехто з них підтримував Виговського, інші були чимось незадоволені. Та коли нависла загроза, коли бояри замахнулися на святе — на вибори — усі стали як один за гетьмана. Бояри затвердили його, та я знав, що Пушкар і так не змириться: надто довго бачив себе гетьманом у своїх снах, щоб так просто віддати ворогові булаву.

Нам дуже кортіло подивитися, як будуть говорити старшини з боярами, подивитися наживо. Біда окутав нас своїм туманом, ми пішли в будинок полковника, де всі зібралися.

Вскочили у ворота разом із деякими полковниками й хотіли пробігти за ними в сіни. Раптом перед нами став здоровенний боярин із довгою бородою.

— А ви куда, галубчікі?

Я оглянувся, до кого він говорить, але бородань дивився просто на мене. Як він міг нас побачити?

— Ти, ти, хахол. Здесь наша територія, і вам тут делать нечева!

Тут до мене дійшло — це був такий самий чортяка, як ми, тому й міг нас бачити.

— А ти що, тут за старшого?

Чортяка пропустив моє запитання.

— Ідіте пагуляйте, делать здесь нечева.

— Сам іди гуляй, цапина морда. У нас від пана уповноваження є, — вишкірився Лихо.

Це чортяка також пропустив. Нараз заговорив по-нашому, аби ми краще зрозуміли:

— Слухайте, голубчики, якщо через вас ми щось пропустимо і нам зірветься ціла комбінація — то я сам, навіть без волі господаря, вам ноги з дупи повіриваю.

— Що? — вишкірився Біда. — Ану давай, матері твої гроба, кості...

Звідки з'явилися ще чорти в червоних московських каптанах, оточили нас. Я й не гадав, що їх тут може бути так багато, ніби кожен боярин мав свого персонального чорта.

— Хлопці, ми тут працюємо, а вам робити нічого. Можете прийти, коли ми закінчимо, — пояснили нам ще раз люб'язно.

Смикатися не було змоги — їх надто багато, настроєні агресивно.

— Та добре, Дух Святий вам у селезінку, — сказав я. — Чого так відразу хвилюватися?

Вони позадкували й один за одним вскочили в сіни. Ми залишилися стояти на подвір'ї ні з чим.

Це були біси з московської контори. Нею особливо пишався наш господар і говорив, що вона одна з найперспективніших. Нам із ними змагатися поки що було годі.

— Ходімо, цей виноград для нас іще зелений, — сказав Лихо словами грецького байкара.

— Нічого, ми тут на Україні такі справи перевернемо, що й московським агентам завидно стане, — сказав я, різко обернувся й пішов.

Під тиском бояр гетьман мусив пристати на їх умови. У Чернігові, Ніжині й Переяславі мали стати воєводи, і козаки мали утримувати їх зі своїх податків. Зате Виговський вимагав, щоб москалі вдарили на Пушкаря. Раз війська стоїть тут, то нехай і розправиться з бунтарями. Насамкінець Виговський надавав боярам подарунків, і ті вирушили назад до Москви. По дорозі бачилися з Пушкарем, просили більше не бунтувати проти гетьмана, але й дякували за вірну службу. Виговський розумів, що одними грамотами й закликами Пушкаря не вкоськаєш. Москва навмисно підтримувала Пушкаря, аби була противага Виговському.

Не спускаючи ока з Виговського, я далі спостерігав за Пушкарем та Барабашем. А ще не забував і про свого Іскру. Він далі ходив задуманий, хоча й нудьгувати йому не доводилося. До Полтави почала збігатися голота. Пушкарь усіх записував до свого війська, хто тільки просився; позбігалася ласа до легкої здобичі біднота. Голоколінники думали, що після успіху повстання вони будуть записані до козацького реєстру, а зараз нечувано збагатяться на грабунках багатіїв.

Військо їхнє не було ні добре зорганізоване, ні озброєне, зате досить численне. Не чекаючи наказів своєї старшини, «дейнеки», а саме так називали себе повстанці, почали нападати на землі багатіїв із сусідніх полків, вірних гетьманові.

Іскра допомагав усьому тут дати лад. Товкся на коні цілими днями, приходив додому під вечір. Був мовчазний, щось не зачіпав уже жінки, не сміявся до сина, бавився з ним якось неохоче. Я помічав це, тишився про себе: проростає моє зеренце. Адже про щось думає наш підполковничок. Хто зна, де то він товчеться цілими днями, чи справді гоцає на коні, як говорить, чи на комусь другому.

Жінка, бачучи його журбу, і собі почала бентежитися. Хоч була завжди у справах, у роботі й клопотах, проте відразу звернула увагу, що з чоловіком щось не те.

Цього вечора вона наготувала на всіх вечерю, а для чоловіка особливу. Коли Іскра повернувся додому, як завжди, мовчазний, навіть трохи сердитий, вона нагодувала його, а тоді приготувала гарячу купіль. Молодого козака здивувала така раптова увага жінки, однак йому таке обходження подобалося. Розлігся в ночвах із гарячою водою, закрив очі від задоволення. За вікном свистів вітер. У хаті було тепло, напалено. Козаки вже хропіли в іншій кімнаті, у колисці спав Івасик.

Відпарений та відніжений, він перевдягнувся, ліг на застелене свіжими покривалами ліжко. Жінка постаралася на славу, він із захопленням дивився на неї, на її стегна, на груди, які випирали із сорочки.

І козак не витримав. Він встав, узяв її за руки.

— Ходи, — мовив.

— Що? — вдала жінка, що не розуміє.

Він обняв її, почав цілувати.

— Зажди, Івасик ще може прокинутися, — просилася вона, та він не пускав.

— Козаки ще не сплять, можуть почути, — зробила жінка ще одну спробу вислизнути від нього, але тільки ще

більше «розізлила» його. Він поклав її на ліжко, швидко роздяглися.

Іскра не поспішав, хотів як слід насолодитися нею. Тепер козак зрозумів, яка в нього жінка-чарівниця, як йому пощастило в житті, у стократ більше, ніж Грицькові. Нехай Бобренко й був більшим красенем, нехай більше жінок його бажали, проте такої, як його пані Іскрова, Грицько не мав і не здобув би ніколи. Його ж, Іскру, ніколи не цікавить ні господарство домашнє, ні хатні клопоти, ні догляд за сином, ні інші дрібниці, з яких і складене життя. Вона залишила його віч-на-віч зі своїм козацтвом, зі своєю Україною, взявши на себе найважче.

Він брав її, вона міцно пригортала його до себе, немов не хотіла відпускати, бажаючи його ще, ще і ще.

Вони лежали: він на спині, вона на його грудях.

— Про що думаєш, мужу мій?

Він знизав плечима.

— Клопоти військові спокою не дають. Хочеться думати про щось приємне, а на голову все одно лізе одне й те саме.

Вона посміхнулася. Знала, що він їй не брехав би.

— А я думала, що якась чарівниця полтавська твій спокій викрала.

— Та облич, — відповів козак спокійно, не розплющуючи повік.

Якусь мить мовчали.

— А скажи, Гриць Бобренко гарніший був за мене? — нараз спитав.

— Чого питаєш? — вона поглянула на нього.

— Чув, що він усім полтавським жінкам подобався. А я? Тепер посміхатися була черга їй.

— Не вір пліткам, це за тобою всі дівки пищали. Ще б пак, такий знаний козак і гарніший набагато від того Бобренка. Коли ти вперше заговорив до мене, пам'ятаєш там, на вулиці, мої подруги ледь не луснули від заздрощів.

— То ти полюбила мене за те, що я був значний козак, чи за мою вроду? — питав далі Іскра.

— За твого коня. Такого румака не те, що Пушкар, сам Хмельницький ніколи не мав. Такий коник цілої слободи вартий. Гарячий, карий, як вогонь.

Іскра розплющив одне око, глянув на неї й зрозумів, що з нього кепкують.

— А я, дурень, весь час думав, що це за мої ясні очі ти мене полюбила.

— Ти також колись говорив, що полюбив мене за брови мої рівненькі. А потім признався, що тобі борщ мій сподобався найбільше. За борщ мене полюбив, а не за брови.

Вони вже давно так не говорили собі. Щоденні клопоти й тривоги забирали в них весь час та сили. Та не сьогодні, ця ніч була їхня. Після деякої мовчанки знову заговорила вона. Жінка відразу здогадалася, що розмову про Гриця її чоловік почав не випадково — Маруся все ще лишалася в його серці.

— Дурна була Чураївна, що Грицька вибрала, а не тебе.

Тепер він розплющив відразу обидві повіки.

— Чого це ти раптом згадала?

— Так. Ти ж сам питає, хто гарніший.

Іскра знов заплющив очі.

— Він їй подобався, серцю не накажеш, кого любити.

Та жінка збиралася до кінця сказати, що хотіла:

— Це через батька вона вибрала його, а не тебе.

Іскра не зрозумів. Вона терпляче пояснила:

— Вона не любила козацьку старшину — ні твого батька, ні Хмельницького, ні Вишняка. Вони повстання підняли проти ляхів, усі живими лишилися, а батько її загинув. Його ляхи спалили у Варшаві — страшна смерть. Гордій Чурай був простим козаком, а так воно є, що старшини справу починають, а простим козакам закінчувати доводиться.

Іскра вдав, що дрімає, та думав над словами жінки. Справді, Маруся була сильною, така кривда могла запектися в неї в серці. Батька і справді дуже любила — це він навчив її малою співати.

Іван глянув на вікно. Зорі рясно висипали на небо. Там десь, поміж ними, є й зоря його Марусеньки. Зараз вона

дивиться на свою Полтаву, просить Богородицю за козацький полк їхній, що з дня на день може виступити в похід. Вийде з міста із піснею, заспівають дружно її улюблену «Засвітали козаченьки»...

Буде ще не один похід, не одна битва, попереду страшний ворог, позаду рідна Полтава, а вгорі, поруч із малиновим козацьким стягом, Марусина пісня.

Іскра пригортав до себе кохану дружину, що вже тихо спала, своєю господиню, розумницю. Недалечко в колисці сопів Івасик, а згори посміхалася Марусина зоря.

РОЗДІЛ XV

Весна цього року атакувала стрімко й рішуче. Сонце відтіснило сніги спочатку з верхів, а тоді все далі й далі. Ворскла також пробила крижану оборону й понесла свої води широко, змиваючи сніг із берегів. Зачувши весну, почали злітатися журавлі. Кажуть, що це вони приносять весну на своїх крилах. Неправда, це весна приносить їх. Відсидівшись у теплі, вони повертаються, щоб доказати, які вони вірні сини України.

Скажу вам, що мені, персонажу негативному, весні радіти нічого. Це ви мали б тішитись квіточками, метеликами, пташками, сонечком, життям. Моя доля — радіти ночі.

Із практичних міркувань весна, безумовно, краще. Тріскучий мороз не сковує тіло, крижаний вітер не пронизує його, наче ножем. Усюди болото під ногами, мокро, жерти хочеться. Та все одно — це краще, ніж зима.

З весною оживав і наш полтавський рух. Деяке озброювалися ножами, рогатинами, навіть колами, затесавши їх. Народу в місті було повно, всі чекали. Полтава перетворилася на великий повстанський табір, все тут кипіло, мов у казані, всі були в роботі. Хлопи, що повтікали до Пушкаря, вірячи у свою крашу долю, працювали з подвійним завзяттям.

Ми намагалися не робити нічого — не для роботи нас мати породила. Ми крутилися то коло Барабаша, то з Іскрою, то з Іваном Донцем. Це був новий вождь дейнек, що невдовзі став загальним улюбленцем. Це він найчастіше виводив їх на грабунки багатіїв, хоч Пушкар намагався стримувати. Ми тільки те й робили, що намовляли всіх підряд до вилазок на чужу територію, якою тепер стала вся Україна, крім Полтав-

ського, а частково Лубенського й Миргородського полків. Ми палили, грабували, кількох відправили на той світ, що доставляло нам найбільше радості.

Щоб задурити голову Виговському, Пушкар дав клятву боярину Хитрову, що бунтувати більше не буде, за що отримав грамоту, карбованці й соболі. Він, як і Барабаш, чекав свого часу. Тим часом дейнеки не розходилися. Ними керував Донець. Це було вигідно всім — і Пушкар, і бояри мали на кого звалити, а повстанці тим часом робили погроми. Запорозький посланець Михайло Стринжа, який також для запорожців отримав грамоту, закликав чернь до бунту. Він розпустив чутку, що проти гетьмана цар дав Пушкареві гармати, що в Білгороді стоїть сорок тисяч ратних людей і що цар закликає всіх повставати проти Виговського разом із Низовим війством. На гетьмана постійно йшли доноси.

У цей час Виговський послав послів до Москви, Лісницького й Богуна, щоб ті замилювали москалям очі, що гетьман їм вірний, щоб не слухали Барабаша й Пушкаря, які далі бунтують, б'ють людей, грабунки чинять. Сам тим часом вів переговори з ханом. Він розумів, що Москва ніколи не допоможе йому приборкати бунт, а лише буде посилати Пушкареві соболі й нічого не варті грамоти. Тоді ж, за деякими відомостями, до Пушкаря й справді прийшли московські гармати, зброя, гроші. Полтаву слід було покарати так, щоб іншим відпала охота бунтувати, а цареві показати, хто на Україні господар. Немирич безперестанно вів переговори з Казимиром Беншовським, послом королівським. Вони склали угоду, яка могла би примирити козаків із поляками і знов прихилити Україну в обійми Речі Посполитої. Немирич від імені гетьмана ставив досить високі вимоги до польської сторони, аж Беншовський обливався потом, але мусив приставати на них. Не той був час, щоби Польща Україні могла щось протиставити.

Звідкись пройшла чутка, ніби запорожці ввіймали трьох татар, що хотіли в човні з дровами прокрастися Дніпром. Вони зізналися, що йдуть від гетьмана до хана, розказали,

що гетьман із ханом хоче завести дружбу, і хан зовсім не проти.

Запорожці заворушилися, з ними й Пушкар. Він оголосив, що гетьман-зрадник, лях, і почав готуватися до війни.

Донець вивів знову свій загін на вилазку в Чигиринський полк. Цього разу ми мали «покарати» Івана Бублевського, гетьманового шуряка. Він мав хутір на землях Лівобережжя, нас туди мав провести один із хлопів-утікачів.

Слобода розташувалася в долині річки. Була таким собі козацьким раєм, про який мріяв не один козак, не один запорожець, лежачи в холодному окопі чи стоячи на варті серед засніженого степу. Тут, як у пісні співається, і ставок, і млиннок, і вишневенький садок. Посередині стояла церква, недалеко будинок самого господаря. Навколо — хати козаків-підсусідків. Господар відділив їм частину від своєї землі, за що вони допомагають обробляти його землю. Ну чим тобі не рай?

Ото ми, як справжні чорні ангели, мали зараз у той рай ввірватися й розбити його в пух і прах. Наші коні замісили болото по дорозі, мов тісто. Самі були обтріскані з ніг до голови, проте їхали швидко — зупинок робити не могли. Ще не вистачало, аби Бублевського хтось попередив і він утік.

Ми ввірвалися в слободу на сам обід, розставивши кілька десятків навколо села. Було нас близько сотні, всі на конях, озброєні шаблями й пістолями. Ми гукали, свистіли, палили вгору з пістолів. Побачивши такий наїзд озброєних людей, люди почали збиратися до церкви.

— Де Бублевський!? — заричав Донець.

Йому не відповіли. Люди збилися в купу, налякавшись.

— Знайти, притягнути, — скомандував Донець, сам же спитав людей: — Ви хто, люди?

Відповів старий дід:

— Козаки ми. Не реєстрові, правда, — охочекомонні.

— Чого ж на пана спину гнете?

Дід зрозумів, з ким має справу.

— Минули, батьку, ті часи, коли ми на пана робили. Нема вже панів. Є козаки та старшина. От ми й працюємо, кому ж робити, як не нам? Воювали-воювали, набридло. Скільки можна. Земля он робочих рук чекає.

Скидалося на те, що козаки захищали свого старшину. Донець верхи підїхав до діда.

— А нам розповідали, що дурить вас Бублевський, що спину на нього гнете напівдурно, а він із вашої праці он які хороми поставив. У чому його заслуга, брати? Що він зробив? Йому гетьман-зрадник подарував за хабар ці землі, а ви тепер маєте горбатіти на нього? Це ваша земля а не його, на себе робіть!

Люди загули. Вони почали говорити голосніше й голосніше:

— А нащо нам стільки землі, що нам із нею робити? І хто ти такий, що нам тут землею роздаєш? Що в тебе є? Універсал маєш? А Бублевський має і не від Виговського, а від світлої пам'яті Богдана. І нам землиці дав, ми собі працюємо. Чого тут приперлися й баламутите, біду на наші голови накликаєте? — гукнув інший дядько, його підтримали жінки.

Тут виїхав той хлопець, що привів нас.

— Отямтеся, сліпі. Новий гетьман тепер у нас буде, та не панський, а народний. Він нам ці землі жалує. Самі тепер панами будемо!

Усі замовкли. Люди боялися таких блискавичних перемін, хоч і на свою користь. Народ уже не вірив нікому, люди знали, що прийнявши бік Пушкаря, завтра попадуть під шаблю гетьманську. Їм, простим людям, краще триматися осторонь.

— Чого мовчите? — гукнув Донець.

— А не віримо, — сказав дідуган. — Ти, батьку, вже вибачай і за слова мої карай мене лише. Я за життя своє завше правду казав, і панам польським, і запорожцям. І тобі скажу. От ти землю нам даси сьогодні, а завтра гетьман на тебе татар

нашле, і підеш ти з ясиром та нас за собою потягнеш. Не тільки землю, а й життя загубимо. Так що лишіть нас у спокої. А Грицька, — він показав на поводиря. — Не слухайте. Він ледащо, а до того лайдак, пияк і брехун. Він усе зробить для того, аби лишень нічого не робити.

Донець ніби по писку заробив. У козаків не було такого звичаю карати за правдиве слово, тож він спочатку стиснув нагайку, та стримався, не вдарив. Лише кинув, щоб принизити старого:

— Якби всі такі боягузи були, ми б ніколи з батьком Хмелем не вигнали ляхів з України.

Дід поблід. Він ступив крок уперед, поволі скинув свитку, потім сорочку. Ми дивилися на нього, не знаючи, що це він робить. Тоді дідуган показав шрам на ребрах, потім вм'ятину коло самого серця, а тоді гулю на плечі.

— Це від шаблі гусарської під Корсунем, це куля панська під Берестечком, а це спис татарський біля Умані. Я, сину, від Жовтих Вод війну пройшов. Не міг терпіти того, що батьки на панщині померли, що діти голодують, бо пани податками обложили, що молитися в церкві не дають, за бидло мають, що старшин моїх за бунт у Варшаві живцем спалили. Того я терпіти не міг. А тепер чого треба? Он церква, там школа, там хата, за нею город. Он волики пасуться, кури по подвір'ї бігають, гуси на ставку. Чого, сину, ще?

Донець прикусив губу. Крім слів правди, його більше дратувало те, що старий його більше не називав «батьком», а «сином». Запала незручна мовчанка, лише кінь форкав, гриз вудила. Тут із другого кінця запорожці притягли Бублевського.

— Щось пан затримався у своїх хоробах та не поспішаєш зустрічати дорогих гостей. Як же це негарно, де ж твоє виховання, пане? — гукнув я Бублевському, перериваючи цю мовчанку. На мої слова запорожці відповіли посмішками.

— Певно, встиг поховати своє добро по всіх закапелках, щоб ми не забрали, — сказав Лихо, підтримав Біда:

— Нічого, і так знайдемо. Так припечемо п'яти, що сам усе віддаси.

— Із собою й так на той світ золота не забереш, — закінчив я.

Бублевський був в одній сорочці, дивився на нас пронизливо.

— Чого налетіли на мою слободу, наче харцизи? За грабунком під суд підете!

— Ми по душу твою прийшли, пане, — сказав я.

— Прийшли, то беріть. Лише людей не займайте. Та зятимте собі, що за моє життя ви таку муку перетерпите, що й чортам не снилося.

«Звідки йому знати, що нам сниться?» — подумав я. Заговорив Донець:

— В'яжіть його, приведемо на суд у Полтаву. Майно забирайте на наші потреби військові. Хату паліть на научку другим.

— Не маєте права, собаки! Геть від мене руки, не підіду під ваш суд. Лише гетьман та суддя генеральний мене має право судити, а не такі драби, як ви! Мені гетьман старий землю цю дав за заслуги перед Військом Запорізьким, за кров мою, на полях битовних пролиту. Я бився з ляхами за цю землю, за цілу Україну бився! А ви в той час де були, собаки?! Пліюю на вас і на ваш суд! За мене гетьман із вас по три шкури лупити буде!

Мабуть, він зробив помилку, що почав нас лякати, ображати. Хоча на суді в Полтаві йому б і так жити не дали.

Я простягнув Донцеві кола.

— Як гавкає панська собака. Нащо його аж до Полтави тягнути, щоб він там брехав на чесне товариство. Собаці собача смерть, зробимо суд просто тут.

Донець зіскочив із коня, узяв кола в руки, став перед Бублевським.

— Молися.

Той лише пліюнув.

Тоді Донець ударив — Бублевський упав. Отаман кинув кола, пішов. Я підійшов, взяв кола в руки. Поруч були мої

побратими та ще кілька дейнек. Ми почали добивати його. Він глухо стогнав, закривши голову руками. Потім вже не закривав, та удари продовжувалися. Вони падали на бездиханне тіло, що лежало в калюжі крові.

Нам здавалося, що добивали ми його швидко, насправді пройшов якийсь час. Дехто з людей кинулися захищати його, та їх тут же дістали шаблями, решта розбіглася. Запорожці почали палити за ними з пістолів.

Давши іще кілька палиць уже мертвому Бублевському, я відвернувся й витер піт. Добра робота. Тепер треба йти грабувати тих мутирів, може, іще когось вдасться забити. Годі все спалити, нехай горить козацький рай!!!

РОЗДІЛ XVI

Ріка Цибульник. На південь від Чигирини

Козаків від їх споконвічних ворогів відділяла ріка. Орда стояла широкою чорною хмарою, що клубочилася, мов перед грозою. Воркотала. Козаки стояли до татар лицем. Мовчки. Лише стискали в руках самопали й списи. Попереду був гетьман на білому коні з булавою в руках. На голові мав шапку з двома перами, як колись носив Хмельницький, на плечах золочена накидка, жупан на гетьманові шитий золотими нитками. Багато хто з козаків косо дивився на такий вигляд, але Виговський так одягнувся не для них. Хан любив розкіш і пиху — сам був у золоті, тож Іван Остапович не міг перед ним стати як пастух.

Сьогодні про битву між козацтвом і ордою не йшлося. Зібралися тут, щоб помиритися. Таке траплялося час від часу. То козаки допомагали кримським ханам бити турків, то татари разом із козаками йшли на ляхів.

Виговський розумів, що татари — союзники непевні, як і, до речі, всі інші. І ляхи, і москалі, і татари завжди будуть битися лише за свої інтереси й ніколи для України нічого доброго не зроблять. Та все ж союзник потрібен. Хоча би для того, щоб не напали й не вдарили в спину, коли розв'яжеться війна з Пушкарем та москалями. А ще татари можуть взяти на себе удар запорожців, так що чубаті гультяї нехай краще йдуть на Крим, ніж на Україну.

Гетьмана пропустили в ханське шатро самого, рада з усією старшиною й мурзами була запланована на пізніше. Хан сидів на килимах, обкладений подушками. Позаду нього стояли наблизжені. Був невисокий, очі вузькі, одягнений у розкішний каптан.

Виговського зупинила охорона за кільканадцять кроків від хана. Гетьман віддав їм свою шаблю дамаської сталі з позоло-

ченим руків'ям. Хан поманив його рукою з безліччю перснів на пальцях.

— Чолом тобі, великий хане, б'є Військо Запорізьке. Зичимо тобі здоров'я і довгих років життя.

Хан відірвав від грона винограду одну виноградину й кинув собі до рота. Виноград розкішними галузками лежав на таці, яка стояла на триногому столику. Виговський лише здивувався, звідки навесні ханські євнухи роздобули йому винограду?

— І чого хочуть козаки від мене? — спитав хан, а товмач перевів.

— Хочемо миру й дружби. Думаю, ти, великий хане, як і всі твої славні предки, хочеш того самого. Тільки про дружбу говорити стоячи якось незручно.

Хан поглянув на того зухвальця, що захотів сидіти в його присутності. Казали, що Хмельницький був таким же нахабою й дозволяв собі подібні зухвальства в розмові з Іслам-Гіреєм. Навіть голос підіймав! Цей Виговський — його школа. Вони, козацькі гетьмани, чують за собою багатотисячне військо, тому й почувуються впевнено. Ну що ж, до пори до часу образу можна йому стерпіти, адже в нього є хороша пропозиція, вигідна для орди.

Хан таки вказав йому на килимок навпроти себе, Виговський поважно сів.

— Ви, невірні, часто порушували свої клятви, чому ти думаєш, що тепер я тобі повірю? Чим докажеш щирість своїх слів?

Виговський поклав руку на булаву.

— Не вірити мені, великий хане, се твоє право. Колись Хмельницький залишив свого старшого сина в славного Іслам-Гірея як заручника своїх слів. Я залишати нікого не буду. Мене так лиха година не притиснула, як Хмеля. У мене за спиною могутнє військо, велика земля, тому, я гадаю, кожен володар мав би бажати дружби з нами. Дружити, торгувати завжди краще, ніж битися.

Хан стиснув кулаки.

— Ти зухвало говориш, гетьмане. У листах твої слова були набагато нижчими й тихішими. Чи ти забув, може, що з намісником Аллаха бесідуєш?

При тих словах охорона приготувала списи, приблизилася. Виговський залишався спокійним.

— Годі тобі, великий хане, наміснику Аллаха, ти ж знаєш, що коли орда в дружбі з козаками, то завжди сита. Разом ми здобудемо великі перемоги, поб'ємо своїх ворогів.

— Я й так одним ударом можу побити ворогів Аллаха, у мене війська, як піску на березі моря.

Він кричав, але й це не вивело гетьмана з рівноваги.

— Твоєму війську рівних у цілому світі нема. Тому ми й просимося під захист, великий хане!

Від цих слів татарин пом'якшав, гетьман говорив далі:

— У царя також військо велике — наче дерев у його лісах. Він забрав землі в ляхів, хоче забрати наші вольності, тобі, великий хане, він також добра не бажає. Москва стає все сильнішою, набирає сили щоденно. Цар не хоче нашої з тобою дружби — лише ми разом можемо його стримати.

Хан був уже спокійний. Він побачив, що залякати Виговського не можна, вирішив спробувати його на міцність духу.

— Ти, гетьмане, є невірний, а Аллах велить із невірними воювати, а не дружити. Ти не князь, не король, а простий козак. Чому я з тобою маю ставати на монарха, на царя-помазаника?

Гетьман посміхнувся у вуса.

— І ти, великий хане, і твої мурзи, і беї понабиваєте свої скрині здобиччю. Згадай, як було за Хмельницького.

Хан лише рукою махнув.

— З твоїм Хмельницьким ми лише біди наїлися, а скрині наші спорожніли. Ні, гетьмане, бачу, дарма я сюди прибув. Добре мені радили, щоб не мати ніякої справи з гяурами, бо Аллах великий лише карає за такий гріх. Знімайтеся! — крикнув своїм помічникам.

Це мало б означати кінець аудієнції. Виговський дивився на хана, спробував розкусити його. Цей вузькоокий монгол розумів, що ріст московської держави, у складі якої буде Військо Запорозьке, може вилізти йому боком. Та він хотів, щоб гетьман плазував перед ним, просив, як це роблять його

наближені. Щоб віддав щось за татарську дружбу. Щоб обіцяв, обіцяв, обіцяв!

Вони обоє підвелися.

— Великий хане, дозволь на кінець слово сказати.

Це було нахабно — заговорити до хана без його на те волі. Та Виговський на етикет не зважав, а хан уже звик до цього.

— Говори.

Виговський витримав паузу, тоді сказав:

— У козаків із татарами були завжди свої порахунки. Ми торгуємо, воюємо, допомагаємо один одному. Так було споконвіку. Та поглянь, московський цар відібрав собі у правовірних під самим носом такий великий шматок Ляхистану. Як це вони посміли, скажи, великий хане? Сам султан Великої Порти собі такого не дозволив, а тут цар московський починає землі ділити, собі чужі володіння забирати. Чи ж не принизив він тим тебе, великий хане, де твоя помста? Скажи, чого твої безстрашні орди дозволяють ворогам робити, що їм заманеться, всупереч волі Аллаха?

Хан уже повертався, щоб іти, стояв боком. Він поглянув на гетьмана.

— Ти дуже хитрий, гетьмане. Що ми отримаємо за свою дружбу?

— Здобич військову.

— А ще?

— Наші шаблі. Станемо на всіх ворогів твоїх.

— Мало.

Гетьман знизав плечима.

— Ще подарунки приготував для тебе й твоїх людей.

Хан подарунки любив і знав, що Виговський на ці подарунки ніколи не скупився.

— Добре. Я знаю, що в тебе багато ворогів між козаками. Ми допоможемо тобі їх побити, за це заберемо собі полонених у ясир.

Виговський знову посміхнувся у вуса.

— Добре, ми домовилися. Запрошую тепер у наш табір на учту.

Чигирин

Там, на Цибулькику, був укладений мир між козаками й татарами. Орда поволі посунула на південь, щоб стягнути сили, а тоді разом із гетьманом напасти на Полтаву. У наметі Виговського була велика учта, козаки стріляли вгору з мушкетів, били з гармат. Гетьман повернувся до своєї столиці, щоби також зібратися із силою, а тут його вже дожидав царський посол — стольник Скуратов. Він почав допитуватися гетьмана, чого той зустрічався з ханом татарським. Виговський відповідав, що це він стягнув татар на ворогів своїх Пушкаря й Барабаша. Тоді Скуратов почав переконувати його, що так робити не годиться, що великий гріх гетьман на себе бере, коли подає руку нечестивим агарянам. Звинувачував його в тому, що гетьман присягу, дану царю, ламає. Виговський втомлено сів на ліжко.

— У мене грамота єво велічества к Пушкарю і Барабашу. Встань, гетман, грамоту царскую нада стоя слухать.

Виговський зітхнув, встав.

— Усе у вас так високомірно, — мовив стомлено.

— «Ти, гетман войска запорозкаго, хочешь, чтобы ми, великий государь, ізволілі послать на Запорожье на прежнюю нашего царскаго величества грамоту...»

Він читав довго, перераховуючи, де й коли які грамоти були послані Пушкареві й Барабашу, а також Стринжі. Коли Скуратов закінчив, Виговський сказав йому, розізлившись:

— Цією грамотою Пушкаря не заспокоїти, а взяти б йому та голову зняти або на суд військовий прислати. Богдан Матвійович Хитрово обіцяв взяти Пушкаря й привести його до мене. Та не тільки не привів, а навпаки, підбадьорив його, соболів та грамот надарував. Це від тих грамот, що ви Пушкарю й Барабашу понадавали, всі бунти пішли. Це не перша грамота, до нього послана, та він, Пушкар, на них і не зважає. Тож я йду зараз на нього й вогнем та мечем його втихомирю. І куди б він не втік, хоч і в міста государеві, всюди буду діставати його, а хто за нього заступиться, то від мене отримає.

РОЗДІЛ XVII

Літо прийшло ще швидше, ніж весна. Навколо Полтави все зазеленіло, відувіло, трави по долинах і байраках пішли вгору, сонце пригрівало. Був кінець травня, коли гетьман підійшов до Полтави. Мав із собою десять тисяч козаків та зтяжців і ще п'ятнадцять тисяч татар із перекопським мурзою Карач-беєм. Він розділив військо на три частини. Половину козаків розмістив у долині Полуозера, другу — між селами Рябцями й Жуками, татари стали в Соколиному Байраці. Проти гетьмана були козаки Полтавського полку, переважно кіннота, дейнеки, а також великий загін запорожців, що прийшов на поміч Пушкареві. Усього разом у Пушкаря й Барабаша було двадцять тисяч війська.

Не чекаючи дій гетьмана, Пушкар вирішив напасти першим. Рушив до Соколиного Байраку, щоб відрізати татар від козаків і розбити поодиночі. Та Виговський цього разу вже підготувався до такого раптового нападу й сам ударив першим. Бій спалахнув гаряче — спочатку гаркнули мушкети, тоді пішла рукопашня.

Проти нас стояв полк зтяжців, як виявилось пізніше — німаків. Вони наїжилися списами й стали сильно до бою. Як ми не намагалися прорвати їхню оборону або хоч відтіснити з позицій — даремно. Вони стояли затято, билися мужньо. Запорожці атакували їх із великою силою, проте розбивалися об цю лаву, як морська хвиля об скелю. Тоді січовики вирішили взяти хитрістю — стали відступати, вдаючи, що тікають. Німці рушили за ними, не ламаючи строю.

Тим часом татари побачили, що запорожці відступають, вирішили добити їх, щоб не втратити своєї здобичі.

Раптовий крик «Алла! Алла!» почувся звідусіль. Орда півколом летіла на нас, з дикими криками випускаючи хмару стріл. За-

порожці почали падати. У мене й самого стріла пролетіла над самим вухом і вп'ялася в сусіда. Мимоволі я зіщулювся.

Барабаш, що з'явився тут, швидко перегрупував нашу лаву, дав залп по татарах. Вони полетіли з коней шкереберть.

Усе одно, опинившись між двох вогнів, нам було не до жартів. Я став оглядатися, чи не йде нам підмога й куди можна дати драпака.

Татари вже були поруч, я бачив їхні приплюснуті обличчя, їх луки, що в черговий раз скрипіли в руках, натягуючи тятиву.

І тут вискочив зі своїми Іскра. Він вів за собою кілька сотень вершників — вони вчасно поспіли нам на допомогу. Іван мчав першим, вимахуючи шаблею та щось вигукуючи, чи то до своїх товаришів, чи ворогам. Вони з розгону врзалися збоку в татарську лаву, ламаючи її стрій.

Татари завжди були сильними, коли самі нападали ззаду чи з тилу. Та коли били з боку їх, вони тут же збивалися в купу й перетворювалися в безпомічну масу. Так і зараз — блискавичний удар козаків Іскри спантеличив їх, відтіснив просто під запорозькі мушкети. Ми почали бити з мушкетів так густо, що татари тут же вкрили поле своїм трупом.

Однак були ще затяжці, дружно наперли на нас. Почалася січа. Татари побачили, що в Іскри козаків не так і багато, почали тиснути на них. Іскра літав по полі бою, всюди сіючи смерть ворогам та підбадьорюючи товаришів. Його шабля раз по раз валила з коня татарина, його ж кінь крутився, ставав дибки.

Бій був славним. Мені такі не подобаються. Я люблю, коли десять б'ють одного, а от коли один на одного або один проти десятка — це вже не для мене. Проте ми мусили триматися. Не перевели жодного козака, самі лишилися цілі, а ставати на рівний бій із затяжцями охота відпала. Під вечір ми відступили назад до міста.

Бій не виграно й не програно. Ми завдали багато шкоди татарам, у них були чималі втрати. Але полтавців і запорозців полягло немало. Багацько повернулися пораненими. Дейнеки були якись сумні, ніби їм уже відпала охота до війни. Так, це їм не грабувати села, не нападати на сербів, що обідають. Гетьман

зі своїми залізними полками показав на що здатен, хоч багато з козацьких полків і в бій не вступали — билися просто передові сили.

Пушкар із Барабашем оцінювали втрати.

— Треба сидіти в Полтаві, не висовуватися. Не дамо гетьманові ради. Почекаємо, доки Москва не допоможе чи запорожці, чи доки повстання не розгориться, — розмірковував уголос полтавський полковник.

— Чорта лисого. Це був лише перший бій, за нами немала сила. Якщо зараз уже будемо від Виговського ховатися, то взагалі не треба було боротьби починати. Станемо дружно, а там нам усі святі допоможуть, бо за нами свята правда.

Це Барабаш йому заперечив. Він говорив навмисне голосно, щоб чули присутні. Пушкареві це не сподобалося — не той був час, щоб виголошувати палкі промови.

Прибіг вартовий.

— Пане полковнику, до вас посланці від Виговського, кажуть, що говорити хочуть.

Барабаш поглянув на товариша.

— І що, пане полковнику, приймеш послів? — запорожець криво посміхнувся.

— Хто? — запитав Пушкар вартового, не звертаючи увагу на Барабаша.

— Немирич.

— Ого, високого польоту птиця до нас прилетіла. Можна побалакати.

— А як на мене, то втопити його у Ворсклі, — запропонував Донець.

— Він посол, до нього й пальцем торкнутися не сміть! — сказав полковник. — Просіть посла.

Барабаш кивнув іншим отаманам.

— Ходімо, брати, нехай пан полковник собі балакає зі зрадниками, а ми йдемо готуватися до завтрашнього дня. Чую, жаркий буде.

Пушкар ішов до полкового будинку, куди мали привести Немирича. Думав про Барабаша. Давно зауважив, що цей

запорожець у свою гру грає, сам, очевидно, на гетьманство митить.

Немирич був одягнений по-простому, у чорному строї. Пушкар запросив його сісти за стіл. Я не міг тих перемовин пропустити. Окутаний туманом Біди, прокрався разом із товаришами до будинку Пушкаря.

— Ти, пане Юрку, знову одягнув свої чорні шати. Чи знову до своєї старої віри повернувся, чи нових шат тобі гетьман не виділив? Невже на пана гетьмана така чорна біда напала, що й послу своєму достойного кармазина справити не міг?

Пушкар намагався триматися бадьоро, хотів тут же натиснути на посла, щоб повернути розмову в потрібне йому русло. Та не таким був пан Немирич. Недарма він стільки років у Голландії та Англії вчився, щоб зараз розгубитися перед полковником. Ще Хмельницький пригрів цього чоловіка, знаючи його освіту, одну з найвищих того часу, та дипломатичні здібності. Немирич був чи не найбагатшим чоловіком того часу. Його рід був давній, шляхетський, віри протестантської. Пан Юрій тримався поміркованої шляхти, як от Адама Киселя, які завжди хотіли примирити козаків та поляків. Згодом він пристав до короля шведського, маючи на меті змінити політичну ситуацію в Польщі, адже там група магнатів та католицьке духовенство верховодили цілою державою. Тому Немирич підтримав шведського короля-протестанта, та скоро розчарувався в тому розвитку подій і прибув до Чигирин. Він прийняв православ'я, віру свого роду, і став на козацьку службу. У Європі його знали як найосвіченішого магната на всю Польщу, автора багатьох наукових трактатів. Від самого початку перебування його при гетьманському дворі цар вимагав прогнати цього чоловіка з Чигирин. Виговський не поспішав цього зробити. Навпаки, Юрій Немирич став другою людиною в державі.

— Я був у багатьох країнах, при дворах різних монархів. Поміняв і кілька віросповідань, багато думав над тим, читав. І скажу вам, пане, що кращої віри за православну нема й не було.

Пушкар і далі намагався спровокувати посла:

— То чого ж ти від православ'я відрікся? Адже чутки ходять, що ти разом із гетьманом, а з вами й інша старшинська верхівка католицьку віру прийняли. Люди бачили, як ви руку ксьондзу польському цілували.

Немирич залишався непохитним.

— Не вірте пліткам, пане полковнику. Облиште це жінкам та дурням. Нехай запорожці тішаться розповідями про гетьмана-католика. Натура в них така — блазнювати й висміювати. Ви ж, пане, полковник Війська Запорозького. Не личить вам. А одягнувся я так, бо печаль мене огортає, туга й жалоба скувала моє серце. Бачу, і ви, пане, не вельми задоволені з того, що найкращі сини України пускають кров один одному. Невже Іскра поруч із Немиричем, а Довгаль разом із Богуном не можуть стати проти татар, москалів, а хоч і проти нечистої сили. Чого ми маємо вбивати один одного? Прецінь наша сила в єдності, Військо Запорозьке єдине, а Полтавський полк — серце його!

Таким способом замість бути випханим Немирич сам випхав Пушкаря на слизьке. Той запалився.

— Невже я почав кров лити?! Це ж ви, послухавши намови лядської, почали до польського шляхетства хилитися, замість до царя православного й народу українського. Ви проти мене свару почали, бо не до вподоби вам правдомовство Пушкаря. Треба було по закону жити, а тепер пізно.

Немирич усе ще, на відміну від Пушкаря, залишався спокійним. Із поведінки старого полковника, з його гострих слів він зрозумів, що пан Мартин уже починає шкодувати за тим, що вчворив, хоче повернути час назад, тому шукає собі виправдання. Він був упертим, тому гостро ставити дискусію не можна було.

— Годі вам, пане полковнику, згадувати старе. Ви ж знаєте, як я завжди поважав вашу відвагу, ваші заслуги перед товариством. Згадую, скільки разів ми разом бенкетували в наметі старого гетьмана, скільки радилися, бесіди поважні вели. Мені в голові тепер не вміщається, що на вашу милість до-

водиться шаблю підіймати. Обов'язок наш християнський — спинити кровопролитну війну, відвернути руйну від нашої держави.

Пушкар схилив голову.

— Пізно вже — треба сьорбати ту кашу, що заварили.

— Ніколи не пізно відступитися, а тим більше миритися. Я, знаючи вашу порядність і розважливість, умовив гетьмана, щоби почав із вами, пане полковнику, перемовини. Він хоч сьогодні готовий, чекає.

Полковник не вірив.

— Хитро. Заманити мене вирішили й голими руками взяти? Не такий я дурень.

— Ви, пане, нам не довіряєте? Справедливо. Та на доказ своїх слів я можу залишити тут заручників хоч і з генеральної старшини. Подумайте, пане, ми зможемо все повернути так, як раніше. Забудемо чвари, що були, полк Полтавський і далі найкращим гроном буде. Подивіться на свою співучу Полтаву, на дужих козаків, гарних жінок, розумних діточок. А з того боку — дим, чорні згарища, матері над загиблими синами плачуть, а жінки й діти з ясиром у Крим ідуть. Що ви, пане, обираєте?

— Ще побачимо, що скоріше запалає, моя Полтава чи ваші осині гнізда..

— Годі, пане, — перервав його Немирич на півслові. — Ви ж полководець старий, у війні бувалий. Самі маєте розуміти, що нема вам виходу звідси живими. Пожалійте, пане, хоч жінок та дітей, коли своїх козаків не шкода.

Пушкар мовчав, сопів. Гордість не дозволяла йому поки що сказати слово згоди. Немирич продовжував. Він, як хитрий дипломат, уже зрозумів, що бунтівного полковника зараз можна дотиснути.

— Я розумію, що між вашою милістю та гетьманом існують розбіжності. І вибори гетьмана, і переговори із союзниками, і стосунки з Москвою можна разом обговорити, прийняти договір. Зрозумійте, пане, якщо все Військо Запорозьке буде разом триматися, то не потрібні нам ні москалі, ні яхи,

ні татари. Із запорожцями також домовимося. Нам краще руку свою подати славним низовим лицарям, ніж гирявим бусурманам. Правда, з Барабашем треба окремо бесіду вести — у нього свої амбіції, та я впевнений, що домовитися можна. Головне, що люд заспокоїться, до землі повернеться. Бо земляця наша, свята й благодатна, зараз рук і поту потребує, досить із неї крові.

Пушкар мовчки слухав, підперши голову. Слова Немирича йому подобалися, і він був із ними згідний. Проте мовчав, усе ще сопів.

— Годі думати, клич старшину свою полкову. Скажемо їм, що завтра битви не буде, що ми домовилися.

— А як же дейнеки, запорожці?

— Вони побачать, що полтавці битися не хочуть, то й собі порозходяться. Та обіцяю, що гетьман буде з усіма домовлятися, бо ворогів мати не хоче.

Пушкар вагався.

— Не думайте, пане полковнику. Запорожці в разі чого повтікають, дейнекам також втрачати нема чого. А твої козаки мають хати, родини... Та й у тебе сім'я, син росте. Постарієш, замість тебе козаки полковником виберуть.

Пушкар встав. Він запалив неквапливо люльку, пішов до дверей.

— Гукни сюди старшин полкових, — наказав джурі.

Старшини позбиралися швидко, мабуть, були готовими до такої сходки. Усім полковим старшинам було тісно в хаті, але помістилися всі. Старші посідали ближче, молодші лишилися стояти.

— Панове, брати. Порадитися хочу. Пан гетьман мир пропонує. Хоче, щоби все було по-старому, що годі кров братню лити. То погодимося чи як?

Старшини коротко перемовилися. За всіх висловився Іскра:

— Ми згодні будемо, якщо нові вибори гетьмана пройдуть за всіма законами старими запорозькими, та коли гетьман свої списи поверне не проти царя православного, а проти мусульман, ворогів наших давніх. Тоді й про мир можна говорити.

Немирич встав, поклонився старшині.

— Панове, порішимо так: гетьман Виговський, як і домовлено було, булаву тримати буде ще два роки, доки Хмельниченко не вивчиться. Тоді він покладе булаву перед товариством, і виберете собі, кого забажаєте. А списи на тих повернемо, хто нашу волю забрати захоче — чи лях, чи татарин, а якщо й цар до нас пхатися буде зі своїми боярами бородатими, то і їм покажемо, бороди поскубемо. Бо найперше для нас — Україна! Чи згода на це ваша, панове?

Вони переглянулися.

— Згода! — відповіли гуртом.

Немирич поглянув на полковника.

— Що ж, пане полковнику, я йду до гетьмана, кажу, щоби відводив татар та готував заручників. Ви ж свої гарячі голови в узді тримайте. Чекаємо вас завтра із самого ранку в нашому таборі. Будемо говорити. А зараз, пане полковнику, дайте мені слово від імені своїх людей, що битися завтра не будете, на переговори прибудете.

— Даю слово, — тихо, зате виразно мовив Пушкар.

Немирич ще раз поклонився й вийшов. Він блискуче виконав свою місію.

Старшини ще якийсь час сиділи в хаті полковника, тихо радилися, курили. Десь під ранок стали розходитися. Пушкар сидів за столом, схиливши голову. Думав. Були вже не ті сили, що колись. Раніше міг ночами гуляти, пити, та прийшла старість. Голова була важкою.

Ми залишилися з ним наодинці в наскрізь прокурений хаті. Я стояв у кутку, дивився на нього. Спати старий уже не піде — скоро зійде сонце. Надія була, що засне за столом, хоча би задрімає. Тоді ще не все пропаде.

Він підніс руку з люлькою до рота, втягнув дим, випустив носом. Важкі повіки злипалися. Рука з люлькою поволі опустилася, голова із сивим чубом похилилася.

Я ще мить постояв, переконавшись, що він справді заснув, тоді підійшов, обняв його. Стандартна процедура, як це робиться, ви вже знаєте.

— Ти що, старий ледарю, хочеш справу народну занехаяти? Ти повірив цьому панському прихвосню, купився на брехні гетьманські? Ганьба тобі! Знай, полковнику, що вони вам всім згубу готують, всі ви вже трупи, бо гетьману вас не вигідно живими лишати. Бо як ви головами наложите, то гетьман спокійно безталанну Україну заведе хоч до ляхів, хоч до бусурман, хоч до самого чорта!.. І булави тобі не бачити, як своїх вух!

Світало. Військо стояло вишикуване до походу. Полк був перед самою брамою, козаки озброєні. Іскра не розумів, що відбувається. Ніби вчора підписали мирову, слово дали, а сьогодні оголошено наступ. Іванові так і не вдалося побалакати з полковником, він усе їздив в оточенні Довгаля, Донця й Барабаша, оглядав військо, давав лад. Іскра був чоловіком військовим — звик накази виконувати без заперечень. А наказ був прявий: блискавичним ударом налетіти на гетьманців та розгромити їх.

Жінка із сином на руках підійшла до нього, він обійняв її, поцілував міцно.

— Коли що, тікайте підземним ходом, — повторив черговий раз.

— Та пам'ятаю. І ти, голубе мій рідненький, пильнуйся. Що ж це за кара, я думала, що вже все позаду, а тут знову бої! Матінко Божа, коли ж це закінчиться?

— Не плач, усе буде добре. Молися й будь уважною. Пильнуй сина.

Він поцілував Івасика й скочив у сідло.

Брама відчинялася.

— Полк, пісню!!! — ревнув Іскра й перший поїхав у відчинену браму. Над містом загриміла Марусина:

Засвистали козаченьки,
В похід сполуночі..
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі...

Виговський сидів на коні посеред табору, навколо нього була старшина. Усі були в дорогих кармазинах, шапках, з до-

рогою зброєю. Над ними майоріли полкові козацькі знамена, розвивався на вітрі гетьманський бунчук.

— Кажеш, пане полковнику, давав Пушкар клятву? — не дивлячись на Немирича, запитав Виговський. Він відразу зрозумів, до чого йде справа. Немирич лише руками розвів.

— Отаке міцне слово у правдомовця. Що ж, він сам собі вибрав долю...

— Шкода лише, що горілки стільки навезли до табору. Думали, мирову будемо пити... — сказав хтось із полковників.

— Горілкою гостей почастиємо. Слухай мій наказ, — твердо мовив гетьман. — Зустрінемо гостей, як належить, та в бій не вступати. Відійдемо, нехай думають, що ми злякаємося і втікаємо. Обоз лишити дейнекам, нехай потішаються. Коли я дам наказ — ударимо разом із татарами, щоб розгромити це кодро раз і назавжди. Отож, панове полковники, ідіть по своїх полках. Приготуватися гармашам.

Табір гетьманський зарухався, заметушився. Супротивники їхні вже йшли в атаку, б'ючи з гармат та підбадьорюючи себе бойовими криками.

Ми перли на табір, як лавина. Звичайно, ми з побратимами все бачили й знали про план гетьмана. У нас був свій план. Якщо все піде добре, то господар ще сьогодні покличе нас додому. Ми з почеснями ввійдемо в пекло, та й не просто, а вже в такому званні, що всі чортихи будуть нашими...

Гетьман махнув булавою — і тут же гавкнули по черзі всі військові гармати. Кулі гарматні впали просто в юрбу дейнек і запорожців, сіючи по землі тіла. Вони падали або трупами, або каліками, обливаючи кров'ю землю та розкидаючи розшматовані тіла й кінцівки.

Залп нікого не спинив, повстанці бігли далі. Козаки гетьмана дали ще один залп, а тоді, покинувши все, побігли з табору.

Між полтавцями почувся переможний рев — вже бачили свою перемогу. Вони ще з більшим завзяттям бігли до козацького табору. Кіннота на чолі з Іскрою кинулася за втікачами. Запорожці відстали, а дейнеки, добігши до табору, кинулися до наметів старшини, до діжок із горілкою й почали грабувати

обоз. У війську утворилося замішання, воно розділилося. Дейнеки, побачивши гроші й горілку, залишені гетьманом, покидали свої коли й забули про бій, вважаючи його вже виграним.

Тікаючі козаки розвернулися, наїжачилися списками, дали залп із мушкетів по полтавцях, що переслідували їх. Вони падали з такою густотою, що поле тут же вкрилося кінськими та козацькими трупами.

Іскра побачив, у яку вони втрапили пастку, і почав відходити. Кулі летіли навколо його голови, косячи побратимів, мов косою. Гетьманцям прийшла підмога — і вони рушили в контратаку. А із Соколиного Байраку вже вихором із дикими криками летіли татари.

Пушкар літав конем по полю, намагаючись приготувати військо до оборони, проте марно. Він кричав до хрипоті, та його вже ніхто не слухав. Запорожці з полтавцями сяк-так вишикувалися, а дейнеки, побачивши, яка хмара на них суне, покидали зброю, діжки з горілкою й кинулися врозтіч. Кіннота налетіла на них, мов хурделиця, козаки збили їх до купи, почали рубати шаблями немилосердно. Повстанці падали порубані, коні топтали їхні тіла. За короткий час поле перед Полтавою перетворилося на цвинтар, кров так щедро полила землю, аж калюжі стояли.

Ми не стали чекати, доки нас порубають козаки чи спіймають на аркан татари. Аби нарубати побільше козацьких голів, я домовився з побратимами, що перевдягнемось на татар і разом із ними будемо вбивати пушкарівців. Навіть одяг татарський собі поховали.

Мої побратими так і зробили, кинувшись разом з ординцями й криками «ала-ала» на запорожців. Я оцінив ситуацію по-іншому. Перевдягнувшись у затяжця, кинувся добивати дейнек.

Оце була для мене робота! Скільки я їх добив того дня, скількикох порізав! Руки мої по лікті були в християнській крові.

І тут я побачив Пушкаря, що гасав по бойовищу, махаючи шаблею. Він ще хотів щось зробити, якось виправити ситуацію. Миттю все прикинувши, я кинувся вперед, підхопивши

списа. По дорозі підбіг до здорового козака, якого завербував ще скоріше.

— Бери списа, а я візьму на себе охорону.

Козак послухався, взяв. Ми разом підійшли до Пушкаря, я відстав. Вбивати козаків приємно, та ще приємніше, коли вони вбивають один одного. Ми рушили крізь цю бійню, обминаючи шаблі, до Пушкаря. Я прикривав убивцю.

Козак вдарив полковника, пробиваючи кольчугу. Пушкарь застогнав, гепнув із коня. Він захлинався власною кров'ю. Козак одним махом вкоротив йому муку, відтявши голову.

— Насади її на спис і віднеси гетьману. Він тобі дасть шапку грошей за це, — тут же порадив я козакові, він, на диво, послухався.

Несучи великі втрати, Іскра з Барабашем відбивалися від зтяжців і татар. Мої побратими в татарських кожухах та хутрянних шапках рубалися із запорожцями люто, здолавши декількох. Далі вони запримітили Кирика Пушкаренка — полковникового сина. Не тратячи часу, Лихо з Бідою тут же кинулися на юнака.

Біда вправно змотав аркан, почав розкручувати його, не тратячи з очей свою жертву. Кирик відбивався від кількох татар шаблею, аж тут аркан упав на його голову. Біда сильним ривком стягнув його з коня, почав волочити по землі в бік корчів. Там вони вирішили замордувати хлопця.

Та їм не пощастило. Залишки запорожців та полтавців на чолі з Іскрою та Барабашем кинулися напролом. Цей прорив був їхньою останньою нагодою на порятунок. Іскра побачив, що сталося із сином Пушкаря, і кинувся йому на виручку, пробиваючись повз татар. Він рубав їх, розкидував, ніби поранений вепр мисливських собак. Тоді догнав Біду й одним махом перерубав аркан шаблею. Іскра спритно підхопив хлопця й закинув собі в сідло. Лихо вистрелив за ними з пістолів, ніби й поранив Іскру. Їм вдалося відбитися й відірватися від погоні.

Тим часом я грабував Полтаву. Вона горіла ясным полум'ям, що тягнулося ледь не до синього неба. Там чулися пекельні крики конаючих, жіноче голосіння, дитячий плач. Багато хто

тоді з мешканців міста потрапив під гарячу руку, багато кого пов'язали татари й погнали в Крим. Так місто платило за свою непокору гетьманові.

Я ганяв по цілому місту, шукаючи собі наступної жертви. У руках моїх був ніж, у кишнях дзеленчало золото. Я раз у раз звертався до господаря, виймаючи ніж із чергового покійника:

— Ну що, тепер ти задоволений? Скажи, господарю, чи достатньо християн я вже порізав?

Він якийсь час мовчав, а тоді мовив:

— Ви зробили добру роботу. Можете повертатися.

— Добру? — розвів я руками. — Ти подивися навколо!!! Саме пекло дивом дивується від такої бойні. Крові стільки, що вже просочилася крізь всю землю й капає вам на голови! Пий козацьку кров, господарю, це мій тобі подарунок! Пекло, чекай скоро свого сина! — крикнув я, потрясаючи ножем.

А Полтава палала.

РОЗДІЛ XVIII

Ві люди, своїми гріховними язиками любите говорити, що друзів треба мати всюди, навіть у пеклі. Тут я з вами згоден, хоча в церкві товаришів заводити не збираюся, краще омину її десяти-ми дорогами. Не знати, як далі повернеться моя доля. Може статися таке, що чимось знову не вгоджу господарю і ще раз опинюся на козацькій землі. Треба було віддати борг старому мірошнику. У мене по всіх кишнях дзеленчало золото, якого набрав, громлячи Полтаву. Ще в нас була коштовна зброя, коні. Своїх товаришів також намовив усе, що є, віддати старому — вони погодилися. Біда з Лихом мали піднесений настрій — усе-таки поверталися додому, тому й згодилися. Золото й так у пеклі не знадобиться, бо цінується тільки як матеріал для роботи — його розплавляють і заливають через лійку в горлянку або в дупу грішника, який при житті цінував більше скарби мирські, ніж духовні.

Дорогою ми теревенили. Говорили більше мої друзяки — репетирували свою появу в пеклі. Я мовчав. Спочатку була думка попросити Лиха, аби кинув окуня у млин, що там поробляє старий мірошник та його дочка, однак подумав, що вона може собі гола розгулювати по городі, і відкинув цю думку.

Скоро ми переїхали знайомий місток через річку й опинилися коло млина. На подвір'ї крутився якийсь хлопець, трохи сивуватий.

— Гукни господаря! — наказав йому Лихо, однак той дурнувато пробурчав щось на кшталт «не великий пан» і пішов геть.

— Певно, шпак йому в голову залетів, — розвів руками мій товариш, ми спішилися й пішли до хати.

Катерина поралася біля печі. Була обідня пора й пахло борщиком.

— Здорова, господине, приймай гостей.

Вона здригнулася, а побачивши нас, і зблідла. Ми не зважали на це, порозсідалися діловито за столом і без запрошення.

— Гукни батька. Де той старий циган, нехай іде та привітає старих друзів, — сказав Біда. Я поки що мовчав, тільки ретельно дивився на Катрю, аби прочитати її душу, які почуття перепо-вняють її.

— Батько помер. Чого ви прийшли?

— Борг віддати, — мої товариші трохи знітилися. Раз старий помер, то чи варто той борг таки віддавати? Може, краще закопати десь у землю на всякий випадок?

— Не треба мені від вас нічого, забирайтеся, — різко сказала вона.

Звісно, ми так швидко не забралися — вже надто гарно пахнув борщ. Грошей, переморгнувшись, ми вирішили не віддавати, тільки коней та зброю. Розуміли, що зараз, коли не стало батька, ці гроші одинокій жінці дуже б стали в пригоді, однак нам на це було начхати, бо вона й так на місце свого старого не стане.

Рюмсаючи, вона почала розповідати.

Коли ми тоді поїхали, старий відразу запідозрив, що з дочкою щось не те. Він навіть досить швидко забув про ті гроші та інше добро, яке ми в нього поцупили. Махнув рукою. А от із дочкою коїлося щось не те. Невже закохалася в чорта? Старий відразу за кілька днів засватав Катрю за першого-ліпшого парубка, пообіцявши йому золоті гори, нашвидкуруч зробили весілля. Усе ніби пішло на лад, старий заспокоївся. Катерина тут же завагітніла, жила з чоловіком тихо та спокійно. А коли почалися пологи, то хлопчик народився з рогами та бородою. Баба-повитуха тричі плюнула через плече, прокляла цю хату, хоч вона вже й так була тричі проклята, і пішла геть. По дорозі, просто на містку, вона перечепилася і впала у воду. Малий чортик почав своє земне життя.

Старий відразу зрозумів, звідки взялося це дитинча, і повісився: віддав нашим свою душу. Чоловік посивів, і саме тоді, як висловився Лихо, йому в голову залетів шпак. Хлоп збоже-

волів. Він кричав до Катерини, грозив, що покине її. У кінці вони вирішили позбутися хлопчика — чоловік його відніс у ліс.

Я відразу зрозумів, чого Катерина постійно дивилася на мене, коли це розказувала. Думав, що зараз почне чіплятися до мене зі своїми дурнуватими звинуваченнями, тож відразу й відповідь приготував: «Хіба ж я знаю, який іще півник тебе, курочко, топтав?» Однак вона мені не сказала жодного слова, тільки дивилася.

Чого вона від мене чекала? Що буду виправдовуватися, чи, може, думала, що почну плакати за своїм синочком? І лавіаки, я був тільки радий, що сліди пішли у воду, вірніше, у ліс. Я завжди стою біля тих матерів та батьків, що планують позбутися небажаної дитини.

Вечоріло. Слід збиратися, бо брама пекельна відкриється опівночі, а треба ще туди дійти і гроші десь заховати.

— Що ж, господине, бувай здорова, не згадуй лихом, — підвівся я зі свого місця.

— До чого тут зразу Лихо? — гукнув мій товариш, жартома вишкірившись.

— Коли ж іще прийдеш? — запитала раптом вона й тут же виправилася: — Прийдете?

— Пощо ми тобі зараз? Он, чоловіка маєш, — буркнув я, вдаючи ображеного. Мовляв — не дочекалася мене, тож сама собі винна.

Хотіла іще щось сказати, але тільки зітхнула.

Ми вийшли з душною хати й відразу вдихнули на повні груди прохолодного вечірнього повітря. Біда тут же забив комара в себе на щоді.

— Кровосос клятий. Шкода, що їх до нас не відправляють, я б їм усе нагадав.

Ми перейшли місток і подалися в бік лісу. Спиною відчув, що вона дивиться на мене, проте навіть і не оглянувся. На небі почали громадитися хмари — знак, що скоро бути грозі. Так завжди є, коли відкривається пекельна брама.

На місце ми прийшли за кілька хвилин до півночі. Гроші були вже надійно заховані, ми готові до переходу. На небі воркотало,

хмари клубочилися, знявся вітер. Буревій уже кивав деревами так, як батько трусить неслухняного малого сина, ще й кричав так само громом. Хоча ні, цей страшний грім, який чувся спочатку вдалині і все ближче підходив, то не був батьківський голос, а ніби рик дикого звіра. І тут хлинула злива.

Блискавка вдарила просто між нами, а grimнуло так, аж земля сколихнулася. То відкривалася пекельна брама. За скрипіли, застогнали завіси, відразу потягло темнотою, гріхом, сіркою. До самого порога мостилися добрі наміри, аби ми могли по них перейти. Ми переглянулися й рушили досередини.

— Тільки двоє! — нараз прогримів громом голос нашого князя.

Ми стали, як укопані.

— Що це значить? — запитав Біда, щурячи очі від безкінечної дощової води, що лила йому на голову.

— Тільки двоє зайдуть у цю браму нині. Ви останні, хто був у хаті старого мірошника, тож один із вас мусить лишитися тут на його місце. Так гласить пекельний статут.

— Але ж ми виконали твою волю! — гукнув я й намірився йти далі, однак і кроку ступити не міг.

— Споконвіку ніхто ще не посмів переступити пекельний статут, і ви самі знаєте про це. Мусить хтось лишитися тут, аби приймати наш десант, готувати «вбранка». Чи, може, накажете мені самому сісти замість мірошника?!

На той раз грім прогримів так, що аж вуха заклало. Я відчув лихе, переглянувся зі своїми товаришами. Сказав Лихо:

— Це ти винен: не треба було дівки займати, я тебе попереджував відразу. Якби ти не заліз їй під спідницю, то старий би іще жив.

— То я винен, так? Та коли б не я, то ви, глупаки, не змогли б і одної козацької голови на тичку насадити! Я цілу Полтаву спалив!

— Роботу разом робили, але з мірошником — твій грішок, — сказав і Біда. — Нащо всім трьом терпіти за одного?

Тим часом брама почала закриватися сама по собі.

— Швидше, бевзі, я не зможу тримати для вас браму цілу ніч, — гаркнув ще раз князь.

У розпачі я ще раз кинувся до брами, однак мої друзі схопили мене й викинули геть. Я впав просто мордою в калабаню. Коли підняв голову й трохи повитирав лице — мої друзяки вже переступали поріг і зникали в чорноті. Брама майже закрилася.

— Доки мені тут сидіти, дияволе?! — крикнув я.

— Доки не знайду тобі заміну.

— Коли це буде, коли? — я вже встав на ноги.

— Побачимо. Гадаєш, у мене більше справ нема?

Брама раптом щезла, блискавка знову стрельнула просто мені перед очима, трохи не випаливши брови, грім прогуркотів. Я стояв під зливою, опустивши голову, почувався, як неслухняний хлопчисько, якого зобидили у школі. Хотілося крикнути: «Гей, скурві сини, я вам іще всім покажу!», та не було сили.

Я чалапав по болоті, цього разу вже так не поспішав. Дощ мене вже тричі намочив до нитки, чоботи розмокли в багнюці й порвалися. Хороші чоботи, які я здер із мертвого сотника. Буря потроху заспокоїлася, хоча дощик іще сік. Я вийшов із лісу, спробував роздивитися, де ж хутір. Кругом було темно, тож рушив навмання. Річка, як і минулого разу, вилила, тому довелося уплав. Одяг був і так мокрий.

Дорогою думав, що зараз скажу Катерині, і раптом перед самим порогом зупинився, навіть здригнувся із несподіванки. Вона стояла просто під дощем, у темряві, схрестивши руки на грудях. Уся трусилася, була мокра, як і я.

— Що ти тут робиш? — запитав я.

— На тебе чекала. Знала, що повернешся, відчувала. Ти все приходиш із такою грозою.

Я вмить прийшов до тями, враз пригадав собі, що маю казати, впав перед нею на коліна й узяв її за руку. Ця рука була холодна й мокра.

— Пробач мені, Катерино, не зміг я без тебе. Гадав собі, що зможу забути тебе, все, що в нас було, адже час такий непевний. Тільки не зміг, особливо, як побачив тебе сьогодні. Я послав до

біса своїх друзів, свою батьківщину, свого гетьмана, навіть батьків рідних. Хочу бути тільки з тобою, благаю, не прожени мене.

Вона забрала свою руку.

— У мене чоловік, — нагадала. — Зайди до хати, обігрійся, а завтра йди собі, куди хочеш.

Катря йшла до хати першою, я встав із колін і поплентався за нею. Знав, що вона своє рішення може змінити.

Катря аж посиніла від холоду та води, грілася біля грубки. Я сидів за столом, перевдягнений у речі її чоловіка. Вона подала на вечерю той самий борщ, я похлепав трохи, відсунув миску. Усе кидав оком на Катерину. Біля мене сидів її чоловік, сьорбав голосно, щось муркотів. Я штовхнув його ліктем у бік.

— Горілка є? А то щось мені й вечеря до горла не лізе.

Він прогугнявив щось, тоді пішов і повернувся уже з квартою. Катерина не говорила нічого, пішла спати в іншу світлицю, навіть не подивившись на мене. Усі мої заклики, аби сіла з нами до столу, були марними, мою Катрю ніби підмінили. Та нічого, зараз підпоїмо її чоловіка, і коли він засне, то її можна буде навідати.

Перші кілька келишків ми перехилили мовчки. Він смачно заїдав борщем, я лише занюхав скоринкою — давно вже не п'янів від горілки. Після чергової порції мій співбесідник розговорився.

— Ти тут не затримуйся, бо хата ця — нечиста, — прошепотів.

— Чого ж? — вдав я, що не розумію.

— Чорт тут живе. Я його викинув із хати, та дух його лишився.

— Що ти кажеш? — прицмокнув я. — І що він робить?

Він ніби не чув запитання. Шепотів, показуючи в бік кімнати, куди пішла Катря:

— Це та відьма того чорта породила. Старий із нечистою силою знався.

— Чого ж вона відьма, хіба ж у неї хвостик є? — питав далі я.

— Раніше не було, а зараз я не знаю, може, уже й виріс.

— Хіба ж не заглядаєш їй під спідницю?

— Тьху, — тільки плюнув він. — Відколи чорт народився, то з нею не лягаю спати. Вона чіпляється до мене, та я обертаюся й засинаю. Боюся, щоби розум мені не забрала.

Ми поговорили ще трохи, доки він не сп'янів — божевільному багато не треба. Я спробував вкласти його на лаву, та він опирався. Нарешті встав, пішов до тої самої світлиці, що й Катерина.

Я замислився, залишившись у хаті на самоті. Як же мені дістатися до Катерини? Раптом з іншої світлиці почулося шарудіння, потім притишені голоси, а далі й крики. Я посміхнувся, без сумніву, господар допомагав мені. Божевільний став кидатися на свою жінку, вона його відпихала. Він ричав дико, намагаючись повалити її на ліжку, вона опиралася. Тоді він її вдарив, раз, потім ще раз. Я швидко зметигував, підхопив із мисника збанок, підбіг і дав йому ззаду по голові. Він втратив тяму, заспокоївся, зсунувся на землю.

— Що це з ним — сама не знаю. Видно, горілка так із ним зробила. Коли тверезий — спокійний, а тут випив...

Я собі подумав, що горілочка, добра дівочка, допомогла мені в черговий раз. Я присів біля неї на ліжку.

— Більше нікому не дам тебе скривдити.

Катерина була в сорочці, прикривалася рядном.

— Облиш, рідна. Я так довго чекав того дня. Знав, що будеш чекати на мене, що любов наша просто так не зів'яла.

Вона лише дивилася великими очима, ніби не тямилася себе.

— Згадай, як ми кохалися з тобою того літнього вечора, як нам було добре. Пам'ятаєш?

— Хіба таке забудеться, — млосою відповіла вона, та нараз прохолола. — Тільки ти обіцяв, що повернешся, а сам...

— Я повернувся. Не міг скоріше, хіба ж не чула, що на Україні робиться? Ото всюди там я був. А тепер мені плювати на ту Україну, аби з тобою тільки.

Схоже, вона повірила в мою байку. Підійшов до неї, обійняв. Була вже не така холодна, як там, надворі. Спочатку пручалася, поглядаючи на сплячого чоловіка, та потім перестала, відчувши мої ласки.

Я оголив її перса. Вони вже не були такі, як колись, пружні, дівочі. Стали пишні, материнські. Сама жінка не втратила своєї дівочої краси, лишилася стрункою. Я насолоджувався її тілом, цілував його гаряче, стягуючи сорочку.

— Ні, у мене ж чоловік, — говорила млосно вона.

— Я твій чоловік, і ти мала моєю бути. Та літня ніч нас обвінчала... Скажи, що хочеш мене. Скажи, як тоді.

— Хочу, — відповіла вона.

Ми кохалися з нею без перерви. Вона стогнала від насолоди, крутилася піді мною, звивалася змією. Проте я міцно її тримав, стискав руками груди. Тоді клав на бік, на живіт. Вона просила, щоб я зупинився, та я хотів її ще і ще.

Ми впали безсило на перину. Вона так і лежала гола, я ж почав одягатися — міг прокинутися чоловік. Катря лежала без руху.

— Скажи, а де ти був весь цей час?

— Спитай краще, де мене не було.

— Брехун ти, — сказала вона й обернулася в інший бік. Я знав — Катерина вже моя.

— Вставай, чоловік зараз прокинеться, — розбудила вона мене на світанні. — Збирайся і йди.

— Нікуди я не піду. Не для того я так довго йшов до тебе, аби зараз піти.

— А що люди скажуть?

— Щось збрешемо. Скажемо — брат повернувся із неволі турецької. Тобі зараз треба рук чоловічих, аби по господарству помагав, млин полагодимо...

Вона поглянула на мене із німим запитанням.

— Ти справді хочеш залишитися?

— Звісно, що хочу. Мене відреклися всі, подітися не маю де. Божевільний на підлозі почав ворухитися.

— Іди досипай до повітки, а там подивимось, — нарешті винесла вона свій присуд.

Так я й лишився у млині. Звичайно, своїх погроз щодо допомоги по хазяйству я не виконав. Що я тільки робив, то лише

«топтав» Катерину. Робив це знічев'я і вранці, і на обід, а потім ще по два рази вночі. І так не було що робити. Лише пильнував її, як півень курку, аби вискочити із засідки, затягнути в якийсь темний кут і там добре відтарабанити. За це вона не чіплялася до мене з роботою, а годувала, як бугая на заріз. Кілька разів, правда, щось там натякала про млин, коли приїжджали дядьки зі збіжжям — були саме жнива. Та я тих дядьків відправляв, казав, що млин іще довго буде поламаний, аби їхали до другого.

Божевільний тримався від мене подалі — я відразу пояснив йому, хто в домі господар. Горілки йому більше не давав, аби не був буйний. Він виконував усі мої накази, усе робив по господарству замість мене, навіть до млина поліз, намагаючись лагодити. На всякий випадок я пішов уночі і той млин поламав повністю. Не хотів, щоби тута вешталася багато всякого люду. Спати Божевільного я відправив у комірчину, він прогунявив щось, однак змирився. Правда, першої ночі поліз таки до хати, та я надавав йому добрих стусанів, так, щоби запам'ятав надовго. Зігнав на ньому добре свою злість. Ще б пак, я так добре товчу його жінку, а він приперся і щось там бубонить!

Літо закінчувалося. Я зрозумів, що господар не дуже поспішає, аби знайти мені заміну, треба було придумати щось самому. Поволі в мене визрів план. Треба знайти якогось дурника, запросити на хутір і пообіцяти йому все це багатство. Навіть і Катерину, хоч я встиг уже до неї звикнути. Божевільного намовлю вбити. Отак цей дурник продасть мені душу, як старий мірошник колись продав, і я лишу його замість себе. Хороший задум, що pozwoliть мені знову опинитися в рідному пеклі. А забиратися звідси саме прийшов час — я відчув, що хлопці з хутора на мене криво дивляться, а ще гірше на Катерину. Звісна річ, ніхто не повірив у ту байку, що брат її повернувся з неволі. Люди гомоніли, що вона собі бахура знайшла при живому чоловікові.

Я став чекати слушної нагоди — і скоро вона таки сталася. Не знати їй звідки, та на хутір заскочив загін москаликів. Було їх два десятки, озброєні й залі. Побачивши, що недалеко млин, вони заїхали до нас у гості в надії поживитися.

— Вазьмьом фуража для лашадеї, — коротко повідомив старший із москалів про ціль свого візиту.

Ми троє мовчки дивилися, як москалики виволокли з млина кілька мішків із вівсом. Взяли би більше, та не мали із собою підводи, тож овес розсипали по торбах і нав'ючили на коней. Побачивши, що ми дуже не огризаємося, вони «смикнули» ще й гусочку, а Катерині просто з рук взяли відро з яйцями, які вона саме назбирала по численних гніздах.

— Нам би ещю малака, карова есть?

— Нема, — рішуче сказав я.

— А парасьонак?

— Зроду не було, — збрехав я й оком не кліпнув. А сам лише просив пошепки, аби корова не замукала чи не вибігли пацятя.

А москалі розтеклися по цілому обійстю, хапали все, що під руки попаде, Катерина ж за ними бігала по подвір'ю та забирала. Ось вони знайшли воза в повітці, викотили його, один привів із луки коней, став запрягати. Катерина кинулася з криком, стала випрягати. Божевільний бігав по цілому подвір'ю, кричав щось своє. Заки вона випрягала коней, москалі стали вантажити воза нашим добром. Катря кинулася боронити добро, та москалі вже виводили з хліва телицю.

Бородатий москалисьько, найстарший із них, оглянувся довкола, милуючись краєвидом.

— Красата! Здесь би і астатса.

Почувши це, я посміхнувся — це міг бути мій шанс.

— Голубе, а може, виг'ємо по чарчині, — обійняв я його за плечі й повів убік.

— Чего же не випіть!

Ми сіли собі в холодку й почали чаркувати, заїдаючи таранею та спостерігаючи за безсилими спробами Катрі врятувати залишки свого господарства. Мій співбесідник пив багато, горілку любив. У нас із ним зав'язалася душевна бесіда. Як виявилось, вони були белгородські, під боярином Ромоданом ходили. Зараз він відправив їх до Києва, до Шереметьєва, аби вони відпровадили туди якусь поважну птицю. Їхній десяток старшой послав у розвідку, от вони й забрели в нашу глуш.

— Кажеш, сподобалося тобі у нас? — далі випитував я.

Борода випив, занюхав рукавом, загриз таранею.

— Канєшна!

— І ти б лишився тут жити, якби твоя воля?

— Канєшна! — він сам собі налив, знову випив.

— Тоді міняймося. Я замість тебе в похід, а ти замість мене тута. Усе оте добро твоє буде: і земля, і хата, і млин.

— А ана? — москаль кивнув у бік Катерини, що грудьми своїми захищала курей у курнику.

— Вона також.

Москаль примружив очі, посміхнувся.

— А ти чьо?

— Набридло мені, — махнув я рукою і знову йому налив. — То як, по руках?

Москаль ще більше примружився, тоді подав свою руку.

— Па рукам. А чьо нада делать?

— Та нічого. Отой божевільний — чоловік її. То лиш одна завада. Його зі світу зведеш — і будеш тут паном.

— Чьо, і всьо? Дак ето ми запрасто!

Я задоволено потирав руки — москаль дався вмовити навіть швидше, ніж я думав.

— Пашлі, хазяйства пакажеш.

Я показав йому город, потім хлів, далі клуню.

— А інструмент у тебе єсть? — спатав Борода.

— Є, — ствердно кинув я і повів до повітки. Тут стояли плуги, борони, вили, коси й інший реманент. Він узяв у руки сокиру, зважив.

— Хороший тапор.

Раптом він розмахнувся і дав мені щосили обухом по лобі. Світ мені білий померк — і я впав на землю.

РОЗДІЛ ХІХ

Я ніколи не зміг подумати, що москалі об'їдуть мене сивою кобилою. Замість обкрутити їх, то вони мене так взули, що я ледве зіньками лулав. Прокинувся я на власному возі, запряженому моїми кіньми й до самого верху завантаженому моїм добром. Мало того, позаду бігла ще прив'язана моя телиця. Москалі щось собі весело теревенили, доки один із них не побачив, що я прочумався.

— Ачнувся? Значит, жить будеш, — сказав Борода.

— Куди ви мене везете? — запитав я. Голова боліла так, що аж у дупі віддавало.

— На Кудикіну гору. Ти скажи, хахол, твая Катеріна любить тебя ілі как?

Борода їхав поруч із возом верхи, дивився вдалину. Я оглянувся навколо, аби визначити, де я. Містечко, яке лишилося позаду, було схоже на Бровари, і рухалися ми на схід по Белгородському шляху.

— Чого за неї питаєш? Що ви їй зробили?

— Да не бойся, нічево. Сказалі ей, штоби денежку сабірала. Іначе тебя больше не увідіт. Патаму і спрашиваю — любит ілі нет.

Я голосно видихнув.

— Не дасть вона викуп за мене — чужий я їй.

— Тагда ещо біть будем. Інструмент у тебя хароший.

Запала мовчанка. Нараз я запитав:

— Гей, Борода, а чого на хуторі не хотів лишитися? Твоїм усе було б.

— А скоро здесь і так всьо будет наше. Вон снімем гетьмана вашева, сваєво паставім — і тагда в каждам гораде наши ваєводи стаять будут, вся земля ваша к нам переद्यот.

Більше я не питав нічого — надто боліла голова. На лобі вискочила чимала гуля. Треба було відпочити собі, добре обдумати, що робитиму далі. Найпевніше — тікати. Руки ніби вільні, тільки от нога прив'язана.

Ми в'їхали в містечко Гоголів. Тут уже вешталася багато москалів, вони віталися з нашим Бородою, а ми тим часом продовжували свою дорогу. Московські ратники вже облюбували місце посеред містечка, почали стягувати туди столи, лави й швидко організували собі непогану гостину за рахунок місцевого дідича. Вони пожакували його комору, хлів, льохи. Усе подібно до того, як і на нашому хуторі. Робили все швидко, хотіли встигнути, бо хтось важливий мав приїхати.

Мої стягнули мене з воза, прикували за ногу до колеса, тоді заходилися знімати з воза награбоване й нести до гурту. Туди ж пішла й телиця. Я сів під возом, вперся спиною й почав дивитися. Скоро під'їхала бричка в оточенні ратників. Я протер ще раз очі, коли раптом подивився, хто в ній приїхав. Ні, це справді він, Яків Барабаш! Але що він тут робить в оточенні московитів? Він був одягнений у кармазини, із шаблею при боці. Правда, булави я не побачив. Доки я думав і приглядався, гетьман запорозький заліз із брички й пішов до столу. Тут же з'явилися й козацькі старшини із гоголівської сотні. Місцеві достойники прийшли засвідчити московським старшинам свою шану. Їх посадили за стіл, полилася горілка й меди. Голос Барабаша над столом лунав усе частіше, гучніше та сміливіше. Він не був схожим на ув'язненого, бо поводив себе надто вільно. Він гукав, пив за здоров'я царя-батюшки, за боярина Ромадановського й воєводу Шереметьєва. Гетьмана ж Виговського паплюжив останніми словами. Він розходився, як норовистий жеребець, як гоголь на своєму болоті, чуючи себе в повній безпеці серед московських ратників. Москалі його підтримували, дозволяючи собі масні жарти про гетьмана й старшину. Козаки мовчали.

— Отак і будете мовчати довіку під московським чоботом, — сказав я сам до себе й почав пробувати звільнитися від кайданів — треба звідси тікати. За сим ділом я й не зауважив,

як козаків раптом на бенкеті стало більше, всі були озброєні. Звернув увагу тільки, коли десь зо два десятки козаків на чолі із двома шляхтичами підійшли до чільного столу. Барабаш, побачивши їх, трохи притих.

— Гей, пане Барабаш. Веселишся, ніби й не на суд їдеш до Києва, а на празник.

— Бо знаю, що суд той мене виправдає, а рада козацька, що там збирається, Виговського скине. Я скоро буду козацьким гетьманом.

— Чи ж знаєш, хто я? — запитав старий шляхтич.

— Чи ж не все одно? Бачу, чоловік мудрий, раз прийшов до нас, а не побіг до зрадника Виговського.

— Я дідич цього містечка. Гоголів — моя родинна земля.

— Ну і што? У нас письмо от ваєводи, чтобы все верние казакі памагалі нам в паходе, давалі фураж да правіант, — замість Барабаша відповів мій Борода.

— А чи знаєш ти ймення моє? — далі питав шляхтич.

— Ну, ти дуже тут своїм йменням, своїм родом не хизуйся. Як стану я гетьманом, то повідбираю у вас, панят, землю, облудом у народу вкрадену. Тоді, пане, не будеш такий пихатий. Тільки дай Виговського-собаку скинути, — гаркнув Барабаш.

А старий шляхтич продовжував, ніби нічого й не чув.

— Ймення моє — Остап Виговський, я є батьком гетьмана Виговського, і це є моє містечко. А тут коло мене стоїть небіж мій, Ян Виговський, козаками Кривим прозваний. Тут усюди його люди, так що тобі не втекти.

Барабаш поблід. Почав підводитися.

— Прийшли по душу мою.

— По тебе прийшли — на суд до Чигирина підеш. На козацький суд, а не воеводський. Маємо наказ гетьманський тебе привезти, от і пильнуємо від самого Белгорода. Аж он ти де нам у руки попав!

Шляхтич говорив ті слова в абсолютній тиші, так що навіть я, що сидів досить далеко, чув його слова. Раптом москалі почали зриватися з місць та хапатися за зброю. Козаки налетіли зі всіх кінців, почали палити з пістолів у ворогів, рубати їх

шаблями. Столи полетіли сторчака, а з ними й посуд, скатертини, лави.

Старий Виговський вихопив з-за пояса два пістолі, випалив просто в пики москалів, що сиділи обабіч Барабаша. Кривий кинувся через стіл, на ходу витягуючи шаблю й рубаючи найближчого ворога. За ним кинулися інші козаки, взяли Барабаша під руки й потягли геть. Він спробував вихопити свою шаблю, та не встиг — його схопили міцно, інших же стали рубати немилосердно. Московити спробували було оборонятися, та дарма. Вони до столу не взяли із собою ні рунниці, ні бердишів, тож козаки їх почали вистрілювати з пістолів та рубати й різати, аж поки не завалили все ворожим трупом. Дехто з ратників пробував тікати: їх доганяли, карали тут же на місці, так що скоро в Гоголеві запахло кров'ю, смертю та лайном. Я скулився під возом і тільки дивився, як працюють козаки Кривого, — добре працювали.

— Годі, — наказав Виговський-молодший. — Ви, дядьку, наведіть тут лад, а я до гетьмана. Скоро до Чигирина має посол царський прибути — буде йому несподіванка!

Додому я добрався пішака без своїх коней та воза — все козаки забрали собі, як воєнну здобич. Я не заперечував, навіть слова не сказав. Боявся, що почнуть зараз допитувати. А так пустили з духом — от і добре. По дорозі я витяг із дупла в лісі наш сховок, забрав гроші. Москалі нас пограбували, тож треба було все знову купувати до хати. Навіть сокири й заступа не лишили.

— Ну що, назбирала грошей, аби за мою голову заплатити? — це були перші мої слова, коли я переступив поріг дому.

— Завтра мають купці прийти оглядати нашу леваду.

Вона дивилася на мене з острахом, не знала, які новини я приніс і чи є ще в мені душа. Я відчув, що незаслужено налякав її, тому мовив уже м'якше:

— Не треба купців. Вирвався я з душею, а кацапи тепер землю гризуть. Побила їх лиха година.

Вона кинулася до мене, обійняла й тримала так довго-довго, ніби боялася знову втратити. Я також її обійняв, притиснув до себе, крайчиком своєї чорної душі відчув, що мені дуже добре коло неї, може, навіть краще, ніж у пеклі.

Я відразу відігнав ту думку, а їй сказав:

— Дай щось погризти, бо голодний, як вовк.

Вона мене спочатку помила, переодягла, обробила гулю на чолі, нагодувала, налила чарку, як я любив, і набила тютюном люлечку. Тоді раптом замислилася.

— Ніби все поробила, що мала. Ні, щось таки забула, дай пригадаю. А-а-а, — вона раптом згадала й почала знімати з мене штани, а собі задирати намітку й сорочку.

— Викохати тебе забула. А тоді спокійненько і спатки ляжеш.

Вона «взяла» мене просто тут, на лаві. Хоч я і був втомлений, але довго не опирався.

Я давно знав, що треба зробити, аби жінці було добре й приємно, що й куди їй треба засунути... Гроші засунути в кишеню та чимпобільше, тоді жінка любитиме до кінця життя або доки ті гроші не скінчаться. Так і моя Катерина розцвіла, коли я дав їй частину золота, забрану зі сховку.

— Звідки це?

— Порубав клятих москалів, аби знали, як у козака добро його забирати. І кишені їхні вивернув.

Не знати нащо, але я збрехав їй, хотів похвалитися перед нею. Нащо мені того було — ще сам не знав, просто ляпнув. Вона ще більше розцвіла, коли почула, який я козарлюга, почала поволі знову пропихати свою руку в мої штани.

— Не варто, — зупинив її. — Після бою втомлений. А ще клята гуля болить.

Вона зрозуміла: просто поцілувала в губи й пішла, залишивши мене наодинці з подушкою.

Час минав, прийшла осінь. Я зажив на хуторі спокійно, нікого не вербуючи. Один раз попідкшись на москалях, вирішив більше не ризикувати й сумирно чекав, доки господар сам не пошле на хутір когось замість мене. Однієї ночі він мені приснився.

— Завтра гостей чекай. Зустринь як слід! — наказав він мені.

Я прокинувся, обливаючись холодним потом. Не думав, що так скоро господар пошле нових агентів на землю. Кого він пошле цього разу, скільки їх буде, чого вони захочуть?

Ці думки роїлися в голові, і до ранку я вже не заснув. Зі сходом сонця встав, осідлав коня й виїхав на пошук свіжих «вбранок». Відразу відчув, що це справа непроста, і тільки дивувався, як старому мірошнику вдавалося ті «вбранка» діставати.

Крутився я біля Києва, ніби відчуваючи, що заворушиться Шереметьєв. Недавно козаки спробували напасти на нього та відбити Київ, однак самі потрапили в засідку й були побиті. Воевода тепер частенько робив вилазки з Києва на козацькі землі й нападав на козаків. Пощастило мені десь під вечір, коли я вїхав у якесь село біля самого Києва. Воно зустріло мене пустою. Голодні пси вешталися, шукаючи собі поживи, і лише гарчали злобно, побачивши мене. Кінь мій нервував, не хотів далі йти, б'ючи копитами землю та задираючи голову. Я залишив його й далі пішов пішки.

Двері крайньої сільської хати були відчинені, проте звідти не вибігали діти, не виглядала господиня. Не ревіла в стайні корова. Господар навіть не вийшов до брами, аби глянути, хто приїхав. Таке ж у сусіда.

Пояснення було на майдані села. Тут, навколо церкви, росли старі липи. От на тих деревах і висіли всі сільські господарі й господині разом із їх дітьми. Вони висіли густо, наче груші, які несподівано вирости на липі. Гарну ж картину намалював воевода — найкращий художник би так не потрафив.

Я пішов до тих лип, сторожко оглядаючись по сторонах. Знав, що не всіх селяків було перевішано, що частина із них заховалася. Вони скоро повернуться, почувши, що москалі пішли. Я виліз на липу, почав вибирати «вбранка» — хлопці мали бути молоді та міцні. Усі вони дивилися на мене своїми вибадушеними очима, лиця їх густо обсіли чорні мухи. А ще тут були душі їхні несповідані. Вони голосили, розлаиваючи свій гіркий біль.

Я обривав мотузки, і троє тіл упали на землю. Зліз поволі, став сторожко оглядатися. Якраз вечоріло. Переконавшись,

що навкруги нікого нема, я один за одним почав волочити трупи поближче до свого коня. Спочатку думав зробити ноші, однак на одному із дворів побачив підводу й покидав «вбранка» на неї, тоді запряг свого коня.

На своє горище трупи витягував уже вночі. Закам'яніння уже пройшло — і вони скоро почнуть розкладатися. Підводою на подвір'я заїздити не став, аби не почула Катерина. По одному на плечах поносив трупи та поскладав біля горища, тоді виліз по драбині й повитягував їх наверх мотузом, поскладав на сні.

Коли злазив із горища, вдалині вже почали клаубочитися хмари, швидко гуртуючись над лісом. Встиг розпрягти коня та завести його у хлів, як знявся вітер.

— Дивно, уже жовтень, а тут на грозу збирається, — мовила Катерина, коли зайшов до хати. Я не відповів нічого, тільки сів біля вікна й став виглядати. Надворі було темно, зорі й місяць враз погасли.

Гроловиця була страшна, зрештою, така, як завжди. Катерина боялася сама спати в таку гроловицю, кликала мене, тільки я не йшов: мусив пильнувати, аби ті демони не заскочили до хати. Вони з'явилися, як і ми тоді, перед першими півнями. Я побачив їх, коли вони перепливали повноводу річку. Ось уже видно їхні чорні демонські крила, хвости, роги. Я підвівся і став біля дверей. Один із них уже розмахнувся копитом, аби постукати у двері, як я відчинив їх. Не повірив своїм очам — переді мною стояли Лихо й Біда, а за ними — ще якийсь хмир. Відчув, як раптом лице моє розплавалося в посмішці.

— Знав би, розстелив би червону доріжку, квітами б усе тут обмаїв. Що, знов господарю у сраку залізли?

У відповідь Лихо тільки розвів руками.

— Сам його знаєш. Ми трохи піч перетопили, а він вже й розкричався.

Тут свою огидну морду із рилом та цапиною бородою запхав Біда.

— Ти вкрав наші гроші з дупла, віддати треба.

— Попа лисого.

— Пусти до хати, загіртіся треба. До світанку ще є час.
Я відштовхнув його.

— Не пушу, Катерина тут. Ідїть на горище.

Вони потупццали ще на місці, а тоді, гупаючи своїми копитами, побігли до драбини над стайнею.

Тут вийшла Катерина.

— Я чула якісь голоси, тут був хтось?

— Це просто вітер. Іди спати, я зараз також прийду.

Вона пішла до вікна, стала виглядати. Я спробував загородити їй віконце.

— Зажди, я щось бачу!

У ту саму мить блискавка стрельнула десь вдалині, відбивши все навкруги у вогняному світлі. Три демонські постаті товклися біля нашого горища, змагаючись, кому першому лізти по драбині й вибрати собі найкращі «вбранка». Вона чітко побачила їх, зблідла, її аж відкинуло від вікна.

— Це вони. Нарешті я побачила, хто це приходить до нас із кожною грозою.

— Ти вже їх бачила колись?

— Не так, як зараз, батько завше надійно ховав тих нічних гостей.

Подивилася на мене.

— Ти також прийшов із грозою.

— Давно здогадалася?

— Коли народила.

— Чого ж прийняла мене?

— Бо не змогла би без тебе більше.

Я підійшов, обійняв її. Ця жінка почала мені подобатися все більше, і тепер досить великий клопоть моєї душі тяжів залишитися на цьому хуторі. Я відганяв постійно ту думку, та вона з'являлася все частіше.

— Батько все готував їм якусь смердючу мазь. Я помагала йому, не знаючи, нащо вона потрібна.

— І що, потрафиш її і зараз зробити?

— Чого ж ні.

Вона витягла з батькової скрині різні трави, настоянки, ще якесь гівно. Усе це поступово додавала до макітри й макогоном ретельно розтирала, при цьому щось приказуючи.

— Раз я вже й так із бісом зв'язана, раз горіти в пеклі через тебе, то замов за мене десь там словечко, аби я відьмою стала. Дай мені чари.

— Ти й так уже відьма, — відповів я.

Вона поглянула на мене, очі її чорні враз блиснули відьомським блиском — і Катря голосно засміялася, показуючи свої білі зуби.

На другий день я мазив маззю своїх товаришів, хоча їхні вбранка були набагато кращі від тих, що колись нам дав старий.

— Ти б уже якусь мазь іншу вигадав, а то аж вивертає від неї. Зараз тут так і наригаю, — Біда, як завше, висловлював своє невдоволення.

— Тхне лайном, — втрутився в нашу розмову незнайомець.

— Бо це і є лайно, — відповів я йому.

— Собаче, чи як?

— Буду ще за псами бігати. Сам насрав.

Новенький гумору не зрозумів, зате мої побратими заіржали, як коні.

Помазивши рани й виразки, я їх оглянув. Лихо перетворився на жилавого козака років тридцять, Біда був схожим на нього. Новенького звали Везувій, він був старшим чоловіком, мав десь сорок літ. Був суворий і кремезний, мав орлиний ніс і такий же погляд.

— Зайдіть до хати, вип'ємо по чарці узвару.

— А як же Катерина?

— Вона все знає. Не треба було вчора товктися під драбиною. Тепер ви в боргу переді мною.

— Ні, голубчику, це ти в боргу. Ми за свої гроші ще не забули, і вони нам потрібні будуть зараз, — нагадав Біда.

— Не треба було мене на землі лишати. Хто на землі — того й гроші. Звідки мені було знати, що вас так скоро знов лиха година принесе.

РОЗДІЛ ХХ

Ми пили горілку, їли; Лихо розказав, що зараз робиться на Україні й за чим їх послав господар. Схоже, Виговський міцно став на ноги, і пекло було цим дуже незадоволене.

Гетьман продовжував здійснювати в життя свої плани. Після розгрому Пушкаря він уже не боявся Москви, почав із воєводами говорити сміливіше. Гетьман відмовлявся приймати воєвод у козацькі міста, як колись зобов'язувався це зробити. Йому разом із полковником Гуляницьким вдалося придушити заворушення на Полтавщині, знову підкорити гетьманській владі Гадяч, Лубни, Миргород.

Немирич із Беньовським закінчували складати угоду, за якою Україна, як незалежне князівство, мала відійти до Польщі. Виговський уже не хотів залишатися в спілці з московитами. Намовляла його до того старшина, що бачила загрозу з боку Москви і яка в більшій своїй масі не любила московських бояр.

Знову почав бунтувати Барабаш, якому вдалося живим вирватися з-під Полтави. Він зібрав охочих до війни запорожців і прибув до Белгорода, до табору Ромадановського. Запорозький гетьман просив боярина почати військові дії проти Виговського.

Боярин не поспішав, побоювався Виговського. Він велів гультяям розходитися, а самого Барабаша затримав біля себе.

Дізнавшись, що його лютий ворог знаходиться в боярина, гетьман почав писати до Ромадановського, щоб той видав Барабаша йому. Боярин не поспішав. Тоді гетьман написав до царя. Олексій Михайлович велів відвезти Барабаша до Києва на військовий суд, а до гетьмана відправив свого посланця Василя Кікіна. Той мав запросити й Виговського до Києва для нової ради. Гетьман почув лихе і дав своїм людям наказ:

— З-під землі мені Барабаша дістаньте.

Виговський був у Чигирині. Татар відправив до Криму, козаків у більшості тримав біля себе. Він зрозумів, що спокійно йому коло московських бояр не жити.

Нові події на Лівобережжі змусили його знову виступати в похід: люд у пограничних із Московщиною полках підіймався. Відсидівшись у якихось норах, почали підносити голови пушкарівці. Іскра оголосив себе гетьманом на місце покійного Пушкаря, а сина старого Мартина назвав полтавським полковником. Інші повстанські загони захоплювали міста, їх старшини розсилали грамоти, що це з царського наказу вони стали на гетьмана. Люди бунтували. Цьому сприяло те, що московські воєводи почали пхатися до лівобережних міст. Гетьман наказав не пускати їх, а бити як ворогів: Сам він рушив на схід, захоплюючи непокірні йому міста й страчуючи бунтарів. Багато хто з них тікав до Путивля під захист царських військ.

До гетьмана в табір прибув царський посланець Кікін. Виговський прийняв його у своєму наметі.

— Нехарашо ти, пан гетман, учініл, орду татарскую позвавши. На кого войско собрал? Аль не хочеш от пресветлого царского величества к ляхам переметнуться? Ходят слухі, что послы королевские к тебе в Чигирин захаживают.

Виговський відповів спокійно:

— Не бійся, боярине, проти царя я злого умислу не маю. Татар я на поміч закликав на ворогів моїх заклятих — пушкарівців. Вони продовжують бунтувати, це через них на Україну йде чвара й розруха.

— А воєвод чєво не пускаєш у города?

— Нащо мені тепер воєводи? Я просив воєвод, коли Пушкар своєволив, щоб розбити його. А ви йому лише грамоти писали. Я Пушкаря розгромив сам, і потреби у воєводах зараз не маю. А якщо вони й хочуть у місто пройти, то нехай вони спочатку до мене, гетьмана, прийдуть та дозволу спитають. А то лізуть до чужої хати без дозволу, тому козаки проти них і повстають. Он воєвода Шереметьєв що в Києві витворяє —

б'є людей киями до смерті. А козаки — народ гордий, такого не потерпить.

Боярин зайорзав.

— Смотри же, гетман. Царь-батюшка всегда тебя любил, верил тебе. І ти царского доверія нарушать не смей. Вспомни, как ти присягал на верность, как клялся. Нарушишь клятву — не миновать тебе страшного суда Божия.

Колись гетьмана б дуже розізлили ці слова. Він пам'ятає такий царський тон, коли був ще писарем і доводилося вести переговори з московськими послами. Тоді писар стримувався. Тепер він заспокоював себе на думці, що скоро вирветься з тих братських обіймів, а поки що москалів треба дурити.

— Гей, боярине, ти мене судом Божим не лякай. Краще передай князю Ромадановському, щоб ворогів моїх біля себе не тримав. А то, кажуть, вони себе почувають там досить вільно й гетьманами надалі себе іменують. Скажи, боярине, цар Барабаша тримає коло себе, щоб замість мене посадити?

— Барабаш уже отправлен в Кієв на суд. Там і тебе следует ехать на раду.

— А Барабаш до Києва не доїхав. Він уже в моїх руках.

— Как?

— Його охорона зіткнулася біля Гоголева з козаками. Барабаша доставили сюди.

Гетьман із відомих міркувань не все розповів боярину. Насправді Гоголів — родинне місто батька гетьмана — Остапа Виговського. Тут козаки й влаштували засідку на конвой, напали, перебили ратників і захопили вождя повстанців. А керував діями загону брат гетьманський Ян Виговський-Кривий.

Гетьман із боярином вийшли із шатра. Барабаш стояв недалеко, прикутий до гармати. Він вовком поглянув на московського посланця. Був цілий побитий, очевидно, його довго допитували.

— А що, пане Барабаш, скажи нам, хто велів тобі зватися «гетьманом»? — запитав Виговський. Боярин, ставши перед запорожцем, розгубився, не чекав такого повороту. Кікін не знав, чого нагородив Барабаш на допитах, на тортурах, аби зберегти власну шкуру.

— Сам себе так називав. Хотів спробувати долі молодецької.

— А в Київ ти на суд їхав, так?

— Їхав. Тільки не на свій. Це була лише приманка, щоб тебе заманити, схопити, а натомість іншого вибрати.

Гетьман поглянув уважно на боярина. Той зблід страшно, але якось викрутився.

— Неправда етому. Нікогда ні у царя, ні у воєвод і в мислі такого не било.

— Скажи, пане Барабаш, а в Белгороді в Ромадановського багато війська? — питав далі Барабаша Виговський, не звертаючи увагу на виправдання боярина.

— Не злічити. І воєвод уже сто тридцять наїхало, щоби в українські міста сісти.

— І сему неправда, — поспішив заперечувати Кінін. — В Белгороді стільки войска і воєвод царських отродясь не било.

— Передай, боярине, Ромадановському, щоб ворогів моїх у себе не ховав. Хоч у чужу землю піду, а ворогів дістану, і горе тому, хто за них заступатися буде. Ти ж сам, боярине, добре знаєш, що з бунтарями робити потрібно — вішати.

Боярин стиснув свою палку, мовчав. Тоді мовив:

— Велено мне передать, что царь-батюшка повелением своим изволил статьи договора прежнии утвердить, за Богдана Хмельницкого принятие. Переяславские. Если от лона царского не отступишься, присягу не сломаешь, пан гетман, новый договор подпишем, воєвод і войско заберьом, чтоб било, как раньше.

Виговський посміхнувся про себе. Він зрозумів, що москалі вже знають про переговори з послами королівськими й тепер дають до заду.

— Перекажи, боярине, царському величеству, що гетьман, як і ніколи досі, і в помислах не має нічого лихого для царської милості й присяги своєї ніколи не зламає.

Гетьман мовчав якийсь час, стоячи до боярина боком. Той зрозумів це як закінчення аудієнції й пішов. Гетьман також розвернувся й рушив у протилежний бік. Він чув, як Барабаш свердлить його спину своїми очима. По дорозі Виговський наказав одному зі своїх осавулів:

— Посадовіть пана Барабаша в холодну. Та пильнуйте: може, колись на щось іще пригодиться.

Від посла Виговський пішов просто до намету Юрія Немирича. Той там днював і ночував над документом, який повинні затвердити на раді козаки й мав підписати королівський посол. От і сьогодні він сидить на ослоні за столом із пером у руках. Намет був обставлений, наче хата, щоб панові Юрію було найбільш зручно, щоб він ні в чому собі не відмовляв. Під ногами був постелений пухнастий, товстий килим, по якому пройшовся гетьман чобітьми, підходячи до свого товариша.

— Ну що, пане Юрію, як пишеться?

— Майже закінчив.

— І що, все так зробив, як я велів?

— Так. Тут враховані твої, пане, пропозиції, узгоджені з послом, усе оформлене в межах європейського права. Цей договір буде набагато кращим із правової сторони, ніж Березневі статті Хмельницького — такі заплутані й деколи зовсім незрозумілі.

— Ти в ті статті каменя не кидай, бо я сам долучився до їх написання, будучи генеральним писарем. Може, у мене практика юридична й не така, як у тебе, не європейська, та я на тих документах свої зуби з'їв. Інша справа, що бояри багато чого перекрутили в них, і тепер ніхто того розмотати не може.

— Це правда. Що хотів посол?

Виговський посміхнувся, згадавши, як боярин зблід, коли побачив Барабаша.

— Цар готовий погодитися на відновлення старого договору Хмельницького. Бояться, крутять хвостом. Та віри я їм більше не йму. Розкажи мені краще про договір.

Немирич зробив певну паузу, ніби думав, із чого почати, тоді сказав, голосно вдихнувши:

— Першим пунктом ідеться про те, що всі сторони договору повинні забути старі кривди й образи й жити надалі в мирі та співпраці.

— Добрий початок, — похвалив гетьман. — Хто кривду стару пам'ятатиме, той завжди неспокій нестиме, а згодом і війну.

Юрій закрутив головою.

— Ти, пане, як і сам Бенъовський, не розумієш скритого змісту в тих словах. Подумай сам, якщо польські магнати мають забути старі кривди й образи, то вони мусять забути за свої землі колишні на Україні, маєтності й за умовами договору не зможуть сперечатися з козаками за право на них.

— Хитро. Ну й голова в тебе. Не дарма цар у своїх листах просить вислати тебе з України. Боїться тьма московська твого ясного розуму. Гаразд, читай далі.

— Далі йдеться, що тепер Річ Посполита буде складатися не з двох вільних республік, а з трьох: Польщі, Великого князівства Литовського й Великого князівства Руського, себто України. У нас буде своє військо, адміністрація, гроші, податки, верховодити й далі буде гетьман, вибраний вільними головами козацькими. Постійно буде збиратися рада для вирішення важливих питань. Іноземне військо без дозволу гетьмана не матиме права входити на українські землі. Міста матимуть своє самоврядування.

— А про мову, про віру що написали?

— Діловодство вестися буде на українській мові. Унія буде скасована. Митрополит постійно засідатиме в сеймі. Король буде обиратися представниками всіх трьох республік. Православна віра буде зрівняна в правах із католицькою. Хоча я не знаю, чи вельможне панство буде згодне пристати на це. Вони швидше дадуть собі руку обрізати.

— Не бійся, пани ляхи тепер на все готові, щоб повернути собі Україну. Вони без нас ніяк! А про освіту?

— Києво-Могилянська академія буде прирівняна в статусі із Краківським університетом, в Україні буде засновано ще один університет.

— Добре. А про освоєння Чорного моря, про морські навігації написали?

— Як ти й велів. Зі згодою турецької сторони ми будемо освоювати чорноморські шляхи, щоб наші товари могли розходитися по світу.

— Добре. А про шляхетство?

— Теж є. Гетьман князівства Руського матиме право на свій розсуд просити короля, щоб надати шляхетство козакам, які прислужилися державним інтересам.

— Гаразд, Ніби все. Та ти все одно даси мені перечитати. Хочу скликати в Гадячі козацьку раду, щоби за давнім звичаєм затвердити всім колом. Нехай приїдуть комісари королівські та виступлять перед козаками.

Немирич задумався.

— Скажи, пане гетьмане, а чи не дуже ми поспішаємо? Москва такого терпіти не буде — тут же військо вишло. І це військо. Може, спочатку нехай ссйм ратифікує договір, нехай Польща сили збере, татар покличемо й разом вдаримо на царя?

Виговський задумався.

— Я теж про це думав. Якщо ляхи побачать, що ми просимо в них помочі на москалів, то договору ніколи не затвердять. Вони не мають відчуті нашої слабкості — мусимо показати силу. Із сильним кожен хоче дружити. Згадай, як до Хмельницького посольства тягнулися, не ми просили про дружбу, а нас! Отож, маємо стати на Москву й вигнати її з України, виграти перші битви, а тоді скажемо панам-ляхам: «Бийте Москву з півночі, а то ми так її відколошматимо й собі все заберемо, а вам нічого не лишиться!» Ось тоді лише ляхи договір підпишуть, тоді у війну втрутяться. А до того патякати будуть та час затягувати.

Немирич, безумовно, був дуже освіченим, проте тут із гетьманом не міг не погодитися.

Як і планувалося, рада відбулася в Гадячі. Козаки зробили велике коло, старшини стояли на помості під бунчуками. Всюди майоріло безліч кольорових козацьких прапорів.

— Панове товариство! Скликали ми раду генеральну, щоб спитати думки вашої у важливій справі. І мені, і вам, шановне товариство, набридла вже ота війна домова, ця колотнеча, постійні походи. Москва не хоче дати нам спокою. Як бояри вміють наші вольності забирати, як на майно наше свою лапу накласти хочуть, ви вже знаєте. Знаєте, як вони чвари постійно

роздмухують, як повиплоджували собі своїх гетьманчиків, які колотяться по волості, полки на бунт підбивають. Доки ми будемо це терпіти, доки товктися нам без спочинку, дому не бачучи? Годі! Не потрібен нам такий спільник, що одною рукою дає деццю, а другою все забирає. Тут прибули до нас послы його милості короля Польщі, хочуть до вас звернутися, шановне панство. Чи даєте на це свій дозвіл?

Очевидно, козаки вже здогадувалися, з якого питання була скликана рада, тому відповіли швидко й дружно:

— Згода, хай говорять!

— Згода!

Беньовський став на звільнене Виговським місце й почав говорити до козаків:

— Мосціпанове! Від его мосці круля Жечи Посполітої зичу панству здоров'я.

— Дай Боже! — відповіли козаки. — Нехай їх величність живе сто років!

— Пита круль, як ся маєте, як поживаєте? Як вам ся поводить коло царя московського?

— Як у Бога за дверима, а в чорта за пазухою, — викрикнув якийсь дотепник.

— Скажи, пане после, королю, що даємо собі раду! — відповів інший, а решта підтримали дружнім гудінням.

— Ясновельможний круль ма до вас пропозицію знову жити в дружбі й мирі, разом на нещияцеля ставати, у єдиній родині жить! — знову сказав Беньовський. Він, на відміну від бояр, не виголошував речі монологами, а ніби говорив із колом. Намагався бути красномовним та дотепним, культурним і освіченим. Хотів, щоб козаки побачили в ньому обличчя оновленої Польщі.

— Та вже жили! — відповів іронічно хтось.

— Говори, после, що пропонує король, — відповіли інші, і знову коло згідно заговорило: — Говори, а ми послухаємо!

Беньовський почав розповідати спочатку до чого їх, козаків, привела, а згодом і далі заведе дружба з царем. Він запевняв, що зараз Польща вже не та, що була колись, що тепер там

панують люди з європейським, демократичним баченням. Описував, як козакам буде добре жити у своєму вільному князівстві. Козаки слухали. Тут була переважна більшість людей письменних, едукованих, вони добре розумілися на справах політичних, були, безумовно, патріотами. Більшість із них записані до козацького реєстру за вірну службу ще гетьманові Хмельницькому, кожен мав якісь заслуги. Одержавши всі козацькі привілеї, вони обзавелися майном, тобто були людьми небідними, хоча на старшину, що почала швидко обростати статками, дивилися скоса. Саме на козацтво й старшину завжди опирався гетьман Виговський. От і зараз за згодою козацтва він хотів затвердити Гадяцький трактат.

Більшість козаків були задоволені мовою послів, їм і справді вже набридло воювати з московськими «гетьманчиками».

— Нехай повернуть нам Поділля, Волинь та Галичину — всі землі, де віра й мова українська. Тоді й дружити будемо! — гукнув хтось із кола, його багато хто підтримав. Козаки зашуміли. Беньовський продовжував посміхатися, проте крадькома поглядав на гетьмана, ніби шукаючи підтримки. Той легенько розвів руками, мовляв, нічого не зроблю.

— Мосціпанове! — крикнув посол, козаки потроху затихли. — Ми умовилися, же границі і вашого панства, і нашого, і Литовського будуть у тих межах, які є зараз. Так буде найліпше! Яка різниця, де буде жив русин, як буде мав одного круля і єдно право!

Така відповідь застала козаків замислитися, а тут ще хтось гукнув зі старшини:

— Чого дарма сперечатися! Пристаємо, покірне теля дві матки ссе!

Козаки стали говорити між собою. Раптом то з іншого, то з другого кутка почулося:

— Згода!

— Згода!

— Краще зі шляхтою польською, ніж із боярами!

— Слава королю!

— Слава гетьманові! Слава князівству Руському!

— Слава Війську Запорізькому!!!

Таким чином було прийнято Гадяцький договір між козаками й Річчю Посполитою, що мав намалювати на карті Європи нову державу. Прийнявши цей договір, гетьман фактично оголосив війну московському цареві. Адаже москалі так легко не хотіли випускати Україну зі своїх рук.

Бажаючи випередити дії царських військ, Виговський послав свого брата Данила з козаками, щоб відбити у воєводи Київ. Вони мали увійти в місто й із допомогою міщан витіснити москалів, та його чекала невдача. Москалі чекали приходу Виговського, бо тільки гетьманський брат із козаками ступили на землю під Києвом зі своїх човнів, як тут же по них вдарив залп московських рушниць. Виговського було поранено одним із перших. Багато загинуло на місці, решта зробили спробу окопатися, проте москалі заатакували навально й відтіснили їх. Козаки мусили повертатися ні з чим.

У Білорусі теж відновилися бойові дії. Воєводи знову поперли на Нечая, бажаючи розгромити його, проте полковник сам почав їх громити. Почався новий виток війни за Білорусь.

Сам гетьман посунув із полками й татарами до кордону з Московщиною, витісняючи царські загони та розправляючись із бунтівниками. Він навіть загрожував кільком містам по той бік кордону, де ховалися під рукою Ромадановського його вороги. Татари спалили кілька сіл і містечок Московщини.

Далі Виговський не посунувся. На півдні бунтували запорожці. Вони вже знали про угоду з ляхами, яка збісила їх до краю, адже бусурманів та католиків вони рахували своїми найбільшими ворогами. Запорожці вибрали собі нового гетьмана, Івана Безпалого, і посунули на Лівобережжя. Заворухилися й пушкарівці зі своїм гетьманом Іскрою. Київському воєводі прийшла підмога — і він почав виступати з Києва й плюндрувати навколишні села, різати й вішати людей. Гетьман повернувся в Чигирин. Він мусив вислати до Варшави посольство на переговори із сенатом, щоб ними було затверджено новий союзний договір. Посольство виїхало велике — всього коло триста значних козаків. Верховодити цим ділом

мав полковник переяславський Павло Тетеря, досвідчений дипломат, якому ще Хмельницький доручав найвідповідальніші місії.

Вони сиділи в гетьманському кабінеті, біля полковника був ще один чоловік.

— Що ж, Павле, з трактатом ти ознайомлений, інструкції маєш, як поводити себе, знаєш — не вперше. Дивись: козацьких інтересів пильнуй добре, вина королівського багато не пий — п'янить, — останні слова гетьман сказав напівжартома. — На кого полк залишаєш?

Тетеря сидів на лаві навпроти Виговського. Полковник поклав руку на плече козака, що сидів поруч.

— Наказний мій, Тиміш Цюцюра. Чоловік бувалий і надійний.

— От і добре. Якщо козаки твої перечити не стануть, то бути йому полковником переяславським. А ти, Павле, тепер у Варшаві сидітимеш, буде в тебе посольська робота. Що скажеш?

— Нехай буде, я ніякої роботи не цураюся.

РОЗДІЛ XXI

Отаке розповіли мої друзяки. Виговський не хотів лишати Україну на поталу царських воєвод, та проти нього ставала чорна їх сила. Що могли порадити на те мої тупуваті друзяки? Не думаю, що вони годні вплинути на ту ситуацію. Зарізати когось, пощматувати — це вони. Може, на Везувія господар покладає свою надію?

Погостившись у мене, вони пішли. Коней їм не дав, бо сам мав тільки одного, інших ще тоді забрали москалі. Зброю взяли й пішли. Після того мене замучила Катерина, без кінця розпитуючи про них, про наше князівство. Її цікавило все, я, що міг, розказав. Вона слухала уважно, ніби ковтала кожне слово. Уночі вона зі мною була особливо пристрасна. Із самого початку завалила мене просто на столі й вилізла зверху, тоді напала в комірчині, а після того ще мучила цілу ніч. Я вже не мав стільки здоров'я, намагався поспати, однак вона не давала. Заспокоїлася тільки під ранок. Я вже й спати не хотів, а лиш думав, що це найшло на неї. А ще я думав про своїх приятелів, радів стиха, що нічого вони не зможуть зробити й ніколи не досягнуть таких успіхів із Везувієм, яких досягли зі мною.

Вони повернулися через кілька днів. Були вже не в хлопському одязі, а в козацькому, мали коней.

— Чого приперлися? — запитав я.

— На перепочинок. Отаман усіх відпустив додому, велів зібратися завтра. А раз дому в нас нема, то ми до тебе приїхали, — сказав Лихо.

— Господар казав, що ти маєш нам допомагати у всьому, — обізвався й Везувій. — Хочу дещо заховати в тебе на горищі, аби із собою не тягати.

Він мав прив'язаний до сідла мішок.

— Бачу, заробив, як молотар на току. Добре воєвода своїм наймитам платить.

Везувій не звернув уваги на мої слова, а тільки поплескав по мішку.

— Тут мої трофеї — козацькі голови. Складатиму їх у тебе, хочу сто штук назбирати й забрати в пекло.

— А як господар швидше покличе?

— Не вступлюся звідси, доки сто не назбираю, — вперся Везувій. Я нахилився до нього.

— Тримай собі свої голови, де хочеш, а мені їх на горинці не треба. Нащо мені там смороду?

— Не буде смердіти — всю начинку я витяг, сам череш, шкурою обтягнений.

— Все одно не потрібно. А як Катерина побачить або Божевільний? А як хто з людей ненароком знайде! Та мене тут живцем сплять разом із млином і твоїми головами.

Він і не слухав мене, рушив до драбини, від'язав мішок і поліз наверх.

— Добре заховаю, не знайде ніхто. А з мене могорич у пеклі.

Я змовчав, однак той нахабний хлопець почав мені не подобатися.

Побратими розказали мені, що пішли до якоїсь ватаги, що складалася з москалів та випищиків. Вони нападали на гетьманців, заможних козаків та громили їх маєтки. Я б їм порадив приставати до пушкарівців, однак змовчав — нехай самі дають раду. Везувій не був таким дотепним, як здавався відразу, бо, якби метикував, то подався б до Полтави, а не товкся під Києвом. Вони кликали мене до себе у ватагу, та я не йшов, вірив, що на колінах прилізуть сюди, проситимуть, а тоді я їм нагадаю, як покинули мене під брамою.

Тим часом знов пішов дощ. Осінь ця видалася дуже дощовою, і я радів, що сиджу зараз у теплій хаті, а не десь у мокрому лісі, і не грію руки до багаття разом зі своїми друзями-харцизами.

Лихо розказував про свої останні пригоди, Біда мовчав. Я виглядав надвір крізь заслинене віконце, думав про своє.

За ті гроші, що взяв із дупла, відкупив частково худобу й реманент, які поцупили москалі. Зерно вродилося, тож зимувати буде з чим. Божевільний цілоденно товкся по полях. Був хоч і пришелепкуватий, та гарував за трьох. Я вже став подумувати про те, аби якось відремонтувати млин. Господар, схоже, забув про мене, а жити якось треба. Гроші розійдуться швидко.

Раптом мою увагу привернула Катря, що розмовляла з Везувієм, стоячи під дашком біля льоху. Він щось питав — вона відповідала, він посміхнувся у вус — вона пустила йому бісиків своїми чорними відьомськими очима. Та все зуби одне одному скалили.

Я враз зірвався з місця, вийшов під дощ. Вони аж стрепенулися.

— Нема чого тут сушити зуби, сонця й так нема. Катерино, йди до хати!

Вона дивилася здивовано, відповіла:

— Везувій обіцяє, що млин нам полагодить.

— Я й сам зможу, не треба мені його помочі.

— Ти вже кілька місяців лагодиш, а ще ні разу туди й ногою не ступив.

Катерина хмикнула, відвернула від мене погляд. Він посміхнувся до неї.

— Іди до хати, не мокни. Я попитаю в хлопців, що і як, тоді прийду й полагоджу твій млин.

Він мене й справді починав бісити. Я сказав Лихові й Біді, аби більше не приїздили, щоби не вислідили їх гетьманці.

— Хочете, аби спалили млин! — гримав я на них. — Хто тоді буде зустрічати таких, як ви, хто «вбранка» буде приносити? Сатана із вас усі шкури спустить.

Вони мовчали. Тоді вони поїхали і справді довго їх не було. Зате приїздив Везувій. Було саме бабине літо, всюди снувало павутиння. Він по-господарськи виліз собі на горище, тягнучи за собою мішок із черговими трофеями. Тоді узяв із собою Божевільного, реманент і пішли лагодити млин.

Я бачив це і злився, гукав на Катерину:

— Де обід?

— Спочатку Везувія нагодую. Ти б поміг йому, може, якраз млин полагодиш, і будемо молоти, як колись.

Так вона й бігала до млина, носячи йому то обід, то підвечірок, то квасу холодненького попиту, то тютюнцю до люльки. Я не пішов йому помагати, лиш крутився коло млина й заглядав усередину. І все кликав Катрю, лиш вона туди заходила.

Як не дивно, та він того млина таки полагодив. Закрутилося коло, як вода з греблі пішла на нього, загуркотіли старі механізми, почали рухатися великі каміння — жорна, що перемелювали зерно на муку. Катерина була на сьомому дні пекла від щастя.

Від того часу Катерина змінилася. Вона стала менше мною цікавитися, займалася більше господарством, усе чекала на перших людей, що приїдуть до млина зі збіжжям. Мріяла, як скоро розверне своє господарство, який будинок новий зведе. Я сказав, що у млині робити не буду. Якщо хоче, то нехай сама мішки тягає. Катерина образилася. З кожним днем була все холодніша до мене, навіть їжу варила не таку смачну, як колись. А вночі? Вона лягала спати біля мене, як і раніше, роздягаючись до голого тіла. Завжди так лягала. Тільки більше не тулилася до мене, коли ж моя рука ніби ненароком знаходила її стегно, то мовчки розсувала ноги, я вилазив на неї, робив своє діло, залазив і обертався на другий бік спати — вона була десь далеко звідси.

Лихо й Біда навідалися, коли вже почалися перші заморозки. Самі не прийшли — біда пригнала. Їхній загін десь потрапив у пастку — і тепер козаки гналися за ними.

— Виручай, Недоле, пропадаємо! — гукав Лихо, зіскочивши зі змиленого коня, побіг до мене, впав на коліна. — Сховай десь, сатаною прошу!

Я відштовхнув його чоботом.

— Хай вас ангели забирають! Ідіть геть із мого дому!

— Недоле, ми ж найкращі друзяки з тобою!

— Були, доки мене під брамою не лишили! — гаркнув я. — Тепер забирайтеся геть!

— Люципер тобі того не вибачить! Чи ж ти не бачиш, які змилені наші коні — не можуть більше бігти. Моя рука

перебита — не можу нас туманом окутати. Коли не виручиш — пропадемо.

Він і справді підтримував поранену правицю, якою кидав свій туман. Я перевів свій погляд на Везувія, тоді знову на Біду.

— Я сказав — геть! Не хочу, щоби мій дім постраждав через вашу дурість. І так ризикую, якщо козаки ті всі черепи вашого пришелепкуватого товариша на горищі знайдуть!

Тут із хати вибігла Катерина, вона почула всю нашу розмову.

— Швидко йдіть за мною. Тут є один сховок мого батька — ніхто не знайде. А ти, Недоле, бери Микиту і швидко відженіть коней до хутора.

Микита — це Божевільний. Не знати чого, але я її послухався. Вона сказала це так, що я просто не послухати не міг. Ми посідали на коней і погнали вниз дорогою. Там, де за цвинтарем дорога повертає до хутора, ми пустили коней, давши їм добрих нагаїв. Виглядало це так, ніби втікачі побігли на хутір.

Тільки стали вертатися, як побачили козаків, що гнали по нашому сліду... Козаки тоді обшарили весь хутір, були й у нас вдома. Ми з Божевільним пересиділи в бур'янах — від гріха подалі. Повернулися, коли козаки поїхали геть.

Ще здалеку чув голос Катерини. Вони згадували, як козаки перевернули все догори дригом, однак нічого не знайшли. Я став під дверима, прислухався.

— А коли вони на горище полізли, думала, що зомлію, — сміялася дзвінко Катерина.

— Не було чого, — відповів їй Везувій. — Я ж казав, що добре черепи поховав.

І тут я ввійшов, окинув оком усю веселу компанію. Тоді аж вилив свою душу.

Я не буду переповідати всього, що я наговорив тоді своїм товаришам, Везувію, Катерині. Ви таких слів ще зроду не чули, і краще вам їх не знати. Я рикав, як звір, почервонівши та розбризкуючи слину. Лихо й Біда дивилися на мене спідлоба, як на зрадника, Везувій посміхався, що бісило мене ще більше, Катерина заклала руки в боки.

— Сядь та поїж, — нарешті сказала вона, коли я скінчив.

Це мене вбило остаточно, я присів за стіл, заходився вечеряти. Катря трималася від нас подалі, однак я бачив, як Везувій косився на неї, вона також нишком кидала на нього свій погляд. Тут одна частина моєї темної душі стала підказувати, що треба це використати, аби посадити його тут замість мене, самому ж вернутися до пекла. Та була й інша сторона, колись маленька, тепер так виросла, що давно вже перевершила ту, першу. Вона все тримала мене на тому млині, ніби цвяхом прибила до Катерини. Я думав, що збожеволію.

Коли вони пішли геть, а ми полягали спати, я навмисне відсунувся від Катерини, у надії, що вона сама притулиться до мене. Та вона просто заснула. Так само і на другу ніч, і на третю. А Везувій все приїздив, тягаючи на горище свої трофеї. Катерина не оминала можливості, аби вийти до нього, перекинутися кількома словами. З мене вже було досить, я враз узяв рушницю й вийшов із хати. Коли підходив, почув його останню фразу.

— Маю вже вісімдесят дев'ять, ще одинадцять, і буде сто, — хвалився він їй.

Я позаздрив йому — за неповних два місяці сто козацьких голів, я б так не зміг. Це мене ще більше розізлило, я підійшов швидким кроком, наставив йому рушницю просто до морди.

— Слухай мене, вражий сину. Ще раз прийдеш до мого дому — начувайся. Ні сатана, ні сама чортова матір тобі не допоможе, коли тобі серце вирву.

Схоже, він не налякався.

— Не бійся так, не вкраду твоєї Катерини, — вишкірив зуби.

— Біду накликаєш на мій дім. Мене тут господар лишив не ігри дитячі бавитися. Приведеш хвіст за собою, нам із Катериною коли осикові у груди заб'ють, і ти повний дурень, раз не розумієш того. Отож попереджаю: ще раз сунешся сюди — сам кола дістанеш, і навіть пекельний прокурор мені не пришіє нічого!

Він сказав:

— Добре, прийду ще тільки раз — черепа свої забрати. Зараз із ними волочитися не буду.

Везувій обернувся й пішов до свого коня. Я поглянув на Катерину, вона дивилася на мене з докором. І нехай, я мусив захистити тепло свого дому. Трясця, я вже мовлю, як клятий проповідник!!!

Аби трохи задобрити Катерину, я почав молоти у млині, до нас потяглися хлопи зі збіжжям. Тільки Катря й далі лишалася до мене сухою. Я досі не ліз до неї уночі, сподівався, що вона нарешті схопить мене за прутеня, та моя господиня тільки оберталася до стіни й засинала. А останнім часом і сорочку стала одягати на ніч — сказала, що холодно стало.

Кілька разів намагався її припилувати, застукати, та не міг. Схоже, Везувій і справді перестав приїздити — мені аж від серця відлягло. Я заспокоївся, за той час він уже, напевно, нарубав тих одинадцять голів, і скоро вони повернуться в пекло. А Катерина перекомизиться, скоро все забуде. Я ще собі подумав, що треба би зробити їй другу дитину. Одна думка мене відтоді стала мучити: тоді тільки дотулився до неї — зробив відразу живіт. Тепер же товчу її цілими ночами, а ніяк не завагітніє. Дивина якась.

Тільки я помилявся. Це сталося, коли вже випав сніг. Ця сука підсипала мені щось постійно до горілки — я любив собі випити до обіду та до вечері. І ви так робіть — добре на печінку. Мені було дивно те, що мене постійно після обіду чогось на сон дуже клонить. От одного разу не випив, а вилив під стіл котові. Той лиш понюхав і відразу поліз за припічок. Я ліг на лежанку, заплющив очі. Катерині тільки того й треба. Одягла кожушок, обмоталася хусткою і чкурнула з хати.

Пізньої осені сутінки настають швидко. Я підвівся, одягся й рушив за нею. Вона перейшла міст через річку й рушила до греблі. Млин мав би заступити її, схвати від мого ока. Я прослизнув за нею, заховався за кучугурою. Добре, що не забув захопити з хати рушницю та кинджал.

Він уже чекав її там, пританцьовуючи на морозі в самому сіряку. Вона дала йому якийсь клунок.

— Тут батьків кожух, стара шапка. А ще даю тобі крупи та сала, хліба, тарані, ліків батькових, аби рани лікувати.

Почувши це, я подумав собі, що справи в них тепер поганенькі. Не дивно, літо для розбійника — рай, не те, що зима. Узимку в лісі і холодно, і голодно, ще й сліди видно. І добре їм так, хай знають.

— Дякую тобі, Катерино, уже вдруге рятуєш мене від смерті.

— Не забудь, що ти обіцяв мені: тільки опинишся в пеклі, замов перед дияволом слово за мене. Нехай дасть мені більше сили відьомської, тоді я помагатиму постійно вашому брату.

— Скажу. Недоля боїться тобі таку силу давати, аби сильнішою за нього не стала. Він боягуз і невдаха. Я ж тобі дам таку силу. Тільки ляж зі мною, не муч мене. Знаєш, як я тебе люблю, готовий все тобі віддати, не те, що Недоля твій. Віддай мені своє тіло, — він нараз обійняв її, вона почала пручатися.

— Не можу, Недолі належу, — відповіла вона.

— Моєю будеш, я дам тобі страшну силу відьомську.

Він почав цілувати її. Цього з мене було вже досить. Я підкрався до них.

— Тут тобі і смерть, — сказав я й вистрелив. Не знати, яким дивом, але він вивернувся від пострілу, ще й Катерину відіпхнув, аби куля не попала в неї.

Він був надто близько, аби я встиг перезарядити. Вихопив кинджал і пішов на нього. Він відштовхнув Катерину ще далі, тоді став проти мене, пригнувши ноги в колінах. Із ним почали творитися дивні речі, аж я зупинився. Пальці на руках видовжилися, з них виперлися довжелезні кігті, а з морди ікла. Він виріс, згорбився, очі горіли червоним вогнем. Враз стрибнув і, передетівши кроків тридцять, впав просто на мене, валячи з ніг. Його кігті вп'ялися мені в груди, на щастя, захистив грубий кожух. Я почав махати кинджалом, зачепив його, і він відскочив, готуючись до нової атаки. Тут підбігла Катерина, закрила мене.

— Вгомоніться, Люципер вам того ніколи не вибачить, згадайте, хто ви!

— Відійди, — я спробував її відсунути.

— Владнаємо нашу справу просто зараз, — проричав упряка. Я досі не міг зрозуміти, як він навчився отак робити.

Певно, сатана дав йому такий дар, і тепер мені не дивно, що він так скоро наносив стільки козацьких голів.

— Відступися! — гукнула вона. — Казала вже тобі, що твоєю не буду ніколи!

Він враз дико завив, заричав так, що аж собаки на хуторі почули й почали гавкати. Тоді перетворився знову на чоловіка, обернувся й пішов у бік лісу, я ж рушив до хати, підібравши рушницю, Катря побрела за мною.

У хаті узяв квартиру горілки й почав пити просто з горла. Уперше в житті я хотів напиться! Та найбільше мене злило не те, що Катерина крутила в мене за спиною, і навіть не те, що цілувалася з ним. Я збісився з іншого. Сам того не усвідомлюючи, я почав перетворюватися на людину! Я хотів домашнього затишку, я полюбив роботу, навіть захотів завести дитину. Я полюбив її, полюбив Катрю всім серцем, і та клята любов зробила з мене дурня і слабачка. Це, напевно, кляті анголи щось наробили, десь підстерegli мене, що я навіть не помітив, це Його робота.

— Ти даремно злишся, я нічого з ним не мала. Вони трое замерзають, гинуть із голоду, я давала їм харчі та теплий одяг. Тобі не хотіла говорити, боялася твого гніву.

— І добре, що боялася!

Я раптом почав її бити. Усе, що в мені було людське, враз відійшло від мене, чорна душа моя стала вириватися на волю.

Катерина лежала на долівці і плювала кров'ю. Я був задоволений, нарешті, помстився їй за свою глупість. Дивлячись на неї, моя душа знов набрала відповідної чорноти, я почувався вже краще. Любов до неї пропала, лишилася тільки пристрасть. Мене збуджував її вигляд, ця сука тепер знатиме своє місце. Я справжній чорт, із самого дна пекла, всі знають, який у нас круглий норів. Так і має бути, тож роби, як я роблю, всім покажи!

Переступивши через неї, я вийшов надвір.

— Гей, вельзевуле!!! — покликав я господаря одним із його численних імен. Він мовчав. — Озовися, трясця твоєї чорто-

вій матері, коли гукаю до тебе!!! Говори зі мною, проклятий душогубе!

Він враз відповів громом серед зими:

— Чого тобі треба?

— Я вимагаю двобою. Дай мені Везувія, інакше я відречуся від тебе, піду супроти твоєї волі! Ти ж знаєш, за мною піде багато бісівської сили!

— Погрожуєш!? — сатана розсердився, тільки я його вже не боявся.

— Пропоную угоду. Ти даєш мені поквитатися з ним, я ж піду і продовжу свою справу на Україні. Клянусь тобі вогнем пекельним, що завалю Велике князівство Руське, так що й каменя на камені не лишиться!

— Ти програєш. Везувій — сильний упир.

— Якщо він мене подолає, то нехай уже сідає замість мене. Так же гласить статут пекельний? Тільки буде по-іншому. Я завалю Україну й осяду собі в тому млині. Дай слово, що ніколи не посмієш зло на мене замишляти. Поклянися.

Він думав. Нарешті відповів:

— Добре, нехай буде. Даю тобі своє слово пекельне. Тільки скажи мені, Недоле, чи ти й справді не хочеш до пекла повертатися.

— Там нам обом затісно буде, — відповів я йому й пішов до хати.

Катерина уже не лежала — сиділа. Сяк-так повитиралася від крові рукавом.

— Це ти з ним говорив? З господарем? — запитала.

— А що?

— Я чула, він гнівався на тебе.

— Не твоє діло. Я викликав твого Везувія на бій. Скоро побачимо, хто із нас боягуз і невдаха.

До приходу свого супротивника я підготувався ретельно. Найперше виліз на горище та почепив на мотузі до верху тяжкі залізні борони. Другий кінець шнурка я прив'язав уже внизу.

Тоді позабирав дошки, що служили підлогою. Діру прикрив тонкими прутиками, а зверху обклав сіном — звіра по-звірячому й бити. Унизу, під отвором, підклав осикові валки, встроївши поміж дошки в кінський гній догори зубами, також легенько притрусив сінцем.

Він прискакав під вечір. Його червоні очі блищали страшним огнем, з рота текла слина.

— Готуйся до смерті, — гаркнув.

— Краще сам приготуйся. Іди попрощайся зі своїми черепами, більше їх не побачиш. Я вже й так половину повикладав.

Звір примружився.

— Побачу, що хоч пальцем торкнувся, хоч одну павутинку зачепив — здихати будеш довго і в муках.

Упиряки ніколи не були надто розумними — Везувій проковтнув мою приманку. Він поліз по драбині, вискочив на горище. Ще мить — і дикий крик вирвався з його грудей. Він раптом разом із сіном полетів униз, наскочивши грудьми просто на вила. Вони зайшли в нього, як гарячий ніж у масло. Я розв'язав шнурок — тоді ще й борони накрили його зверху, пробивши тіло гострими зубами й притиснувши звіра до землі. Він заборсався, однак підвестися вже не міг, здихав.

— То ж мав бути чесний бій, — стогнав у страшних муках.

— Ти мені, чортові, говориш про чесність? Ха-ха-ха, — я щиро засміявся. Тут із хати вибігла Катерина, враз жажнулася, побачивши, що я з ним зробив.

— Я люблю тебе, — харчав він до неї.

— Тож гляди, що я зараз зроблю з нею! — гукнув я йому, раптом розірвав сорочку на її грудях. Він заричав, зібравши залишки своєї сили. Я не зважав, поклав її просто на гній та солону. Вона спочатку закричала з болю, однак із кожним моїм рухом почала стогнати від блаженства. Він конав, дивлячись на це. Коли ж вона застогнала довго й млосно, він захарчав і здох остаточно.

Я підвівся, підтягнув штани. Вийшов зі стайні, обернувся й тільки тепер побачив, що за брамою чекають мої побратими.

— Ходіть ближче, будемо скоро мати багато роботи.

РОЗДІЛ XXII

Ми взялися до роботи відразу. Я склав план, якого збирався чітко дотримуватися. Першим ділом вирішив розібратися з Іскрою, потім із Немиричем. Іскра заважав мені тим, що був провідником багатьох лівобережних козаків, ворожих до гетьмана. Козаки з Лубенського, Миргородського, Гадяцького й, звісна річ, Полтавського полків тягнулися за ним. Він був досить незалежним, бачив, як поводять себе москалі на Україні, тому існувала загроза, що він може порозумітися з Виговським. Немирич же був правою рукою Виговського. Втративши його, гетьман натомість візьме собі когось іншого, що не буде таким вірним та розумним.

Іскру Лихо ледь розгледів у закуреному снігом таборі. Табір той ховався близько до Дикого Поля, оточений був лісом, збоку річка. Він засів там із невеликою ватагою повстанців, інші порозходилися по домах. Козак узимку воювати не любить — тоді він ні себе, ні коня свого не прогодує, не зможе заховатися в болоті чи в лісі або окопатися в землі. Іскра був вірним козацьким традиціям, тож окопався в таборі й чекав весни.

Ми йшли до нього обережно, аби не натрапити на ворога, а заодно добре роздивлялися, хто де засів. Лівобережжя нагадувало тоді великий казан, де все булькало й кипіло. Тут бродили відділи московського війська, товклися запорожці, засів Іскра із пушкарівцями. Також можна було напоротися на полковника Скоробагатька, що тримав сторону гетьмана разом зі своїми черкашанами, на Немирича зі своїм полком, що приводив до вірності гетьману деякі непокірні міста, а то й на самого Виговського.

Перейшовши через тріскучі йорданські морози, через снігопади та страшні заметілі, ми таки дісталися табору Івана

Іскри. Особливо був важким останній відрізок дороги, де йшли не по гостинці, яким хоч час від часу сновигали якісь люди, а лісами, грузнучи в снізі по пояс та тягнучи за собою коней. Нас затримали вартові, відвели до якогось осавула. Доки йшли — була можливість оглянути табір. Звісна річ, рову на було видно — його завалило повністю. Та й без потреби був тепер: і так ніяке військо сюди не добереться. Вал стояв також засипаний, усередині табору — хатки-землянки. До однієї з таких хаток нас і повели. Вона була повністю під снігом, лише комин стирчав, а з нього йшов дим. До дверей вела стежина, яку «прорубали» козаки поміж снігом. На столі парувал казанок із кашею, стояла миска із квашеними огірками та квашеною капустаю, сухарі й сало.

— Краще відразу до гетьмана. Та ми разом з Іскрою іще Полтаву на зрадника гетьмана підіймали, у домі його жили! — гукав я навмисне голосно. Раптом зайшов у двері Іван Іскра.

— Христос рождається, — привітався він, і нас трьох ніби шпильками хтось вколов. Я тут же зірвався.

— Здоров, здоров, Іване, — і тут же кинувся йому в обійми. Він здивувався й також обійняв мене, не міг відразу пригадати, де бачилися. — Хіба ж не пам'ятаєш мене? Минулого року, коли запорожці прийшли в Полтаву зі світлою пам'яті Барабашем, то й ми з ними були, ти нас іще в домі своєму приймав. Як там твоя пані Іскрова, як синаш? Певно, уже виріс, козаком зробився, до полку свого вписав, га? — я зареготав сам зі свого жаргу, поплескав Іскру по плечі.

— Це свій чоловік, ми з ним іще під Полтавою гетьманців і татар рубали. — Іскра посміхнувся.

— Дивні вони: зайшли до хати, навіть лоба не перехрестили, — зауважив осавул.

— У мене в хаті також хреста на себе не клали, — замислився Іскра.

— Хіба ти забув, ми ж віри аріанської! — тут же знайшовся я.

— Хіба ж аріани не хрестяться? — запитав той самий осавул.

Запала мовчанка, я гарячково думав, що відповісти. На щастя, знайшовся Лихо:

— Чи ж важить, якої чоловік є віри? Аби лише за народну волю життя готов був віддати. Ти казав, Неделе, що Іван Іскра понад усе правду любить, а він нас тут ображати починає!

— Справді, — підтримав Біда. — Краще було вдома, у теплі сидіти й начхати на все — моя хата скраю. А то перлися по таких снігах...

— Та що ви говорите таке, братове! — гукнув я. — Іван Іскра — це гордість усієї України! Він за простий народ стояти буде, а не так, як наш Безпалий, що тільки й думає, як би до воєвод поближче стати, аби свою, запорозьку правду доказати. Недаремно ми від них пішли, а до Іскри пристали.

Козаки переглянулися.

— Ви з Лохвиці?

— А звідкіля ще? Ми із Силкою добре в городі засіли. Гуляли, пили, мішуків трохи посмикали, аби вивернули свої скрині й кишені. Ми все-таки прийшли зі славного Запорожжя, аби за волю їхню обстати!

Іскра спохмурнів.

— Колись славні запорожці лиш за «дякую» волю народну боронили.

— От і кажу, — продовжував я. — Не захотіли ми з ними лишатися. Їм аби лиш своє доказати, запорозьке, а передовсім народне має бути. От я й кажу хлопцям: «Гайда до Іскри».

— Як табір знайшли? — тут же запитав осавул.

Я посміхнувся.

— Хіба це так важко було? Та гетьман народний Іскра в кожного на язиці. Побачиш, Іване, якби народ простий запитати, кого гетьманом хочуть — то тут же б тебе всі гукнули. Не від одного я чув, що тільки весна прийде, а всі до тебе потягнуться.

Іскра думав. Нараз запитав:

— У тебе колись побратими були два. Ще й звалися кумедно — Лихо і Біда...

— Були, та нема вже. Загинули брати мої за справу народну. Тільки справа наша не загине — маю нових побратимів. Теж

прозвав їх Бідою та Лихом, аби ворогам віри православної були біда та лихо!

— Зажди, козаче, — знову втрутився осавул. — Кажеш, що ви засіли в Лохвиці із Силкою? Де ж сам Безпалий?

Я посміхнувся.

— Безпалий до боярина Ромодана побіг у Ромни, за гетьманство своє просити. Ось де наш Безпалий.

Козаки переглянулися.

— Панове, як це так?! — мовив один з отаманів. — Цар у своїх грамотах гетьманство надавав нашому Іскрі, а тим часом Безпалому воєводи булаву дають!

Другий теж не змовчав:

— Навіщо царю два гетьмани? А Виговський третій? Баламутить Москва воду.

— Треба спитатися в боярина Ромодана. Кажуть, війська в Лохвиці збираються. Гайда туди! Оберемо собі справжнього гетьмана, Івана Іскру, і під його рукою станемо на зрадника Виговського! — я почав гукати все голосніше.

Отамани загули. Виявилося, що перед тим Іскра написав лист до царя, та батюшка замість того, щоб підтвердити право Іскри на булаву, велів їхати до табору Ромадановського й там скликати нову раду.

Сам Іскра махнув рукою.

— Яка різниця, хто гетьманом буде, аби лише польського наймита Виговського завалити. А там прийде час, то всім народом виберемо собі достойного, що буде панувати.

— Треба зараз гетьмана вибрати, щоб усі козацькі полки разом із запорожцями повів на ляхів і татарву, — не погодився Лихо.

— Хочуть тебе, пане Йване, москалі в шори взяти, — це вже Біда.

— Знаю, про що ви. Та в нас мати одна — Україна. Її аби визволити від блудливого собаки, а там гетьманом нехай буде хто хоче, — відповів знов Іван.

— Е ні, не так зробимо, — Лихо підвівся, махнув рукою, ніби шаблею. — Ми з тобою вже скільки з Виговським воює-

мо? Скільки вже крові нашої пролито? А де був той Безпалий, щось я його не пам'ятаю. Іскра — наш гетьман, а не Безпалий. До біса Безпалого!!!

На ті слова старшини посміхнулися, однак мова цього козака їм сподобалася. Один за одним почали говорити, навіть заперечалися.

— Згода, — спробував примирити всіх Іскра. — Бояри нас у Лохвицю кличуть, давайте подумаємо, чи йти до них, а чи послати до біса. На мою думку, то краще до весни тут сидіти, а там уже розправити крила...

Іскру не так легко було завербувати — я знав про це, бо намагався ще в Полтаві. Однак вода, як то кажуть, і камінь точить. Коли всі полягали спати, ми блудили по табору й вербували козаків. Робили це поволі, без зайвого поспіху, хоча часу було й не так багато — гетьманці могли забратися з Лівобережжя. Ми прокрадалися в їхні землянки, нахилялися над ними, говорили. Двері відчинялися, ніби протягом, холодний вітер залітав, а з ним і ми заходили, окутані Бідиним туманом. Інколи бувало так, що доки ми вербували козаків, снігопад завалював вхід до нашої землянки, приходилося руками розгрібати.

Старшин набагато легше завербувати, ніж простого козака. Рядові сіромахи сильні у своїй вірі: тяжке, суворе життя зробило їх нором твердим та непоступливим. Вони були незіпсуті розкішню, тому стояли близько до Бога та його угодників. А старшини — інша річ. Вони відчули смак влади, живуть у добробуті, нічого собі не жаліють. Влада й багатство псують людину, до такого чоловіка набагато легше підступитися.

Тільки в нашому випадку все вийшло навпаки. Іскра мав охоту лишитися в таборі до кінця зими, козаків же ми намовили першими. Ми знали, що не візьмемо їх на жадібність, заздрість, дурість. Вони не були такими. Однак у них була гордість за себе та за свого отамана. Вони вірили, що сидять тут, мерзнуть та голодують не просто так, а стоять за святу правду та віру. Гординя — страшна сила.

— Підемо та все скажемо Ромодану в очі! Тебе гетьманом гукнемо, а не Безпалого! — підмовляли його постійно товариші.

— І так нас надто мало — забракне ваших голосів, — заперечував Іскра, та товариші стояли на своєму.

— Все одно нехай почує Москва голос України, а не самого лиш Запорожжя. Покажеш Ромодану грамоти царські, тож нехай тебе бояри гетьманом наставлять!

Іскра вже не міг заперечувати, лише руками розвів.

— Що ж, нехай буде по-вашому. Як гетьманом не буду, то хоч у москалів зброї та куль для повстанців випрошу. Пушкарю колись привозили, то, може, й мені дадуть.

Козаки зраділи й почали готуватися до виступу. Вони вивели коней, осідали й вирушили зі свого засніженого табору, лишивши в ньому тільки охорону. Ми радісно потирали руки — в околиці крутився полк Скоробогатька.

Лихо уважно спостерігав за діями полковника черкаського. Його роз'їзди побачили рух нашого загону, він тут же пішов напереріз.

Іскра зі своїми козаками рухався першим по засніженій дорозі. Підїхали до невеликого урочища — байрак з одного боку, лісок з другого. Ворони чорною хмарою кружляли над лісом.

— На мороз, — мовив хтось ізбоку.

— Або на засаду, — відповів Іскра й зупинив коня. Карий неспокійно прями вухами, гарцював під отаманом. Іскра поплескав його, заспокоюючи.

— Ой коню, мій коню, не грай піді мною, — пригадав собі слова старої пісні Іскра й знов подивився на ворон. — Над моєю головою чорний кручок кричає, а то скоро та й за мною дівчина заплаче.

Його старшини переглядалися між собою, не розуміючи.

Тут із байраку, берег якого височів над дорогою, почали висуватися козаки з мушкетами. Їх зауважили лише тоді, коли вони дали перший залп. Зчинився шум, колотнеча. Аби не спіймати кулю, ми попадали з коней на сніг, Біда заховав

нас, і ми поповзли геть із того місця. Кулі літали над головою, як мухи, свистіли й топилися в сухому, морозному снігу. Черкашани сипали тими мухами густо, полтавці один за одним падали на землю з криками болю та смерті.

— Назад! — крикнув полтавський гетьман, та було вже пізно. Їх оточили. Козаки Скоробагатька виринали наче з-під землі, сіючи кулями чорну смерть поміж рядами іскрівців.

— До бою! — ревнув Іскра.

Вони позлазили з коней, поклали їх на сніг, самі також попадали й почали собі стріляти, даючи нападаникам відсіч. Тепер біла снігова ковдра почервоніла й від крові гетьманців.

— Уперед! — наказав полковник, і черкашани рушили в наступ. Їм важко було брести по глибокому снігу, а козаки Іскри косили їх своїми кулями.

— Як добіжать — нам гаплик. Треба прориватися. Там, під самою кручею, сніг не такий глибокий! Залп у той бік зі всіх рушниць, тоді хапайте пістолі та шаблі, на коней — і в прорив. Господи, допоможи нам!

Полтавцям не раз було дивитися в очі смерті, тому козаки дружно стали періщити з рушниць у той бік, значно порідивши лаву черкашан. Іскра першим вискочив на коня й погнав туди, махаючи шаблею. Решта — за ним.

— Він вирветься, — гукнув мені Лихо. Ми були вже на досить безпечній відстані, аби не попасти під кулю. Раптом мій товариш скинув із себе туман, ухопив рушницю й вистрелив в Іскру. Не влучив, хоч і був непомильним стрільцем. У загальній стрілянині на цей наш постріл ніхто уваги не звернув, тож ми почали й собі стріляти. Наші кулі також розліталися в різні боки. І тут я прозрів: сам Іоан Хреститель стояв перед Іскрою та закривав його своєю силою від куль. Певно, саме він і вказав полтавському гетьману шлях до втечі. Я став набивати рушницю знов, як зненацька святий гукнув до мене:

— Відступися, бісівська сило! Не віддам вам його, бо душа цього козака чиста, не зіпсута вашим лукавством, не розбавлена вашою отрутою!

Іскра ніби відчув за собою захист святого патрона, рука його стала сильнішою, відвага вела вперед отамана, а з ним і товаришів його. Він таки вирвався з оточення, кінь уже вивозив його, як раптом Іван озирнувся. Товариші Іскри вирватися не змогли, коло козацьке зімкнулося й відрізало їм шлях до відступу.

Він зупинився, повернув коня. Перехрестився, поцілував шаблю.

— Прости мені, Господи, — і кинувся в бій на виручку побратимам.

До вечора мороз почав припікати сильніше. Іскрині козаки лежали порубані й постріляні всі до одного. Сам Іван теж був поранений і конав на білому снігу. Скоробагатько став над ним.

— Покличте лікаря, такий козарлюга не повинен отак вмирати, — нараз крикнув черкаський полковник.

Іскра головою лише похитав. Здається, мав пробиті легені. Щось хотів сказати, Скоробагатько нагнувся.

— Може, попа? — запитав полковник.

— Жінку із сином не займайте, — не то прохрипів, не то прошепотів Іскра.

— Бог із тобою, брате. Хіба ми звірі якісь, чи що?

— Поклянися...

— Клянуся, Іскро, що сам подбаю, аби ніхто твоїх близьких не займав.

Іскра відходив. Він посміхнувся, поглянув ніби весело на полковника, тоді нараз заспівав:

Засвистали козаченьки
В похід сполуночі —
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.

Скоробагатько тримав його за руку. Раптом Іскра послабив тиск своєї долоні, ще раз зітхнув — і затих.

Полковник, ставши навколішки перед тілом покійного, закрив йому очі, зняв шапку, перехрестився. Враз заплющив

очі й страшно зарідав, стоячи на колінах. Решта козаків також поскидали шапки й почали молитися.

Ми бачили всю цю сцену здалека. Звичайно, хотілося зараз там бути, щоб стати ногою на груди конаючому Іскрі, зазирнути в його голубі очі, та дарма. Ми своє й так зробили, тепер треба вирушати до гетьманського табору. Було ще багато роботи. Я все пильнував, чи де знов не з'явиться Іоан, однак його не було. Тільки небо мовчки схилилося, ніби також тужило разом із козаками.

— Нам би коней своїх забрати. Не буду я пішки в таку далеч пертися по тих снігах, — нарікав Лихо.

— Хіба не чуєш: козаки моляться. Нам зараз туди ніяк не можна, — відповів я.

Дорогою назад наші плани помінялися. Лихо побачив, що Виговський має намір рушити на Лохвицю. Там засіли запорожці з отаманом Силкою, містечко стояло за царя. Ми добралися туди швидше за Виговського, знову взяли до своєї роботи, знову вода стала точити камінь козацьких душ.

До запорожців я вибрав інший підхід. Вони були воїни кращі, ніж полтавці, більш загартовані. Звикли керуватися холодним розрахунком, а не гарячим серцем, ось тому й виграли за свою історію стільки боїв. Витримка й бойовий досвід, традиції помагали їм виживати з бою в бій. Не були гордими, як полтавці, все завжди вміли повернути на жарти, навіть перед лицем смерті.

Була в них інша слабина: водилося між ними багато різних веселунів, вигадників та шибайголів, сміливців, героїв та відчайдушів. Вони вміли все робити, і тільки ненавиділи чекати чогось знічев'я. Смертельна туга тоді охоплювала їхні серця, і запорожець готовий був тоді хоч іти за очі, аби лиш не сидіти в душній хаті без діла!

— Хіба ж ми в поході? — намовляв я їх. — Та Виговський із палацу свого й не виходить, меди собі попиває. Хіба ж він дурень товктися в таку негоду. А нам старшина велить тут

нидіти, поки не здохнемо із журби та смертельної туги. Хіба ж гріх козакові випити собі зічев'я, коли нема роботи для воїнства православного!

Мене багато хто підтримав, запорожці загомоніли. Силка спочатку спробував спинити.

— Не можна в поході! — стримував непокірних.

— Та який то в біса похід — стоянка зимова. А закон козацький на зимівці гуляти не забороняє! — відповіли йому.

— І нащо ви тільки притягли нас сюди з Безпалим? Краще б ми сиділи собі в Січі!

Силка не зміг їх стримати, а карати побоявся — не хотів бунту. Так і пішла по містечку запорозька радість та веселість. Я ж бачив, як із настанням темряви гетьман вів свої полки просто під Лохвицю. Від гріха подалі ми втекли з містечка, на цей раз прихопивши коней.

— Не розумію я, Неделе, — питав дорогою Лихо. — Ми б мали москалям помагати бити гетьмана, а самі їхніх союзників нищимо.

— Дуже просто. Знищили Іскру, тепер гетьман поб'є запорожців п'яних, а Лохвицю спалить. Пам'ятаєте, як колись гарно горіла Полтава! А потім прийдуть москалі й поб'ють гетьмана. Ти ж сам казав, що вони вже з Ромен вийшли.

Біда посміхнувся.

— Добре ж у тебе голова варить. Треба було скоріше того Везувія порішити, а до тебе пристати. Були б так не пропадали.

— Виговський заслін поставив, певно, чекає на ворогів. Там стоїть Немирич із козаками, — Лихо дивився кудись вдалечинь.

— То ми до нього і йдемо.

Немирича не візьмеш ні як полтавців, ні як запорожців. Це був зовсім іншого польоту птах. Я знав, що він дуже розумний, а ще багатий. Йому було що втрачати, тож ми вирішили залякати його, страх бо також великий гріх. Чоловік має бути впевнений у собі, у тому, що з ним Бог, і не боятися.

Місцеві пастухи провели москалів просто до табору пана Юрія, спалахнув бій.

— Відступи, тікай! Подивися, скільки москалів, вони пере-
б'ють вас. За гетьмана не бійся, у нього козаків багато — дасть
собі ради. У тебе ж така голова! Не раз іще пригодиться Укра-
їні. Тікай, поки не пізно!

Він тільки що ліг спочити після важкого бою. Козаки муж-
ньо відбили атаки московитів, на завтра знову готувалися до
оборони. Немирич прокинувся, квапливо почав одягатися.
Я посміхнувся, був упевнений, що пан Юрій дасть зараз дра-
пака. Він же державний діяч, правник, письменник, не може
бути до того ще й сміливим воїном!

Тільки сталося не так. Немирич раптом підняв козаків і по-
вів їх просто серед ночі в контратаку. Сніг був трохи втоптан-
ний під час попереднього бою, тож козаки добігли до табору
ворожого досить швидко, москалі того не чекали. Ратних лю-
дей було страшно погромлено, так що військо полягло, роз-
біглося, а обоз зі зброєю та провіантом, що йшов на допомогу
Лохвиці, опинився в руках Немирича.

Це була наша невдача. Як виявилось — не єдина. Лохвиця
також не впала перед гетьманом. Запорожці не повпивалися
так, як би нам хотілося. Вони перед обличчям небезпеки
показали свій непоборний запорозький дух і дали гетьман-
цям відсіч. Коли ж сам гетьман відступив, то запорожці й со-
бі вирвалися з містечка, прорвавши заслін Скоробогатька,
і чкурнули в степ, а там пішли на з'єднання з москалями та
Безпалим.

РОЗДІЛ XXIII

Завалити Велике князівство Руське було не такою простою справою, як мені здавалося спочатку. Тільки господар також не стояв осторонь. Було таке враження, що всеньке пекло нам помагало. З півночі та зі сходу на Україну сунули чорні хмари.

За той час Виговський взяв Миргород. Мешканці його самі здалися, козаки роззброїли московський загін, що був там, пограбували його, а тоді відпустили на всі вітри. У полон потрапив полковник Довгаль, давній соратник Пушкаря. На півночі, у Білій Русі, діяв Нечай. Він також добре тиснув москалів. Тільки радіти було зарано. Цар, остаточно переконавшись у зраді Виговського, послав на Україну стотисячне військо, яке сунуло чорною хмарою.

Вів це військо князь Олексій Трубецькой. Він мав наказ від царя розпочати з гетьманом переговори. Москва йшла на будь-які кроки, аби лише втримати Україну при собі.

Гетьман прийняв послів Трубецького в Чигирині, була саме Паска. У козацький край прийшла весна, принесла зелень, тепло. Прокинувся Тясмин, зі сходу чувся запах Дніпра, прочунали стави навколо міста. Віяли холодні степові вітри, та сонце вже гріло.

Усі старшини сиділи в гетьмана за столом. Вони вже вишли з церкви, поснідали свяченими яйцями з хрінном, з'їли паски, покуштували ковбаси, шинки, приклалися й до інших страв, що наготувала пані гетьманова. Всюди по гетьманській столиці чулося «Христос воскрес»!

— Чого хоче князь? — запитав гетьман посла. Той сидів за столом навпроти Виговського. Людину, яка на сам Великдень прийшла з пропозицією миру, негоже було не посадити за святковий стіл.

— У князя приказ царській поміритса с табой, ясновельможний гетман.

— Хіба ж я з вами сварився? Сотні разів уже говорив, що військо й татар збираю на ворогів своїх, які бунтують, а не на царську величність. Я з царем воювати не хочу.

— Отвернісь от ляхов!

Виговський підкрутив вус.

— Цар першим із ляхами помирился. Чого я маю з ними жити, як пес із котом? Ми ж сусіди, нам працювати разом треба, торгувати, з татарами — також. Пам'ятаю: покійний гетьман Хмельницький посилав колись військо на Польщу, щоб добити її, та цар сам наказав козакам вернутися. Були б тоді ляхів добили — тепер би не мирилися.

Гетьман говорив зверхньо. Він уже москалям не терпів, як колись. Старшини посміхалися у вуса. Вони розуміли, що Виговський не такий чоловік, щоб перебігати тепер назад від короля до царя і що ці переговори — даремна річ, спроба відтягнути час до приходу війська, яке вже стоїть на кордоні.

— Грех великій за тобой, гетман. Господь карає того, хто ломіт присягу. Ти ж на святом Євангеліє клявся. Барабаша взяв незаконно, гутарили, што повесіл уже. Ми ж его судить везли. Козаки твої безчинства з татарами творят, города цвєтущіє жгут, людей ратних побілі.

Виговський поклав руку на булаву, здавалося, розсердився на такі погрози. Але він не був таким, як Хмельницький, що міг рикати на послів, лякати булавою іноземних достойників, лаяти їх королів та царів. Виговський залишався дипломатом до кінця, лише очі карі гнівно зблиснули. «Не шаную я присяги царю, раз цар не шанує мене і Військо Запорозьке», — подумав про себе й мовив:

— Звичка у вас дивна, карою Божою лякати. Бутурлін завжди лякав, Шереметьєв, Ромадановський, Хитрово, Кікін, тепер ось твій Трубецькой. Бог один як для вас, москалів, так і для козаків. А князю своєму перекажи, що царю я не зраджував і присяги не ламав!

Посол чітко діяв по інструкції. Побачивши, що погрози на гетьмана враження не справили, почав по-іншому:

— Царь готов на твої условія пойти, лишь би кровь не лить православную. Ми заберьом воєвод і людей ратних с городов козацких, даже с Києва.

— А що взамін?

— Новая рада. У Переяславі.

— Дивні люди ваші бояри. Мене вже тричі козаки гетьманом обирали. Навіщо четвертої ради, що змінилося?

— Новий договір — новая рада і вибори.

— Ні, после. До мене вже чутка добігла, нащо хочете нову раду скликати — щоб піймати мене й засудити. Забирайте воєвод разом зі стрільцями з України, видайте заколотників. Тоді скличу раду, щоб козаки підтвердили моє гетьманство, а інших гетьманчиків, що бунтувати проти мене посміли, рада й засудить.

Посол насупив густі брови, поправив бороду.

— Зря не веріш, ясновельможний гетман. Ні царь, ні князь на такое вероломство не способни.

— Тоді чого твій князь грамоти по Україні посилає, де називає мене «вором», «ізменніком» та «івашкою»? Чого закликаєте моїх же козаків до бунту, наказуєте від імені царського скидати мене з гетьманства?

Посол почав стріляти очима.

— Лож ето, клевета. Вокруг тебя люди, што добра царю не желают. Ето оні слухі роспустилі.

Виговський бачив, що дальша розмова безперспективна. Він вирішив її закінчувати:

— Напишу листи до царя й князя. Війська збирати не буду, та нехай і князь стоїть на кордоні, не йде на Україну. Я згодний із князем, що кров православну проливати негоже — будемо вести далі перемови.

Посол поїхав, старшини після обіду порозходилися. Гетьман дав наказ полковникам бути напоготові. Полічили сили. На Лівобережжі повними залишилися тільки чотири полки —

І Прилуцький Дорошенко, Чернігівський полковника Козла, І Ніжинський Золотаренка та Переяславський Цюцюри. Верховодив ними полковник Григорій Гуляницький. Полки Полтавський, Гадяцький, Миргородський та Лубенський за час усіх цих військових кампаній були або знищені, або розсіяні, або переметнулися до москалів та запорожців. Правобережжя стояло за гетьмана сильно. Ще були найманці. Все одно з цими силами, яких назбирувалось від сили тридцять тисяч, проти такої московської навали не попреш. Гетьман послав за татарами. Він послав до хана одного посла за другим, щоб хан особисто вийшов на бій зі своїми ордами. До царя та князя гетьман і справді написав листа, щоб затримати їхній похід. Він чекав татар, хотів будь-що виграти час.

Гетьман нарешті зайшов до своєї сім'ї. Він цмокнув донечку, маленького сина Остапчика. Тоді поцілував дружину.

— Христос воскрес, кохана.

— Воістину воскрес, — відповіла пані Олена. — Що хотів посол?

— Голову хотів мені задурити. Москалі хитрі, віроломні й підступні. Та ми їм не дамося, голими руками нас не взяти.

— І що ж тепер буде? Війна?! Ми не встоїмо перед московською силою.

— Встоїмо, будь певна.

Він пригорнув її до серця.

— Вірю в тебе, мій гетьмане, та на серці все одно боязко стає. Москалі жорстокі, вони хочуть зруйнувати все, що ви так важко будували з гетьманом Хмельницьким.

— Не діждуться, поламають зуби об козацьку твердь. Кажу вам, вірте мені. Зараз покажу, яких старшини вам подарунків навели.

Гетьман став виймати з торби різних півників, котиків, зайців та інші прості козацькі забавки, зате хитро зроблені. Він надавав донечці іграшок та солодошів, заговорив із нею. Півторарічний Остапко сидів у мамі на руках, тут же почав проситися, і мати поставила його на ноги. Малий смішною

дитячою ходою пішов до свого тата. Гетьман підхопив його на руки, почав цілувати.

— Синашу мій, мій гетьманичу маленький. Тобі також дядьки вусаті старшини нанесли коників та шабельок.

Виговський почав підкидувати його, малий реготав, тягнувся рученятами до вусів.

У двері, постукавши, ввійшов козак. Був блідий. Він коротко поклонився пані, до гетьмана ж мовив:

— Біда, батьку. Москалі вже вступили на Україну. З ними Безпалий. Казали, що їх безліч, мов сарани, разом зі зрадниками тисяч сто п'ятдесят. З півночі сунуть, до Конотопа.

Гетьман перестав гратися з малим, той смикав його за вуса, вимагав ще забавки.

— Ось якого миру цар хоче, ось яку благу вістку принесли посли княжі. Та нічого, подивимось, чия буде зверху.

Виговський зблід, передав жінці сина, що почав плакати.

Боже мій, простогнала жінка. Він поцілував її в губи, глянув банскучим поглядом.

— Бережи дітей та молися. Бог буде з нами, і ми ту силу сатанинську перевернемо.

Вони вийшли надвір.

— Нехай старшини піднімають усі свої полки, всіх людей. Підемо зустрічати хана, а то він щось дуже довго збирається. Гуляницькому наказ — тримати Конотоп. Доки підмога не прийде, місто наше має бути. Ні на крок не відступати. Там хороша фортеця, мусить встояти.

Він вискочив на коня, погнав із двору. Дружина й діти вибігли провести батька, та він поспішав, навіть не обернувся. Остапко все ще плакав, донечка й собі притулилася до мами. Олена шептала молитву та все хрестила свого мужа.

Тим часом ми були в таборі Івана Безпалого, нового гетьмана Війська Запорозького з волі царської. Новий гетьман був широкоплечий, огрядний, лице мов із каменю витесане. До нього приєдналися запорожці Силки, також недобиті пушкарівці. Загони московські та запорозькі розлізлися по всіх-усюдах.

Спершу пограбували Миргород, тоді Лубни. Це було нам, чортам, до душі. Особливо, коли ми вступили у Мгарський монастир. Москалі ввійшли туди першими, порозганяли, побили блаженних ченців, самі ж узялися грабувати святу обитель. Тягли все, що тільки світилося, блищало, решту ж безжально нищили, при цьому страшно лихословили. Ми стояли біля монастирської брами, поглядали на той бедлам здалеку.

— Чєво тут стаїте! Скоря там нічєво для вас не астанєтєся! — гукнув нам один верткий кацапчик, виносячи золототкані ризи та ще дещо з церковного начиння.

— Храм осквернено, — сказав я своїм товаришам. Ми переглянулися.

— Я не підю. Ужє раз послухав тебе — і мене трохи Софія не задушила, — закрутив головою Біда.

— Тоді я сам.

Я ступив крок і опинився за брамою. Відразу ноги трохи підкосилися, у голові запаморочилося, у горлі почало пекти. Поки що живий. Трохи прочунявши, я пішов далі й підійшов до будівель монастирських, до церкви. Двері в ній були розчинені, москалі бігали сюди-туди, виносячи здобич. Я спробував зробити ще бодай крок, однак церква тримала мене ще на відстані.

— Тебе ж спалюжили не татари, не католики, а свої, православні, — сказав я їй.

Вона не удостоїла мене відповіді. Біля мене стали Лихо й Біда. Десь допали чорні балахони, стали в них схожими на ченців. Морди їхні аж світилися.

— Чого такий лютий? — питали вони мене.

— Хотів зайти, подивитися — не пускає. А ваші морди чого такі задоволені?

— У стінах тих гроші замуровані, золото.

— А вам що до того?

— Нам нічого, але їм, — Лихо показав на ватагу москалів, що бігли до храму з молотами, кирками, сокирами та ломами.

— Пашлі с нами, паможете! — гукав до нас по дорозі той самий в'юнкий москалик.

— Прокляття боїмося.

— Да ну єво! — москаль махнув рукою й побіг до дверей. За хвилю звідти долинули тупі удари: каміння, цегла тріскали, обвалювалася розписана штукатурка, розліталися вітражі. Мені здалося, що намальована на стіні ікона навіть плакала, однак зайти цього не зауважували, продовжували й далі все нищити. Вони таки знайшли там кілька монет, зате розгромили давню обитель. Від того наші душі раділи, ніби від бальзаму.

— Нехай дурні хохли будують, зводять церкви, а ми прийдемо їх рознесемо. Не буде скоро вже панувати свята церква на тій землі, — сказав я й пішов геть. Товариші потягли за мною.

Ми так само погуляли в Чорнухах, Пирятині, Горошині, тоді в Лохвиці, що шов була під гетьманом. Добре гуляли, та хотілося ще. Проте Трубецької наказав Куракіну та Безпалому, під орудою яких ми стояли, йти під Конотоп. До нас мав приєднатися князь Пожарський. Ми рушили на з'єднання, що мало бути під містечком Срібним.

Уже були недалеко від Срібного, як раптом від Пожарського прибіг гонець — полковник Дорошенко напав під самим містечком на війська князя. Під орудою полковника був лише полк, і то неповний. Вони атакували так навально, що Пожарському потрібно було багато часу, щоб перебудувати військо й самому наперти на козаків. Дорошенко відступив у містечко, а побачивши, що ще й ми підходимо з боями, сам ледве залишившись живим, вирвався з кільця й відступив від Срібного.

Рух наших військ було затримано. Трубецької чекав нас. Ця затримка дала можливість Гуляницькому виграти трохи часу, підготувати Конотоп до оборони. Ми вступили в Срібне. Люди були налякані: вони розуміли, що протиставити нам нічого не можуть, вийшла міська процесія з церковними хоругвами, хлібом-сіллю.

Я мимоволі наїжився, коли побачив бородатого попа, почув дзвони церковні.

— Гей, панове, а чи є ще порох у порохівницях? — запитав я своїх побратимів.

— Є, клянуся бородою сатани, — відповів весело Лихо. Він уже знав, що я щось придумав, і мої вигадки йому останнім часом дуже подобалися.

— Тоді гайда. Навідаємо бородатого князя.

Вони з Бідою не питали нічого, мовчки посунули за мною. Ми були окутані пеленою Біди, тому без перешкод оминули численну охорону. Лише біля самого входу нам заступили дорогу.

— Вам сюда нельзя.

Перед нами стояв широкоплечий дідько, видно, чортяка з великими яйцями, мабуть, підполковник або навіть і полковник. Я придивився до нього й упізнав того самого, що був тоді в Переяславі.

— Гей, товаришу, а ми й не до нього, а до тебе прийшли.

— Чєво нада?

— Тут справа така. Ти, брате, перебалакай там зі своїм боярином. Срібне оце нам як кістка в горлі, он попи бородаті ходять, дзвони б'ють, як на Великдень. Їм би позакривати пельки.

— Не поняв, — нахмурився москальський чорт.

— Чого тут непонятного? Вирізати їх до чортової мами, а місто спалити. Погуляємо з розмахом, кровіці свіжої поп'ємо, ну!

— Ніззя. Нада с людьмі паастарожней, пака твборда тут не станем. А вот тагда уже...

— Це як довго ще чекати? — скривився Лихо.

— Подумай, брате, хоч одне місто з димом пустити, аби другим наука була, як виговчикам помагати. Дорошенко із Срібного напав, людей наших побив, а ми їх що, пробачати маємо? Ні, не по-нашому це, — продовжував умовляти я.

— Ну, гаварю же — ніззя, — далі впирався чортяка. Та голос його вже був не такий суворий.

— Перестань, братухо. Невже тобі не хочеться кривіці тепленької попиту, невже бажання не маєш замордувати якусь

невинну овечку, відрізати кілька голів козацьких і спалити тут усе, перетворити містечко християнське на попіл, аби все згоріло разом із церквою. Понюхай, братуха, як тут смачно пахне кривцею. Це ж для нас сатана приготував нагороду за наші труди.

Я так гарно все описав, що чортяка аж облизався.

— Ладна, хахол, умеєш убеждать. Думаю, нам кровушки іспіть не памешаєт, а гарадішка етот і так утлий. Прапа-дъот — нікто і не заметіт.

Він зайшов у намет, ми — за ним. Він нахилився над князем.

— Здравстуй, князюшка. Чево же ти спіш, мать твою. В городишке ентом самі черті да лазутчіки-виговчікі. Надо бн їх вирезать, а городишко ізжечь. Дотла. Чтоб і баб з деть-ми, чтобы духу не било.

Ми ввійшли в намету, бородагий — за нами. Потім вискочив і кинув, лише його палало помстою.

Москалі розбрелися по місту, а ми разом із ними. Різали все, що рухалося, що намагалося від нас втекти, сховатися. Спочатку ми бродили в крові, потім купалися в ній. Особливо приємно мучити православних, коли вони не чинять опору, а просто дивляться тобі у вічі й просять милосердя. А ще повсюди чути крики розпачу, прокльони, плач. Москалі били людей, добивали, грабуючи їхні оселі, гвалтуючи жінок та вкидаючи дітей у колодязі. Нікому не вдалося тоді вирватися живим із того пекла, і містечко Срібне стало могилою для всіх його мешканців.

Про різанину в цьому містечку потім будуть розповідати багато, та повірте, словами того не опишеш. Навіть великі прихильники московського панування на Україні називатимуть цей вчинок ратних людей безбожним.

Містечко Срібне було знищене, та пам'ять про ті події залишилася, і чутка про звірства ратних людей швидко рознеслася по околиці.

РОЗДІЛ XXIV

Конотоп. Квітень 1659 року

Місто не бачило такого великого війська ще з 1283 року, коли сюди зі своїми незчисленими ордами прийшов хан Ногай. У Москви була страшна армія, кінця й краю якої не було видно. Вона була мов чорна грозова хмара, що клубочилася й гуркотіла. Стрільці щільно обложили місто, повитоптували навколо ниви, спалили навколишні села.

Козаки мовчки спостерігали з валів на прихід понад стотисячного війська. Вони бачили, як ратні люди розбивали табір, відпочивали з дороги, готували собі вечерю.

— Нам не встояти, — сумно мовив один із міських достойників.

— Будемо до кінця триматися, і своє життя продамо як найдорожче, — це сказав козацький сотник.

— Не вішати вуса, — нараз заговорив полковник Григорій Гуляницький. — Ми вистоїмо, розгромимо разом із гетьманом це осине гніздо, та на могилах воєводських гопака станцюємо!

Він підійшов ззаду. Сотники розступилися, даючи йому дорогу. Полковник підійшов до краю валу, глянув униз.

— Густо. От і добре: чим густіша трава, тим легше косити.

Це був шляхтич високого зросту, худий, жиливий, з довжелезними вусами. Він один із перших, хто почав намовляти Виговського проти москалів, тому гетьман довіряв йому повністю. Зараз Гуляницький говорив словами славного царя Леоніда, який із трьома сотнями спартанців стримував величезну армію персів під Фермопілами. Він мав зробити щось подібне — затримати тут московське військо, доки не підійде гетьман із татарами. У нього було всього чотири тисячі козаків.

— Маємо наказ триматися до кінця. Гетьман обов'язково прибуде на допомогу, та головне, що з нами Бог, — сказав він, а тоді, щоб збадьорити своїх зажурених побратимів, гукнув із валу своїм ворогам: — Бог у поміч!!!

Його почули внизу. Це були запорожці Безпалого, що копали шанці. Відповіли:

— Казав Біг, щоб і ти допоміг!!!

— Гукали з неба, що вже не треба! — тут же знайшовся полковник і знову крикнув гостроязиким січовикам: — Крапце ви підходьте, ми вас почаствуємо галушками! А то вас, приймаків, москалі й не годують — ледве заступи в руках тримаєте! Що, склаали зуби на полицю?!

Навколо засвітилися посмішки. Запорожці й собі не промовчали:

— Крапце московська каша, ніж ваші галушки. Від ваших панських гостинців у нас буде срачка!

Тепер зареготали з обох боків валу.

— Гостинці наші славні, та й шаровари у вас широкі, як море. Так накладемо, що повні штани на Січ потягнете!

На ці слова полковника знов почувся регіт. До запорожців прийшло підкріплення з інших гостроязиких.

— Ми кишені свої вашим золотом наб'ємо, а що не зможемо дотягнути, то з вашими молодіцями проп'ємо!

— Не будьте дурнями, москалі все золото собі заберуть, а вам лише по гамаликах дадуть. Чи так чи сяк, а все одно повні штани потягнете за пороги! Все одно — як не срачка то пердячка!!!

Ці слова розбудили ще більший регіт.

Полковник пішов, залишивши замість себе своїх сотників дражнити чубатих низовиків. На валі ще довго чувся регіт, це добре, адже сміх викликає відвагу, а сум — розпач, поразку. Сам пан Григорій ще б залюбки послушав, але мав достобіса справ.

Ми були тут, бачили всю ту сцену. Лихо з Бідою пішли й собі подражнити конотопців.

— Буде вам скоро на тім світі унія з ляхами — попадете в пеклі до одного загону!

— Ваш гетьман-католик уже там місце зайняв, поближче до вельможної дупи королівської, щоб зручно цілувати було!

Це вигукували мої невиховані друзі. Я ж уважно оглядав міські вали. Планував сьогодні вночі прокрастися в місто та побажати на добраніч полковникові Гуляницькому.

Ніч, що накрила землю, була темна й прохолодна. Ми обійшли обережно шанці, прокралися крізь московську охорону й вийшли в поле. На всяк випадок Біда окутав нас своїм туманом. Мої побратими не хотіли йти, їх було годі добудитися, та все ж були змушені послухати мене.

— Чого ти пхаєшся туди, Недоле, святе Євангеліє тобі в рило? Глянь, яка в них армія, клянуся волохатою дупою сатани, що місто й кількох днів не встоїть.

— Стули пащеку, — відрубав я.

Із самого початку нам довелося перейти через болото, що було між міськими валами та московським табором, і тільки тоді добралися до рову. Ми ледве перелізли рів, почали дертися на вал. Наш одяг уже зовсім закалявся землею, руки й ноги боліли, адже лазити вночі по ровах — заняття не з легких. Скажу вам, що рови й вали тут були порядні. А головне, їх було по три... Нашому здивуванню не було меж, коли перелізши перший вал, ми побачили другий, потім третій. Москалям треба буде багато кинути вниз свого трупку, щоб ті рови засипати, не одну драбину поламати, щоб перелізти вали. Ці вали були височезними, наверху укріплення, бійниці, палісад.

Вартових ми не боялися, туман нас сковував щільно. Ми тихо пройшли повз них і рушили містом, щоб відшукати квартиру полковника Гуляницького.

Місто не спало: відчувалася тривога, нею аж пахло в повітрі. Зачувши нас, почали гавкати пси, тут же кілька голів та мушкетів у руках висунулося з дверей. У невеличкій церквічці правилася служба. Безумовно, вони будуть молитися цілими ночами. Це погано, адже Назаретянин та його Матір можуть

ті молитви й почути. Треба засіяти зерна зневіри в їх серця, зневіра — один із найтяжчих гріхів. Ось так я дістану Гуляницького...

Пан полковник також молився. Стояв навколішки перед іконою Богородиці, гарно обкладеною вишитими рушниками. Сама ікона була старою, а рама ледь не вся із золота. Тут же на столику горіли лампадки та свічки, лежали хрести різних розмірів, вервиця, молитовник.

Помолившись, пан Григорій заснув, акуратно склавши свій одяг на кріслі, а на столі поклав зброю, щоб відразу була під рукою.

Ми тихо відчинили двері, зайшли. У хаті був кіт, він тут же зачув нас, занякав і зашипів. Лихо схопив його й викинув крізь відчинене вікно. Гуляницькому того було досить, щоб зірватися. Сон мав дуже чутливий.

Побачивши, що нікого немає, він знову заснув. Ми підійшли, я сів поруч на ліжку.

Здоров, товаришу, привітався я. Цього разу перетворився на Павла Тетерю, близького товариша пана Грицька.

— О, здоров-здоров, Павле. Ти як тут?

Душа полковника була в тривозі, тому навіть у сні Гуляницький відчував, де він. Тож я обставив усе, ніби ми так і сидимо тут, у його кімнаті.

— Бачу, що ти в біді, то й прийшов навідати, поміч запропонувати.

— Це чудово, ще один полк нам не завадить!

— Тут і п'ять не допоможе, — мовив твердо я. Вирішив відразу перейти до справи.

Гуляницький похнюпився.

— Знаю, до чого ти хилиш. Чесно тобі скажу, як побачив ту силу московську, то вже й не гадав, що зустрінемося. Шанс один із десятка. Та що там із десятка — із сотні.

Я про себе посміхнувся. Такий настрій полковника був мені на руку.

— Ми з тобою, пане Грицьку, знаємося вже давно. Та я б ніколи не подумав, що ти будеш займатися такою даремною справою. Та ще й життям ризикувати — і так Конотопу не всто-

яти. Краще зберегти сили для подальшої війни. Здай місто та відступи.

Гуляницький поглянув на мене гостро.

— Нема в мене такого наказу від гетьмана. Маю наказ померти, а фортецю захистити.

— Чого ж він сам не йшов помирати? Відсидиться десь, а тоді помириться з москалями — йому такої сили нізачо не здолати, а поляки не допоможуть. От і буде торгуватися, щоб гетьманом лишили. Ти ж у його грі розмінна карта. Подумай, за що голову віддаєш.

Гуляницький насупився ще гірше. Видно, і сам не раз думав про це, і тепер мої слова потрапили в саме серце.

— Можливо, і правду кажеш, та я чоловік військовий, старшина козацький, маю наказ від свого регіментаря тримати це місто до скону — так і зроблю.

— Доброго собі дурня знайшов Виговський. Знав, кого на смерть посилати. Інші б ніколи не погодилися, сидять он по кущах, чекають, коли все скінчиться. Ти ж, пане Грицьку, будь патріотом: помирай, виконуючи наказ.

Він мовчав. Тоді підвів голову, яку вже було опустив, спершись на руки, зазирнув мені в очі.

— Значить, доля моя така — загинути тут. Але Бог добрий, може, дасть ще так, що й не пропадемо. Шанс є.

— Нема шансу. Погибель вам приготували москалі, чи ти сліпий? Виріжуть вони Конотоп так, як Срібне перед тим. Хочеш того?

— Дасть Бог — не виріжуть. Москалям не вірю: чи так чи сяк виріжуть.

Мені не хотілося здаватися.

— Подумай: скількох козаків дарма погубиш. Адже в кожного з них є діти, жінки. А так пожертвуєш містом, а два козацькі полки врятуєш. Побачиш, саме їхніх шабель буде бракувати у вирішальній битві. Залишай Конотоп, іди на зближення з гетьманом.

— Ти, друже, як хочеш, то йди, а я тут буду. З Божою поміччю протримаємося.

— Та що ти все заладив зі своїм Богом. У нього справ знаєш скільки? Він допомагає тому, хто сам дбає за себе. Так, як байка про того хлопа, що Божої помочі чекав, коли повинь страшна оточила його двір та хату. Тричі човнами до нього підпливали, кликали, а хлоп усе вперся, мовляв, не піду, бо мене Бог врятує. Так і булькнув. А тоді питає на тому світі: «Боже, чого ти мене не врятував?» А Бог і каже: «Я тричі послав тобі човна, чого ти не сідав?» Так і ти, друже, догратися хочеш. Усе на Бога надію маєш, а він не знати й на чийому боці стоїть.

Гуляницький слухав мене, та стояв вперто на своєму.

— Є й інша приказка. Її наш батько Хмель любив. Він казав: «Буде так, як буде. А буде, як Бог дасть». Так і я тобі скажу. Моє місце тут, чогось я вірю в те, що мені, що нам вдасться вистояти. І ця віра живе в серці. Деколи пригасає, наче вогонь жевріє, та все ж горить, не гасне.

Не будь дитиною — на смерть ідеш.

На смерть, то й на смерть. Нам, козакам, двічі не вмирати.

Я заскреготав зубами, відчувши, що сьогодні мені його не завербувати. Тут ще й у будь-яку мить могли вискочити ангели й дати по шиї, адже мені на мою вербовку був виділений тільки певний час.

— Нічого, завтра москалі на штурм підуть, побачимо, якої ти тоді заспіваєш, — сказав я не так йому, як сам собі, а тоді махнув товаришам, що ми забираємося звідси.

Я трохи помилився, коли говорив, що штурм почнеться на другий день. Москалі очікували якийсь час, доки підтягнуться всі сили, намагалися вести якісь переговори з гетьманом. Та наступ таки почався.

Із самого початку вони провели артпідготовку, палячи по місту несамовито з гармат. Добре побомбивши, ратники пішли вперед.

— Готуйсь! — командував на валу Гуляницький. Він сам був із шаблею в руках. Ми оглядали цю битву, стоячи збоку, щоб не зачепило. Бачили й московських старшин, що засіли в урочищі Таборище, біля села Підлипного. Це було досить далеко

від самого Конотопа, накази свої Трубецької передавав через гінців, через них же й приймав донесення з поля бою.

По грузькому болоту ратним людям було бігти важко. Вони грузли, і це затримувало їхнє пересування. Козаки користали з того, відкривши по нападниках густу стрільбу з мушкетів та гармат. Скоро поле перед містом вкрилося стрілецькими трупами, поранені стогнали, намагаючись встати. Проте решта сунула, на місце поранених ставали інші. Їх було багато, хоча в цю першу атаку пішла лише частина війська. Усі піти не могли, бо лише б заважали один одному.

Стрільці несли плетені кошики із землею, в'язанки очерету, дрова. Усе це почали кидати в рів, щоб завалити його. Багато й самих нападників впали на дно рову, скошені козацькими кулями. Заваливши дно, стрільці пробували перелізти на інший бік, дерлися зі всіх сил. Козацькі кулі не переставали їх кусати. І от велика частина стрільців уже перелізла рів, почала дертися на вал. Тут їм на голови полетіло каміння, гаряча смола, важкі колоди. Опір був сильний, козакам немало допомагали міщани.

Та ратні люди все лізли, на місце одного забитого ставало відразу двоє. Їм вдалося видертися на перший вал, далі пішли приступом на другий, гинули, та не зупинялися. Сотні стрільців полягли вже на валах та ровах містечка, та це не могло зупинити їхнього штурму. Ось вони вже видерлися на останній вал, козаки рубають їх шаблями, скидують списами, молотять келепами. Ратники все пруть. Вони вже в кількох місцях продавили оборону та вдерлися в місто.

Гуляницький бачив це. Він був уже без сорочки, лише в козацькій шапці з довгою китицею, в шароварах, з шаблею в руці та хрестом на шії.

— Матінко Божа, заступи! Поможі нам, Пресвята Богородице, не покидай нас! — гукнув він, сам же пішов на стрільців, що ось-ось прорвуть оборону. Він перехрестився й із розгону кинувся в бій.

Від його наскоку відразу двоє москалів перевернулися. Полковник почав люто рубатися, козаки були за ним. Шабля його

дробила кості, порола плоть, кров з-під неї бризкала на всі боки. У другій руці полковник-шляхтич мав пернача, яким тропив голови нападників. Ступаючи по трупах та поранених, Гуляницький разом зі своїми козаками почав тіснити москалів назад до валу. Захисники билися, як леви. Стрільці як не змагалися, та не могли стримати такого напору, відходили, мовби невидима могутня рука випихала їх із міста.

Це було неймовірно. Здавалося, що місто вже їхнє, але така відчайдушна оборона, козацька завзятість змусила москалів відступити. Залишивши на валах повно своїх трупів, вони відкочувалися. Козаки били з рушниць їм услід, дехто поривався вдарити з міста, та полковник стримав — на сьогодні вистачить.

Цього вечора полковник Гуляницький молився довго у своєму кутку, дякував Пречистій. Хрестився широко, кланявся, молитву читав голосно, виразно, мов учитель перед дітьми. Ми за дверима почекали, доки він закінчить і знову ляже спати. Спить він мало, лише кілька годин. Маємо встигнути. Я вирішив дотиснути його — він мусить здатися.

Лише пан Грицько чогось не здавався. Після тієї ночі я постійно навідувався до нього. Здавалося, з кожним днем захисникам ставало все гірше, все більше їх гинуло. Гуляницький, як і завжди, молився, жодного вечора й ранку не забував цього зробити. Слова молитви говорив зосереджено, не так, як дехто, — уста шепочуть слова молитви, думки ж — у іншому місці. Люди, дивлячись на полковника, і собі ставали такими ж одержимими. Коли пан Грицько приходив до них, коли вони бачили його довжелезні вуса, божевільний погляд, хрест на шії та шаблюку, тут же і в їх очах почали запалюватися божевільні вогники. Вони, не соромлячись, зверталися до небесних сил про допомогу, молилися, а часом вітали свого полковника голосними вигуками й потрясали над головами шаблями.

Москалі ще кілька разів намагалися взяти місто штурмом, та їм за вали перелізти так і не вдавалося. Вони безперестанку обстрілювали Коцотоп із гармат, а міські вали — з мушкетів

та луків. Козаки їм відповідали тим же, проте робили це набагато влучніше — Трубецької ніс великі втрапи.

Ратники почали звозити звідусіль землю і взялися засипати рів та насипати перед міським свій вал, щоб вилізти на нього і вже звідти стріляти по місту з гармат. Козаки мовчки спостерігали за тими приготуваннями.

— Зробимо вночі вилазку, — не відриваючи очей від ворога, сказав Гуляницький.

Ніч була вже тепліша, проте така ж темна. Міська брама трохи привідчинилася, з неї висипали козаки. З першими вибіг сам полковник. Опустився легенько міст через рів.

Гуляницький на чолі невеликого загону біг до ворожих позицій. Дорогу показував конотопський козак, що добре знав тутешні стежечки. Козаки не хотіли, щоб болото затримало їх рух, щоби чвакало під чобітьми та видавало присутність. Підбігши ближче, вони попадали на землю й почали лізти вужами.

Ратники, що несли варту на земляних купках, нічого не зауважили. Не сподівалися.

Гуляницький кинув ніж просто ратнику в горло. Стрілець захарчав й упав глухо. Чорними тінями підскачили бувалі козаки й перебили решту вартових. Тоді полковник гукнув пугачем тричі, даючи знак своїм.

Задум був дуже простий: козаки мали забрати в москалів землю й замість того, щоб ріс московський вал, підсипати свій. Божевільний задум, але козаки без страху пішли на це діло. Багато землі було ще на підводах, іншу козаки швидко завантажували й перетягували до міста.

Ранок застав козаків уже за роботою на валі. Ратники раптом почали підходити ближче та дивитися, що це дурні хохли виробляють із самого ранку. А козаки вже попідсипали свої вали й трамбували землю. Вал помітно виріс.

— Дякуємо! — гукали москалям, і лише за деякий час до стрільців дійшло, що сталося. Я ще тоді подумав собі, що лише козаки здатні на таке і що облога того проклятого Конотопа таки справді затягнеться надовго.

РОЗДІЛ XXV

Взяти це місто — поки що головне завдання. Проте я мусив розпилювати свою увагу й у інших напрямках. Дуже любив поглядати в бік намету Трубецького, особливо коли туди заходив Безпалий. Князь інколи кликав до себе запорозького гетьмана, щоб порадитися з ним. Був тоді грубим, часто підіймав голос, що запорожцю аж ніяк не подобалося. Сам Трубецькой не любив козаків і панькатися із запорожцями та їхнім гетьманом не дуже й то хотів. Князь бенкетував собі у своєму наметі, його переконували, що перемога вже в їхніх руках.

Безпалий був таким же, як Барабаш, — на Україні такі барабаші ніколи не переведуться. Вони заради булави ладні продати свою державу кому завгодно. Можливо, він інколи й думав, що московське військо зараз несе Україні волю, процвітання, мир. Та скажу вам, що тупість — також гріх, тому грішні ті, хто йшов за ним. І він, і його козаки бачили трупи людей, страти, попалені села, мародерства ратних людей та гвалти. Та Безпалий мусив мовчати — він не був господарем ситуації.

Також я постійно поглядав на Виговського: той діяв, збирав сили. Стягуючи людей та заготовляючи припас, гетьман чекав татар.

Було ще одне місце, куди я частенько заставляв Лиха «кинути окуня» — Варшава. Туди ще минулого року виїхало посольство на чолі з полковником Тетерею. Це було велике посольство, козаки вже кілька місяців товклися по Варшаві, чекаючи ухвали сейму — сенатори Речі Посполитої мали ратифікувати Гадяцький договір.

У шановних сенаторів не все виходило так швидко, як у козаків. Пани довго збиралися, ще довше обговорювали. Відразу

добра половина висловилася проти договору. Козаки не розуміли, що відбувається, — Беньовський запевняв, що Польща дуже хоче жити разом з Україною. Хитрий пан Казимир пояснював Тетері й іншим старшинам, що він такого й сподівався, бо такий уже в сенаторів звичай, така вдача, і що нічого з тим не вдієш. Казав, що треба ще потерпіти й наполегливо вести переговори.

Козацькі делегати разом із Беньовським завели переговори з усіма незгідними, почали переконувати. Ті вдавали, що не розуміють, сперечалися, при цьому намагаючись виторгувати щось для себе. Інші були закоренілими католиками й не могли змиритися із порівнянням хлопської віри з католицькою. Треті взагалі мали козаків за бидло, і хоч здохни, а вони їм руки не подадуть. Такі вже були деякі магнати, особливо ті, чие коріння виходило з України, та вони потім під нашим впливом відреклися рідної мови та віри. Незважаючи на всі перепони, справа потроху просувалася. Казимир Беньовський зроду славився своїм красномовством, він знав, до якого пана і як треба підходити. Коли у Варшаві дізналися про величезне московське військо, що наступало на Конотоп, магнати погодилися вислати Виговському на допомогу невеликий загін. Сенатори не поспішали з договором. Вичікували, хто братиме гору у війні. Усе, як і казав Виговський.

Зате багатьох козаків було nobilitовано, тобто надано їм шляхетство, титули. Поки що не всім із посольства, та більшій частині. Це також трохи розколювало посольство.

Постійно організовувалися бенкети, де козаки пиячили разом зі шляхтою, тож послі стали поволі призвичаюватися до панського життя. Столи аж гнулися від наїдків та вина, козацькі пісні лунали на цілу Варшаву. Молоді панянки задивлялися на вусатих красенів, від яких пахло степом, вітром та полином. Козаки не танцювали модних танців, але слова їх були дотепні, погляди гарячі, а на вигляд усі жилаві, обличчя засмаглі — панянкам аж дух перехоплювало.

— Віват!

— Слава! — чулося за довгими столами.

Козаки сиділи впереміж із панами польськими. Любенко собі говорили, наливали вино один одному.

Наливайте, браття,
Кришталеві чаші,
Щоб шаблі не брали,
Щоб кулі минали
Голівоньки наші.

Це зтяг обозний Носач, обійнявши Бенювського. Підпийний козак хотів, щоб шляхтич його підтримав, проте той тільки посміхався — він не знав слів пісні, та й коли б знав, не вдома, чи співав би...

Бенкет був у розпалі, гостей покликали на танці. У другій залі вже зібралися панянки, та на них поки що уваги ніхто не звертав — обговорювали справи політичні. Козаки були напідпитку, ходили широко по залах. Лише один із генеральних старшин, писар Груша, був чогось невеселий. То був молодий козак, щойно nobілітований, тож мав би першим веселитися зараз. Обозний підійшов до нього, обійняв за плечі.

— Чого похнюпився, брате? Чи ж кожен день козаки гуляють у самій Варшаві! Чи часто козацькі пісні гримлять над польською столицею? Чи часто ми п'ємо вина королівські та обіймаємо вельможних панянок? Подумай про це!

— Думаю. Наші брати там під Конотопом гинуть, а ми тут заливаємо в себе вино, як у діжку.

— Не хочеш вина, їди потопчи якусь шляхетську курочку. Гляди, як вони в тебе бісики пускають.

— У мене дівчина на Вкраїні. Та й до дідька мені цю Варшаву, нудно мені тут, душно. Краще б я під Конотопом зараз був.

— Годі тобі. Козаки там б'ються, ми тут гуляємо. Така доля козацька. А завтра ми в бій підемо, а вони гулятимуть — нічого не поробиш. Маємо тут роботу, ніхто її за нас не зробить.

— Оце робота — дівок шипати та вино лигати. Тьху!

— Не плаюйся, шляхтичу не личить.

— На чорта облзлого мені те шляхетство? Я що, вицим став чи в плечах ширшим? Іншим козакам он не дали, то вони тепер на мене вовком дивляться.

— Е, брате, не говори. Шляхетство дає людині силу, привілеї.

— Знаєш, брате, хоч і не личить шляхтичу, та йди ти до чортової мами і своє шляхетство собі в дупу запхай!

Він пішов геть. Носач відразу протверезів від тих слів, пішов шукати суддю Зарудного. Разом із ним вони підійшли до Тетері, що мирно собі балакав із панянками.

— Перепрошую пань, — вони взяли полковника під руки, відвели набік.

— Що таке? — не зрозумів той.

— Годі нам, Павле, гостинці лядські споживати. Щось ми вже засиділися тут у гостині. Ходімо та спитаємо нашого пана Казимира, чого це так довго він нас за ніс водить?!

— А що пан Казимир? Він тут ні до чого — від сенаторів усе залежить.

— Тоді якого хиря він їздив до нас, байки розповідав, як добре буде ляхам із козаками жити? Чого голову морочив, клятий пройдисвіт?

— Не все ж так скоро робиться, — шукав відмовки Тетеря.

— Не скоро? А там, під Конотопом, брати наші гинуть. Скажемо, якщо будуть довго телитися, то хай нас у дупу поцілюють — до турків підемо. Там нема того чортового сенату із сенаторами, шляк би їх трафив. Із султаном швидко домовимося. Так і скажи своєму Беньовському та іншим заранцям. А ні, то ми скажемо, хоч і самому королю.

Тетеря не міг не погодитися. Зазвичай стримані, досвідчені старшини тепер навели йому такі аргументи, на які він не зміг знайти достойної відповіді.

Беньовського знайшов нескоро. Хитрий пан Казимир побачив, що козаки стали говорити голосно, повільно вийшов із зали й намагався заховатися в одній із кімнат. Тетеря знайшов його.

— Є розмова, пане, і то нагальна.

— Так, пане, та я вже ішов відпочивати.

— Нема коли. Козаки хочуть бучу підіймати — не сидиться їм тут, вимагають від сенаторів відповіді, а ні, — казали, до турків підуть у прийми. А ти, пане, вже повір мені: вони як скажуть, то зроблять.

Беньовський спочатку вдає, що не розуміє.

— Хіба їм не подобається наша гостина?

— До дідька, пане, гостина. Там війна. А для козака звуки сурми й гуркіт гармат — миліша музика за ваші мазурки та краков'яки. Того й здибалися.

— Так, я розумію: там ваша земля в небезпеці, та я на сейм впливу не маю. Цей договір — важлива справа, його похапцем не приймеш.

— А ви, панове, спробуйте. Скажи своїм, вельможний пане, що козаки починають злитися.

На другий день сейм засідав і питання про Гадяцький договір таки розглянув. Головною новиною було те, що хан уже йде на поміч козакам, що Конотоп усе ще стоїть і що в більшості європейські двори добре поставилися до задуму козаків вирватися з-під царя. Про новину цю писали ледь не всі європейські летючі листки — газети. Цьому немало посприяв маніфест, який написав до володарів європейських держав Юрій Немирич.

У цілому договір прийняти не вдалося, сенатори заштопорили кілька питань, але це вже був чималий поступ. Тетеря чекав Беньовського, який обіцяв зайти. Той виконав свою обіцянку.

— Отже, пане Павле, як бачиш, сейм пішов назустріч козакам. Ми вирішили простягнути вам руку, коли біда вас притиснула, — відразу ж почав пан Казимир.

Тетеря криво посміхнувся.

— Біда нас тисне уже десять років, та ніяк не дотисне.

— Дарма ти, пане, так. Я ж із щирим серцем, — вдає ображеного пан Казимир.

— Не ображайся, пане Казю, та справа ще не дороблена.

— Знаю. Це буде нелегко. А може, і неможливо.

Тетеря спохмурнів.

— Таки прийдеться йти до турків...

— Та покинь своїх турків. Навіщо пан ламає те, що так довго будували? Залишилося затвердити кілька принципових пунктів. До них багато магнатів ставляться категорично та готові дечим поступитися, якщо поступаються козаки.

Тетеря похитав головою.

— Гетьман мене не уповноважував йти вам на якісь поступки.

— Тоді будемо знову починати переговори. Ой, як усе затягнеться.

— Чорт! Не щастить мені з вами.

— Навпаки, тобі, пане Павле, щастить. Особисто тобі та й іншим людям освіченим, шляхетним. Один із пунктів, який ми хочемо зараз внести, буде затвердження гетьмана королем. Рада вибиратиме, а король затвердить. Виговський досить непоступливий — це Немирич на нього так впливає. А от із тобою, пане, набагато легше знайти спільну мову. Можливо, саме тебе король захоче бачити гетьманом. Подумай про це.

Тетеря вовком дивився на пана, хотів спочатку сказати щось дошкульне, та стримався.

— Що це за питання, яке хочуть обговорити з нами сенатори? — спитав козацький посол.

— Їх небагато. Ось список. Завтра в обід вони готові зустрітись з вами.

Тетеря мовчав, думав. Запитав нарешті:

— Ну, якщо я й буду готовий до компромісу, то як я маю переконати своїх товаришів? Адже я сам таких питань вирішити не можу.

Беньовський уже мав готову відповідь:

— Вас, козаків, не зрозуміти: то ви квапите вельможних сенаторів, бо у вас там війна, то зараз гальмуєте через якісь дрібниці. Поговори, пане, зі своїми.

Пан Казимир вийшов, Тетеря залишився сам. Він сів у фотель, почав уважно читати. Мав зосередитися на цьому протоколі. Тут були розбіжності між тим договором, що написали козаки, і тим, що хотіли польські магнати. Полковник ніяк не міг зібратися з думками. Нарешті він відклав папери, а сам відкинувся на спинку фотелю й заплющив очі.

Павло уявив собі Чигирин, гетьманські апартаменти. Та не старі, не ті, у яких тулився Хмельницький, а потім Виговський. Нові, розкішні, такі ж, як у магнатів палаці, як у короля. Саме такі апартаменти будуть личити козацькому гетьманові, а водночас Великому князю Руському. До тих апартаментів будуть з'їжджатися золочені карети, з них будуть виходити польські магнати в дорогих каптанах та шапках із перами, козацькі старшини в шубах із дорогого хутра.

Бенкети відбувалися у великій залі, столи накриті не гірше за королівські. Тут сидить сам гетьман-князь разом із гетьманшею та приймає коштовні подарунки. І тим гетьманом був він, Павло Тетеря. Що ж це за гетьманша поруч із ним, адже він іще нежонатий? Поруч у розкішній сукні, вся в золоті й перлах сиділа пані Катерина, дочка Богдана Хмельницького.

Він полюбив її вже давно, як тільки дівчина розквітла й стала на порі. Молодий та амбітний шляхтич, що стрімко робив кар'єру при Хмельницькому, відразу ж вирішив, що він має заволодіти нею. Спочатку пан полковник домагався її руки, щоб стати ближче до гетьмана, та згодом так загорівся тією думкою, що постійно думав лише про Катерину.

Тоді вона, молода дівчина, на знаки його прихильності уваги не звертала, натомість захопилася Виговським, братом писаря генерального. Звичайно, старий Хмель не заперечував проти їхнього шлюбу.

«Нічого. Любив тебе дівкою, любив молодичею, то й дочекаюся, як станеш удовичею», — мовив сам собі Тетеря і справді набрався терпіння. Лише у своїх мріяв міг торкатися її, обіймати, пестити її тіло. Так і зараз заплющив очі, замріявся.

Вони після бенкету відразу пішли до спальні з великим ліжком. Як же вона любила, коли він брав її так — без довгих розмов та ніжних передмов. Наче вона не княжна, не дочка великого гетьмана, а проста служниця. Із самого початку, лиш вони побралися в цілях державних, молоду вдову обурювало те, що він так із нею... Згодом це жінці почало все більше подобатися. Тепер пані навіть для пристойності не заперечувала, не пручалася, коли він грубо ліз їй під спідницю, а піддавалася відразу гетьманським рукам, з головою пірнала у вир бурхливих хвиль любові.

Я був дуже задоволений тим, як проростало моє зеренце в душі цього чоловіка. Я закинув його, ще коли пробував у Чигирині. Тоді багато кому ми зазирнули в душу, кинули туди насінину. І скажу вам: ті наші нічні мандрівки не пройшли даремно. Паростки вже проростали в душах кількох старшин, які ще недавно були до гробової дошки вірні козацькій справі. Мені вдавалося знайти слабінку в кожному з них: один був жадібний, любив маєтки, гроші, інший — гарне життя, третій був надміру пихатим, а четвертий просто дурним. У кожного в душі жила чорна заздрість, а від тої заздрості й душа чорніла, ставала смолянистою, як у мене.

Чого хотів Павло Тетеря? Вгадайте. Правильно, він, як і десятки інших барабашів, брюховецьких, безпалих, пушкарів, хотів булави. Він хотів тієї влади, сили, яку ця булава дає. Тетеря був амбітним, мав своє бачення на розвиток козацької держави, та в першу чергу в мріях він бачив не важку роботу, а розкішне життя.

Була в пана Павла й інша слабінка: він до смерті задрив Виговським. Задрив уже давно і всьому. Старий гетьман Хмельницький любив Тетерю за його розум, часто доручав різні важливі справи, проте Павло ніколи не стояв до гетьмана так близько, як Виговський. Він не був настільки довіреною особою, не був так втаємничений, як пан Іван. І на своєму смертному одрі гетьман спочатку запропонував козакам вибрати за гетьмана Виговського, а вже потім Тетерю. А найбільше він зненавидів Виговського за те, що той висмикнув

дочку Хмельницького — Катерину — з під його носа. Висмикнув брат Данило, та сам генеральний писар не один раз клопотав перед гетьманом за свого брата. Як би не це, то пан Павло обов'язково здобув би серце Катерини.

От і зараз він покрив Катерину, брав її сильно, вона, не криючись та не боячись, стогнала на цілу кімнату...

— Візьми мене, — стогнав я йому голосом Катерини. — Візьми булаву, а тоді й мене, візьми цілу Україну.

Тетеря раптом прокинувся від того солодкого напівсну, струсив головою і знову зігнувся над протоколом.

Сеїм таки прийняв на другий день договір із деякими поправками. Посли лише просили панів чимшвидше надати гетьманові військову допомогу. Король пообіцяв разом із князем Литовським вдарити на московитів із півночі, а шляхетське ополчення з вільнонайманих воїнів уже збиралося і йшло на Україну, щоб там поступити під регімент українського гетьмана.

Того ж дня козаки почали швидко збиратися в дорогу назад. Та швидше за послів до Чигирини долетіла звістка про укладений мир із поляками. З Чигирини вона розповзлася по волості. Народ сколихнувся. Хтось із радістю сприйняв ту новину, хтось навпаки — захвилювався.

Повагом прийшло літо. Уже два місяці стояв Конотоп проти велетенської царської армії. Місто було чи не повністю зруйноване від постійних бомбардувань, загинула майже половина його оборонців — з чотирьох тисяч козаків залишилося тільки дві з половиною. Стояла спека, починало бракувати провіанту й боєприпасів. Трубецькой також поніс величезні втрати: біля десяти тисяч ратників загинуло в боях за місто, величезна кількість страждала від ран.

Московити продовжували бомбардувати — на штурм уже не йшли, боялися. Чекали, коли оборонці зовсім ослабнуть і здадуться. З дня на день чекали, та місто стояло. Ратники під самими валами мордували полонених гетьманців, також марширували перед козаками, щоб показати міць свого війська,

щоб придушити козацький дух. Тільки дух той був надто високий — і москалям його не дістати.

Я кожну ніч приходив до полковника, мучив його, намовляв здатися. Він був твердим, як скеля. Почорнів аж від нелюдської втоми. Полковник раз у раз поглядав на південь, чи не видно гетьмана.

— Він обдурить вас, — вкотре вже повторяв я йому.

— Нехай, та свій обов'язок я виконаю — міста не здам, — твердив Гуляницький, впершись, як баран.

— Почни з москалями переговори, виторгуй життя своїм людям та мешканцям міста. Ти вже й так багато зробив, ніхто не потрафив би більшого. Гетьман не зможе нічого злого тобі сказати, навпаки, ти кинеш йому в очі гнівні слова. Де він так довго? Міг би наплювати на того хана й сам прибігти братам на підмогу.

Гуляницький був незворушним.

— Я вірю у свого гетьмана. Я присягав його слухати, виконувати накази — і клятви не порушу. Буду тримати місто, доки сили стане. І козакам здатися не дам.

— Губи, губи людей. У пеклі за це горітимеш.

— І нехай.

— Отямся.

— Облиш мене. Я міста не здам, — вкотре втомлено говорив він. Я вже сам втомився неймовірно від його впертості, був дуже виснажений. Схоже, мені цього божевільного не знамати. Мої побратими дивилися мовчки на мене, а я — на них. Чувся безпорадним, не міг нічого вдіяти.

Він підвівся, протер очі. Було десь за північ. Григорій підійшов до образу Марії, став навколішки й молився, молився.

Ми цього терпіти не могли, тому вийшли надвір. За якийсь час вийшов і сам полковник. Його чекали козаки.

— Ну що, брати мої, вдаримо ще раз лихом об землю!

— Вдаримо, батьку.

— Тоді — по конях, заглянемо до приймаків у гості, раз вони до нас перестали ходити.

— Зайдемо, дамо їм на горіхи.

Вкотре за ці два місяці брама відчинилася, коли місяць уже зайшов. Вершники один за одним виїхали й направили коней до ворожого стану.

Напад був блискавичний. Гуляницький вихором налетів на московський табір, козаки знищили кілька гармат, попсували порох, вирізали сотню сонних московитів.

Московські роз'їзди спробували організувати погоню, та козаків було не спинити. Як вони швидко з'явилися, так раптово й пропали.

Гуляницький останнім заскочив у браму, після чого міст піднявся, брама зачинилася. Козаки залишалися на конях, були задихані, збуджені.

— Скільки не вернулося? — гукнув полковник на весь майдан.

— Усі тут, батьку.

— Отак треба воювати! — нараз заревів полковник, піднявши догори свій пернач. Козаки й собі радісно скрикнули, махаючи шаблями.

— Слава гетьманові, слава Війську Запорозькому! — знову гукнув Гуляницький.

— Слава!

— Слава полковнику нашому!

— Слава Україні! — підтримало його бойовий клич козацтво.

РОЗДІЛ XXVI

Виговський вірив у Гуляницького так само, як полковник вірив у гетьмана. Пан Григорій затримав поступ царського війська на цілих два місяці. Тим часом гетьман дочекався татар і рушив на допомогу обложеним. Він зумів стягнути тридцять тисяч козаків та найманців, стільки ж було орди. Не дуже багато проти московської сили, проте що вже є.

Біля села Шаповалівка гетьман напав на невеликий загін московитів і розгромив його. Розвідники гетьманські постійно крутилися біля ворожих таборів, хапали язиків та тягли до гетьмана. Тим часом козаки Виговського блискавично збудували переправу через Ромен в околицях Великого Самбора й рушили до села Соснівки. Тут вони стали табором. Татари отаборилися біля села Торговиця, на схід від Соснівки. Гетьманські війська приносили, табір замаскували зеленими гілками, щоб далеко не було видно. Виговський послав навсібіч роз'їзди. Вони нищпорили по лісах, ярах, оглядали ворожу силу й намагалися впіймати «язика» та перебити розвідку ворога.

У наметі гетьмана зібралися на пораду всі полковники.

— І що, панове, як будемо на ворога ставати? А чи з поля, а чи з моря, з річечки-невелички? — Запитав словами пісні гетьман. Він хотів вималювати стратегію наступного бою з московитами.

Старшини не знали, думали. Розвідники доносили, що сили ворога надто великі, щоби ставати проти них просто під Контотопом. Треба було щось вигадувати.

— Московити озброєні не гірше за козаків, хоча навчені гірше. Про татар узагалі мовчу. Хан вступить у бій тоді, коли зачеє перемогу й здобич. Коли ж на них ударити, вони

оборону довго тримати не здатні. Тож основна надія на свої сили, — мовив Немирич. — Треба виманити Трубецького на нерівну місцевість, збити їх у купу та розстріляти з гармат і мушкетів. А тоді вже із засідки вдарять татари.

— Де будемо бій давати? — запитав один із полковників.

— Тут найкраще місце, наш табір мало доступний, гармати добре розставлені, місцевість нерівна — їм не буде де розвернутися великою ордою. Вони змушені будуть залишити частину військ під Конотопом стерегти Гуляницького. Це вже розтягне їх сили.

Це сказав гетьман. Він подивився на своїх полковників.

— Що скажете, панове?

Вони зятаглися люльками.

— Козак мотикою та лопатою воює чи не краще, ніж шаблею й мушкетом. Ні одна армія у світі не вміє так будувати редути й рити шанці. Треба це використати, — мовив один.

— Сила москалів у важкій кінноті, треба їх бити з лісу чи в болоті, щоб коні грузнули.

— Річку загатити, як під Корсунем було! Тоді такого болота наробимо, що сам чорт ноги поламає.

— Добре, панове, — підсумував гетьман. — Маю план битви, а ви послухайте, коли що не так, то кажіть.

Виговський уже мав намальований план місцевості, розложив його на столі. Старшини повставали, нахилилися над картою. Виговський почав розповідати, хтось перепитував, хтось заперечував, та скоро все-таки остаточний план був затверджений, гетьман кожному дав окреме завдання, призначив відповідальних.

Ми, безумовно, бачили всі приготування гетьмана — тільки сміялися з них. Я зовсім втратив почуття обережності, чого зі мною ніколи не було. Та й чи диво це? Московська армія була набагато більша, добре озброєна й навчена. Не те, що купка козаків із татарськими пастухами. Татари були добрими співниками, коли треба було лише оточити ворога, вдарити із засідки. В інших випадках, коли приходилося туго, татари від-

разу тікали. До того їх могли перекупити, як це сталося під Берестечком. Мої побратими вже малювали свої мрії, як будуть панувати в пеклі на посаді генералів, я ж потихеньку думав, як облаштую свій маєток, що обіцяв мені господар після закінчення роботи.

Початок битви було заплановано на 27 червня. Виговський залишив військо в таборі, а сам із кількома сотнями козаків рушив на північ у бік села Попівки. Там вони переправилися через річку Соснівку, або, як її ще називали, Кукілку. Крадучись перелісками, козаки наблизилися до табору Трубецького.

— Тут вони пасуть своїх коней, — показав розвідник. — Варта невелика — десь сотня.

— Як пильнують?

— По-всякому: трохи сидять, трохи сплять, трохи пиячать. Тут роз'їзди запорозькі шастають, якщо спокійно виїхати, то, може, і за своїх приймуть.

Гетьман скинув свою боброву шапку з перами, натомість одягнув запорозьку, гостроверху з довгою червоною китицею.

— Сотня — зі мною, решта сидить тут — будете прикривати в разі чого, бо переполох скоро почнеться. Дивіться добре.

— Пане гетьмане, — звернувся до нього Степан Гуляницький, брат Григорія. — Ви б не ризикували, вам ще битву цілу вести. Може, ми самі якось.

— Не бійся, нічого мені не буде. Коней відіб'ємо й відступаємо до моста через Соснівку, — скомандував коротко гетьман.

Виїхали жваво. Вартові, що доглядали табун коней, і справді прийняли козаків Виговського за запорожців, тому навіть уваги не звернули на те, що до них наближається якийсь загін. Сам же Виговський діяв швидко й зухвало. Його козаки пришпорили коней і вихором налетіли на охорону. Московити зрозуміли, що це напад, і заметушилися, та було пізно. Козаки заходилися стріляти їх із пістолів, рубати шаблями, а ті, що захотіли втекти, були спіймані на аркан та зв'язані.

До рук Виговського потрапило повнісінько коней. Козаки вигнали табун у степ і там його розігнали. Самі ж, як і казав Виговський, кинулися до моста.

Трубецької зібрав у своєму наметі старшин.

— Кто захватіл конний резерв? — крикнув князь на присутніх, проте всі мовчали.

Князь Олексій потроху заспокоївся, почав питати:

— Ей, наказной, что говоріт твоя разведка?

Безпалый відповів, це до нього було адресоване питання:

— Слідів гетьмана ми не знайшли. Це якийсь передовий загін виговчиків. Вони побігли до Соснівки, перейшли на другий бік по мості.

— Где же гетман? — питав далі Трубецької.

Безпалый знизав плечима. Насправді гетьман замаскував свій табір так майстерно, що навіть ворожі розвідники його не помічали.

— Каней вернуть, виговчіков дагнуть! — наказав князь.

Князю Семену Пожарському, а з ним Львову, Куракіну, Скуратову прийшлося зніматися й переслідувати загін Виговського. Але вони мали виявити військо гетьмана й на підході вдарити на нього, щоб не дати окопатися.

Військо підтягло до річки Соснівки, почало переправу по мосту. До настання темряви половина війська переправилася, інша залишилася на тому боці.

— Треба виставити передові зағони зі сходу й заходу, щоб на табір уночі не було нападу, — пропонував Безпалый, та його Пожарський не слухав.

— Скажи мнє, наказной, кто пасмеет ударить на наше войско, мать его!

Такий же настрої був й у війську — московити достеменно ще не знали, де гетьман, де козаки й де татари.

Тим часом уночі великий загін козаків перебив сторожу, розкидав заслони й підійшов до сонного табору. Своїм коням козаки понадягали так звані «капці», щоб не було чути кінського тупоту.

Атака пішла із самого ранку, ще й стрільці не встигли як слід прокинутися. Удар був навальний, козаки тут же зім'яли ціле крило, багато кого поспихали в річку, багатьох посікли. Пожарський швидко перекинув по мосту нові сили, щоб дати козакам відсіч. Московські князі спочатку не на жарт налякалися, однак побачивши, що козаків небагато, кинулися їм навперейми. Виговський розвернув свого коня й помчав. Решта козаків — за ним. Це виглядало на втечу.

Пожарський почав переводити на другий бік решту воїнів. Була це переважно тяжка кіннота, а також стрільці. Гармат із собою Пожарський на ту виправу не брав.

У погоні за Виговським та його загоном московити все далі відходили від мосту.

З невеличкого лісу, що стояв кілька гонів на захід від того місця, вискочив п'ятитисячний загін Степана Гуляницького. Опинившись у тилу московитів, козаки зруйнували міст і почали гатити греблю на ріці нижче мосту. Від того мала піднятися вода.

Козаки працювали дуже швидко. Зараз від їхньої роботи залежав майбутній плін кампанії. Гуляницький не підвів: розпорядження гетьмана чітко виконали. Рівень води в річці почав підійматися на очах. Вода вихлюпнулася на навколишні луки.

Скажу вам чесно, ми бачили всі ці приготування козаків. Якась легкість душевна, впевненість у своїх силах не дозволяли нам лякатися. Навіть коли біля села Соснівки козаки повернулися й стали на нас, наставивши списи й мушкети, — ми тільки сміялися з них. Я був певний, що наше п'ятдесятитисячне військо, що вів відважний Пожарський, зімне будь-кого.

Ми йшли на козаків чорною хмарою. Я зі своїми побратимами цього разу битви не цуралися — хотіли самі побути при вкладанні українського козацтва в могилу. Якщо ми розтронемо козаків, то Безпалий уже самостійним гетьманом на Україні не буде, вольниця козацька швидко зачахне.

Над нами вгорі почали клубочитися хмари. Стало страшно й дивно, ніби підходив кінець світу. Знявся вітер, сонце заховалося.

— Поглянь на небо, Лихо. Що ти там бачиш?

Той поглянув.

— Хмари. А за ними наче два війська стали. Одне світле, лиця їхні сяють, наче сонце, у руках списи та мечі. Воїнство Христове. На них же суне чорна бісівська сила.

Тут хмари ніби розійшлися — і я також це побачив. Бісівська сила клубочилася й клекотіла, вони вили, ричали й гавкали на янголів, вимахували ножами, сокирами. Багато з них мали просто страшні пазурі та ікла, якими здатні пошматувати будь-кого.

І ось дві армії кинулися одна на одну, вдарив страшно грім. Біси кидалися на своїх супротивників, та військо небесне стояло сильно, наставивши густо списи й рубаючи мечами. Крик і галас стояв такий, що вуха закладало.

Я струсив головою — навколо все було спокійно. Лихо їхав поруч, мугикав собі під ніс пісеньку.

Князь Пожарский молодец удалой
С ним в поход идем
Давай нам Выговского,
Давай ляхов,
Давай ханишку.
Всех вырежем,
Всех выпленим,
Потом пойдём на базар,
Купим себе самовар,
Будем чай пить,
Весело жить.

«Оце привидиться», — подумав я про себе. Що це було за дивне видіння таке? Не знаю. У небо злетіли одна за одною три ракети. Я поглянув під ноги своєму коневі — тут тік собі струмочок, розливався.

— Поглянь, що там позаду, — попросив я Лиха, бо через нескінченне число воїнів нічого не було видно.

— Річка вилила, — мовив Лихо. — Дивно, ніби й дощів не було.

— Цікаво, а що це за три ракети полетіли в небо? — запитав Біда.

Це був сигнал до початку контратаки. Та ми тоді ще того не знали.

Військо стало. Перед нами стояв загін козаків, тих самих, що нападали зранку. Вони вже не тікали, а стояли спокійно, ніби чекаючи нас.

— Бежать ім некуда, что лі?

Пожарський покликав своїх деяких старшин, дав короткі розпорядження. Незабаром від війська відділилося кілька кінних загонів, вишикувалися лавою.

— Уперед! За царя-батюшку! — ревнули московити й погналі коней учвал.

Вони швидко наближалися. Козаки раптом розступилися — і перед московитами постала піхота за рядом заслонів, гармати.

— За правду, за волю козацьку, за гетьмана й Україну — вогонь!

Загуркотіли гармати, затріщали козацькі мушкети.

Атаку було відбито. Пожарський лютував, кинув нові сили, проте козаки билися сильно, нищівним вогнем із мушкетів та гармат косили ворога. Тоді пішла рукопашня.

Ми й собі з криками пішли в бій. Кулі свистіли над самою головою, так що я припав коневі до шиї. Обабіч мене один за одним злітали з коней вершники, мов вітром звіяні, часом то й коні разом із їздцями рили носом землю, повержені козацькими кулями. Ми з побратимами були вже недалеко від козацького строю, як раптом ревнула гармата. Куля з неї вилетіла, пронеслася через наш стрій, роблячи борозну із людських тіл, а тоді влучила просто Лихові в груди. Його рознесло на шмаття, м'ясо й бебехи розлетілися. Бісівський дух якусь мить покрутився на яскравому сонці, а тоді тріснув, як мильна бульбашка.

Я поглянув на Біду — він лише рота роззявив. Тільки тепер ми зрозуміли, які гостинці приготували нам козаки.

Пожарський також це зрозумів. Він наказав сурмити відступ.

— Нада би пушек, стрельцов. Сам чьорт виговчикам помагає. Да ничаво, ми їх задавім, лишь одступить надо і дождатся подкрепленія.

Ми стали відступати. Чимдалі йшли назад до річки Соснівки, тим більше грузла земля під ногами, чвакала. Річкова вода зробила з луку болото, місцями кінські копита провалювалися. Військо відступало доволі безладно. Воїни не розуміли, що робиться, ішли, як на полювання, а тут відступ.

Раптом по війську наче вітром дмухнуло: хтось крикнув, що козаки спалили міст і відрізали їх від решти царської армії. Ратники заметушилися, коні, почувши тривогу людей, і собі почали перебирати ногами, роблячи ще більше болото. На військо напала паніка. А тут ще козаки з півдня, з боку села Соснівки, рушили в контратаку, із заходу, з переліска, височила кіннота Степана Гуляницького, що сиділа тут у засідці після того, як загатила греблю та знищила міст. А зі сходу, матінко рідна, перли чорною хмарою татари.

Пожарський носився по всьому бойовищу, намагаючись привести своїх людей до послуху. Матюкався, кричав, та це вже не допомагало. Не здатна в болоті маневрувати й розігнатися, важка кіннота зараз ставала безсилою. Удар був такий, що відразу було поламано військовий стрій — московитів змішали в купу і стали рубати на капусту. Почалася вже не битва, а бійня. Козаки рівномірно підходили, стріляли по ратниках із мушкетів, стягували гаками з коней і рубали шаблями. Татари засипали їх стрілами, а побачивши, що битву виграно й так, заходилися хапати московитів на аркан.

Я зрозумів, що це кінець, хотів у тій тисняві та гармидері пробитися до Біди, щоб окутав нас своїм туманом і щоб ми змогли вирватися звідси. Я зіскочив із коня — так було надійніше — і побіг до товариша між кінськими крупами, поміж людьми, що билися між собою, перестрибуючи, а деколи й наступаючи на групи чи поранених.

Біда бився, сидячи на коні, з вершником-козаком. Їх шаблі блимали на сонці, дзенькали одна в другу. Біда перемагав, навіть зачепив козака.

— Ось тобі, мати твою гроба, кості, бебехи, — своїм звичаєм вилаявся він. Раптом до нього збоку підбіг козак-піхотинець, я навіть скрикнути не встиг. Козак мав причеплений до списа

спеціальний гак. Тим гаком він спритно захопив Біду й стягнув на землю. Мій товариш сильно вдарився, козак став над ним із шаблею.

— Будь ласка, не вбивай мене, — попросив мій побратим, та його ніхто не слухав — козак одним махом відтяв йому шаблею голову. Як перед тим у Лиха, Бідина душа так само булькнула.

Я заляк на місці. Раптом усвідомив собі, що залишився сам серед цієї смертельної круговерті — і жах охопив мене.

— Ну ж бо, Неделе, звідси треба вибиратися, — благав я сам себе, не знаючи, куди й бігти.

Я зібрав усю волю в кулак, пішов напролом. Зметикував собі, що краще пробиватися до татар. Козаки зарубають точно, а татари, може, візьмуть у полон, то можна буде втекти.

Я розштовхував московитів, тікав із поля бою. Це вже була не моя битва.

Москалі всі погинули, всюди була кров, трупи, пахло кров'ю, нутрощами та спекою. А ще страхом. Козаки були всюди, дороги до втечі перекриті. Що робити? Я ліг між трупами, заліз під них, вимазуючись кров'ю.

Так лежав довго, прислухаючись до звуків бою: із часом він почав притихати. Козаки з татарами перебили до ноги московське військо.

Не знаю, скільки так лежав, певно, довго, аж тіло залякло. Тоді обережно виглянув. Бою вже не було, та й людей не видно. Хотів підвестися, як раптом побачив козаків, що ходили по полі, добивали конаючих ворогів та шукали своїх. Наймовірний страх схопив мене у свої пазурі. Все! Це кінець. Вони вже поруч. Я не витримав, вискочив і побіг, мені навздогін полетіли кулі. Спочатку влучила одна, потім друга. Третя попала в ногу. Я йшов шкутильгаючи, потім ліз далі. Мене догнали, почали рубати шаблями... Я затулив очі, приготувався до смерті.

РОЗДІЛ XXVII

Види мабуть, уже втішилися, думаючи, що тут мені й дала жаба цицьки. Рано радієте, мене не так легко спровадити. Козаки порубали моє й так мертве тіло, дух же не зачепили. Дух сидить у серці, їм треба було вирвати мені серце, пробити його списом, ножем, будь-чим. Або відтяти голову, як Біді, або розірвати, як Лиха. Тоді б моя душа нечестива так само луснула. Та поки я живий.

Дочекавшись ночі, коли сонце вже не могло мене спалити, я виліз зі свого пошматованого, не придатного для використання «вбранка». Пішов гуляти по полі бою. Козаки вже нашвидкуруч позбирали своїх, та ще не ховали, лише відспівували, бо гетьман поспішав розгромити ціле московське військо.

Мій дух злетів і полетів над бойовищем, оглядаючи трупи — московське військо Пожарського полягло повністю. Я літав з одного кінця поля в другий, милуючись, як трупний холод сковує християнські тіла. Вони лежали розкидані по цілому полі, скоцюрблені, в крові та болоті.

В одному кінці я знайшов мертвого козака. Вірніше, не мертвого, а конаючого. Я став чекати, доки вилетить із нього душа, щоби тут же заскочити на її місце. «Вбранко» свіженьке, не треба буде довго відлежуватися в ньому. Та й пошкоджений дуже не був — всього лиш пробиті легені та невелика дірка в спині. До того ж конаючий був справжнім багатирем на вигляд.

Козак здоров'я мав нівроку: душа з тяжкою бідою виходила з тіла. Я помахав їй на прощання і тут же вскочив у козака.

Очі бачили, ноги рухалися, кулак стискався. «Убранко» справне, а головне, свіженьке. Не те, що нам на початку мірошник підсунув трупи, що, певно, по тижню в домовині пролежали.

Я полежав годину-другу, доки зрослися дірки в легенях та в спині. Вдихнув на повні груди — все гаразд, нічого не скрипіло й не хрипіло. Поволі встав, пішов. По дорозі почав підбирати собі зброю. Літаючи духом, запримітив кілька гарних шабель, вибрав з-поміж них одну й припасував до пояса, потім пістолі, знайшов келеп. Мої нові руки були сильними, м'язи випирали з-під каптана, коли я підіймав свою важку зброю. Тут мене осінила ще одна думка — і я кинувся шукати трупи моїх друзів.

— Почуй мене, господарю, сила побратимів моїх не повинна пропасти, віддай її мені — і тобі ще послужу, — просив я потиху.

Біду знайшов швидко. Не вагаючись, розпоров йому живіт, запхав руку всередину, витяг серце. Тепер треба його з'їсти, і тоді, можливо, я заберу собі частину його сили...

Далі я, хоч і з труднощами, відшукав серце Лиха. Воно було в м'ясі, тобто в тому, що лишилося від грудної клітки. Там ще були плече й рука, що стискала шаблю. Тільки по шаблі і впізнав побратима.

Я зробив те, що мав зробити. Сказати, що було смачно, не можу, проте я відчув щось приємне. У побратимів була сила — і тепер я маю її в собі.

Більше тут робити нічого, і я збирався йти.

— Упир, брати! — нараз гукнув хтось збоку.

Це бродили вартові. Не випробовуючи більше свою долю, я кинувся тікати. Аж став, задумався. Нараз махнув рукою, як це робив завжди Біда. Туман не висипався. Вартові побігли до мене. Я махнув ще раз. Вартові вже поруч. Я махнув втретє — оглянувся. Козаки раптом зупинилися, почали тупо кліпати повіками, тоді хреститися.

— От упиряга, бачив, який здоровий? Нічого, ми його ще дістанемо!

Вони пішли, а я — собі. По дорозі «кидав оқуня» — хотів знати, що робиться навколо мене.

Бій із московським військом тривав і далі. Невідомо, як до Трубецького добіг від Пожарського гонець. Був поранений,

спливав кров'ю. Його підтримували перед князем, щоб міг говорити.

— Беда, князь. Пабілі нас виговчікі, порубілі страшно. Татари, сабакі, налетілі.

— Да что ти мямлеєш! Какіє татари?

— Орда, хан. Нас акружилі на берету Сасновкі, в пень рубят.

— Послать подмогу! — крикнув князь, усі заметушилися.

От лихо, послав Пожарського ловити загін козаків-виговчиків, а той напоровся на самого гетьмана та ще й із татарами!

Відразу за гінцем прискакали розвідники Безпалого.

— Біда, княже. Військо Пожарського майже знищене, козаки готують переправу, щоб на нас вдарити, частина їх уже перейшла бродом та йде сюди.

Це було мов грім серед ясного неба. А знадвору вже чулися крики. Князь Олексій вибіг із шатра — на них ішло козацьке військо. Московити не були готові приймати гостей, адже не думали й не гадали давати битву гетьманові саме тут, вони навіть валів не звели навколо табору.

Трубецькой поблід. Він не знав, чи це все козацьке військо на нього йде, чи частина, чи не обходять уже татари ззаду. Крім того, ще, як скалка, сидів у Конотопі Гуляницький зі своїми горлорізами.

Ця невідомість налякала Трубецького. Як це, мати таку армію, а тут половину як корова язиком злизала! А ще душмани запорозькі з Безпалим, чи можна їм вірити, чи не перемавив їх той чорт Виговський!

— Атступаєм. Пріказ Ромадановському — снять асаду. Ставіль заслони і атходім в сторону Путивля. Всьо ненужное бросіть!

Степан Гуляницький, а це він лякав москалів, побачив шарварок у ворожому таборі. Він не мав наказу вступати в бій із московитами, яких усе ще залишалось дуже багато. Степан мав просто лякати, шарпати, вносити безлад у їхні дії. Та молодий наказний полковник скинув шапку, перехрестився.

— А що, панове-брати, спробуємо свого щастя молодецького?

— Раз мати породила — раз і помирати, — відповіли йому козаки, у яких ще не згас запал попереднього бою.

Степан першим полетів на ворога, за ним — його кіннота. Коні мчали що було сили, козаки пригнулися до грив, повиїмали криві шаблі. Москалі закричали, почали стріляти в козаків. Кілька хлопців попадали під копита, та це атаку не зупинило. Клином козаки влетіли в табір, рубаючи, топчучи й перевертаючи все на своєму шляху.

Трубецької, побачивши це, побіг разом з іншими старшинами в другий табір, залишивши своє шатро козакам, свої корогви та навіть казну.

Московити швидко знімалися й відступали, приготувавшись відбиватися від наступних нападів. Вони сяк-так заслоном відгородили Степана від решти війська й посунули на північний схід.

Григорій Гуляницький бачив, як знімається осада. Він був у своїй шапці, голий до пояса, з незмінним хрестом та шаблею. Полковник повернувся до своїх козаків, скинув шапку, широко перехрестився.

— Славимо тебе, Царице Небесна.

Козаки також перехрестилися.

— Брати, — голосно звернувся полковник до них. — Хочу ще наостанок із москалями зійтися в смертельному танці. Поцілуватися на прощання з ними. Я розумію, що ми свою роботу зробили і внесли чи не найбільше в перемогу козацького війська. Я кланяюся вам, брати, — Григорій Гуляницький поклонився своїм козакам. — Та чи є ще бажаючі востаннє вдарити на ворога проклятого, ще раз зазирнути в очі кирпатій смерті?!

Козаки поклонилися своєму наказному.

— Ми завжди слухали тебе, дочекали разом до перемоги великої. Завше готові були разом із тобою смерть зустріти — тож і зараз веди нас, батьку.

Григорій Гуляницький вийшов зі своїми полками з Конотопа й сильно вдарив на Ромадановського та Трубецького збоку. Унаслідок тих ударів та безкінечних нападів козацького війська з тилу та флангів московське військо втратило свій обоз, гармати, а самого Трубецького було поранено. Про подальший спротив гетьманові Виговському мови вже не могло

бути. Московські князі відводили своє військо до кордону, щоб там сховатися від козаків.

Побивши військо Пожарського, козаки самого князя взяли в полон. З ним були й інші князі, бояри й окольничі. Виговський віддав їх татарам як подарунок ханові. Махмед-Гірей велів привести до себе Пожарського.

Хан сидів у своєму золотом шитому шатрі, у якому колись приймав Виговського. Позад нього посідали калга, беї та інші вельможі. Вони вместилися на подушках, хан сидів найвище. Під ногами була настелена сила дорогих турецьких килимів, перед володарем стояв триніжок зі срібною тацею. На ній, як і завжди, виноград та інші фрукти.

Вартові привели зв'язаного Пожарського. Князь був розхристаний, одяг порваний, борода скуйовджена, а очі палали вогнем.

— На коліна, — наказав хан, товмач переклав. Князь лише загарчав до нього:

— Не бивало ентаво, щоб князь світлий православний перед бусурманом да на калєни станавіла.

Товмач не посмів хану це перевести. Сказав, що князь просто не хоче. Махмед-Гірей махнув пальцем, на якому сяяв здоровенний золотий перстень. Тут же вартові заломили Пожарському руки, поставили на коліна. Той ричав, як звір, стиснувши зуби. Хан нагнувся до нього, узяв за бородате обличчя, заглянув в очі.

— Ти, княже, дуже легковажний. Маєш силу тура, проте розуму в тебе, як в ішака. Скажи, хіба ти не знав, що сам хан іде на поміч козакам? Як ти посмів, невірний, стати проти намісника Аллаха?

Йому перевели. Князь відповів дуже коротко:

— Ти есі пьос смердящій шелудівий. І живота у тебя прасіть не буду, мать тваю ханскую. Чтоб ти іздох, зладеї, варюга. Ми вас ещю на куски рубіть будєм, на ремні парежем.

Хан слухав ту тираду, догадуючись, про що говорить князь. Сам Пожарський, для кращого ефекту, набрав добре слини та харкнув хану просто в пику.

Намісника Аллаха аж затрусило. Він підхопився на ноги з подушок, перекинувши триногу з виноградом, швидко повитирався. Беї й собі зірвалися, вихопили золочені кинджали та ятагани.

— Рубайте йому голову! Іншим шайтанам московським також!

Хан уже навіть не хотів дорогого викупу, який міг взяти за цих великих достойників.

Битва під Конотопом сколихнула Московську державу. Люди ще не забули той час, коли походом на Москву йшов запорозький гетьман Сагайдачний. Усі молилися по церквах, боячись козацької й татарської навали. Цар одяг жалобний одяг і наказав підіймати вали навколо Москви, особисто ходив контролювати роботи. Чорти з московської контори принишкли, апелювали до хазяїна, аби робив щось, проте й сам сатана був безсилий.

Навкруги стояла глупа ніч. Я мусив ховатися в лісових хащах, бо козаки бродили всюди, шукаючи москалів-утікачів та розполоханих коней. Заліз у таку гущавину, що й продертися було важко, сів, спершись спиною до дерева. Хотілося їсти. Понишпорив по кишнях, однак нічого їстівного не знайшов, а тільки тютюн та люльку. «Курятина», — сказав до себе й закурив. Відразу відчув, як закололи пробиті легені. Рана, що вже затягнулася, нараз розкрилася знов.

— Здоров'я дорожче, — сказав сам собі й люльку викинув.

Поруч себе побачив кущі малини, потягнувся, аби скуштувати, та вони виявилися ще недостиглими. Раптом почулося протяжне вовче виття. Я глянув на місяць. Уповні.

— Гей! — нараз крикнув я, прислухався. Навкруги в лісі була страшна, могильна тиша. Я сторожко оглядався по сторонах, тоді знову сів на своє місце.

Він з'явився зненацька, перестрибуючи дико через молоді кущі ліщини, що тяглися із землі до сонця, рівняючись на високі дерева. Очі його люто блищали, коли він став навпроти мене, клацнули білі зуби.

Це був чорний здоровецький кудлатий вовк, що аж обливався слиною, побачивши мене.

— Ти що, зовсім нюх втратив? — гаркнув я до нього.

Він сховав зуби, придивився до мене. Тоді скрутився — і з вовка раптом зробився чоловік. То був той самий звір, якого ми бачили півтора роки тому під Полтавою. Був голий, тільки зарослий страшно.

— Вибач, не впізнав, — вовкулака сів біля мене.

— Я б щось перекусив, бо голодний, як вовк, — мовив я.

— І я голодний, як вовк, — відповів вовк.

— Який же ти тоді вовк? Козел ти, — знову гаркнув я на нього. — Я прийшов у гості, а він мене голодом заморити хоче.

— Тільки на лови вийшов, — вовкулака ніби виправдовувався.

— То йди й принеси чогось поїсти.

Він підстрибнув, знову став вовком і побіг.

Вовкулака приніс конини — десь вполював лоша. Я собі став запікати печеню, він жер м'ясо сирим.

— Чоловічиною давно ласував? — запитав я.

— Та давненько. Ще взимі під Лохвицею попався один москаль. Саме тікав від козаків, то я його й вхопив. Товстий був, жирний. Я його у сніг закопав, три дні ласував.

— Було б собі холодцю з нього зварити, — запропонував я.

— Га? — той звір, певно, і не знав, що таке холодець, тож я тільки рукою махнув.

Я поїв усмак, втамував свій нелюдський голод. Скажу вам, моє «вбранко» поглинало досить багато їжі. Та це й не дивно: був то кусень хлопа. Звір обсмоктав усі кісточки, зарив їх у землю. Тоді скулився калачем просто на землі й заснув. Я ж почав думати. Поспішив я, звичайно, коли пообіцяв господарю, що завалю Велике князівство Руське. Тяжка справа. Якщо й сам темний князь не зміг справитися з козаками, то де ж мені, скромному вербувальнику!? Тільки вихід мусить бути, бо навіть зі шлунка є вихід — через сраку або зворотній шлях — до писка. Я перебрав у голові всю історію цього козацького краю, із якою був знайомий особисто (з ранніх років по корчмах тутешніх ходив). Виявилось, що русичі-українці були непере-

можними, жодна чорна сила не могла перемогти духу живучого їхнього. І тільки коли між ними наставав розбрат, приходили вороги й перемагали цю землю. От і сьогодні видно, що страшна козацька сила, і ніхто її перевершити не зможе, крім неї самої.

— Козаків треба поділити, — вирішив я, розмовляючи із собою. — З однієї сторони буде гетьман. А з другої хто? Запорожжя? Так, але цього замало. Лівобережжя? Було вже. На ці шальки треба ще поставити козацьких душ, забравши їх у Виговського. Хто їх поведе? Ну, звісно, Юрас!

Я себе аж по лобі вдарив, адже він був уже мною раз завербований! Зараз Хмельниченко, мабуть, спить, тож я напружився, аби залізти в його сон. Моє зерно добре мало там прорости.

Та я не зміг. Мусило статися так, що молодик став ревно молитися, слухав уважно науку вчителів своїх, читав книги святі й зернятко моє не прийнялося, як слід. Треба буде знову його вербувати. А разом із ним і дядьків його — ті помічниками найкращими будуть. А ще є Тетеря та Брюховецький. Я без вагань заскочив у їхній сон.

— Прийшов час, — сказав я їм.

Тетеря зірвався на постелі, роззираючись на всі боки. Поруч нього на розкішному ліжку лежала гола шляхтянка, тихо спала. Брюховецький також схопився. На відміну від пана Павла, він спав на твердій лежанці в запорозькому курені.

— Ці двоє не підведуть, — сказав я сам до себе, план у мене вже визрів. Насамперед треба рушати до Києва.

Я розштовхав звіра.

— Ти крутишся тут, знаєш усе. Мені потрібен кінь, тільки добрий, не такий, як ці здохляки.

Звірюка замислився.

— Є тут один. В одному селі жив хлоп біснுவатий, тож коли піп бісів із нього вигнав, ті в коня залетіли.

— Годиться, веди мене до нього і то зараз!

Копита били землю, вириваючи з неї травичку разом із корінням. Кінь великими стрибками долав гін за гоном, версту

за верстою, несучи мене до Києва. Біг без перепочинку, був гнідий, грива розвивалася на вітрі, як плащ сатани. Очі його блищали пекельною чорнотою, у могутніх грудях валувала бісівська сила. Ми з ним відразу сподобалися один одному. Він хотів мене вкусити, я ляснув його по морді нагайкою. Після того дозволив мені вискочити на його хребет — і я вивів його в чисте поле з обгородженого хазяйського загону.

Одним духом гнідий відніс мене до Києва, де я став підбиратися до Хмельниченка.

Він спав неспокійно. Огорнутий густим туманом, я підійшов до нього серед ночі. Юрко не спав із простими бурсаками. Синові Хмеля дали окремі покої, де він вчився, молився і вів довгі бесіди із вчителями та ченцями.

— Здоров, брате, — я знов узяв образ покійного Тимоша. Сів на постелі, взяв його за руку.

— Здоров, Тимку. Як я радий тебе бачити, а то ні з ким тут і поговорити. Які вісті з Чигирина?

— Нащо тобі той Чигирин? Ти, Юрку, звикай до келії. Тебе вже ніхто звідси не випустить. Чи гадаєш, що тепер Виговський своєю владою ділитися буде з тобою?

Видно, для нього це було болюче питання. Він мовчав якийсь час, потім відповів:

— Знаєш, брате, слухаючи мудрих наставників, учителів, ченців, я все більше від тієї влади, від булави віддаляюся. Мене більше до книг тягне, до бесіди мирної, спокійної. Остогидло все світське, тут, при науці та молитвах, я ніби знову знайшов себе.

Мені наче по морді дали. Чи він коло тих монахів із глузду зсунувся, чи що? Моє зеренце так уже добре вирросло, а тут на тобі — книги, молитви...

— Отямся, брате. Тобі ці чорноризники вже зовсім голову замакітрили. Згадай собі, хто ти є! Залиш книги й молитви нашій Катерині, а сам шаблю бери.

Хлопець крутив головою.

— Я не годен, не подужаю. Надто важко це для мене. Нехай козаки собі кого хочуть самі виберуть.

— Не дурій, вони вже он Виговського вибрали. На Україні кожен сам собі гетьман, ніхто слухатися не хоче. Треба щоб слава, кість та кров Хмельницького знову стала над козацтвом, тоді біснуваті гетьмани заспокояться. А доти ладу не буде, а лише кров, війна, руїна.

Юрко не хотів мене слухати.

— А мені вчителі казали, що Виговський добре робить, митрополит постійно за нього молиться. Він створює для козаків свою державу, розбудовує те, що батько не встиг.

— Та не слухай ти їх, вони з Виговським заодно. Так навмисне кажуть, щоб приспати тебе, а ті панські прислужники Україну ляхам продадуть, народ вимордують, козацький дух розсіють. Хіба за це твій батько ціле життя кров свою проливав? І ти, син його, будеш на це спокійно дивитися?

— Та й сестри говорили, що коли гетьман остаточно своїх ворогів поб'є та з королем порозуміється, то на Україні набагато легше жити стане всім.

Він мене навіть не слухав. Я й не гадав, що це щеня зможе дати мені такий відпір! Він за ці роки й справді помудрів і змужнів.

— І сестер не слухай, вони тобі казатимуть те, що для них вигідно. Хіба не розумієш, що сестри тягнуть за Виговськими? Тебе ж вони зневажають — сидиш у бурсі, то й сиди. Ти для них Юрась, дурненький слабак, якому кинь цукерку, щоб не плакав, і роби собі, що хочеш.

Він цих слів він побагровів, я взяв його таки за живе, бо хлопець із самого дитинства не терпів образи.

— Кого ж тоді, брате, слухати?

— Дядьків своїх, Сомка й Золотаренка. А ще Івана Мартиновича. Він заради тебе на Низ пішов, а ти й не згадаєш його добрим словом.

Юрко крутив головою.

— Я не знаю, що мені робити.

— По-перше, витри соплі. Ти ж козак, а не баба, син самого Хмеля! Про тебе постійно люди говорять, у всіх ти на умі. Твоя булава має бути, і сила, і слава, по трупах пройди, а булаву поверни собі, бо вона Хмельницьким має належати! Так ще наш батько хотів. Сестри обдурили тебе, вони все тобі брехали. І не дивно, жоною гетьмана краще бути, ніж сестрою, бо ж гетьманші й так прийдеться коритися. Мачуха наша Ганна також за ними тягне. Згадай, вона завше на тебе казала, що ти слабий і немічний. Вони всі тепер сміються з тебе, як спритно обдурили дурного Юрка, а вчителі твої та митрополит також під дуду їхню грають!

Ось де я намацав його слабіну — він не вірив у себе. Такого дуже легко переконати в тому, що всі навколо — вороги. Я розпочав ворожнечу в одному домі, посварив брата із сестрами, розсварив родину. Найбільша для мене радість, коли нелад у родині, коли сварка, образа, прокльони. У нас, у пеклі, є спеціальний відділ, і якщо я вербував до горілки, то вони руйнували сім'ї. Ці біси часто вселялися в чоловіка, у жінку, у непокірних дітей, ставали поміж братами, та найчастіше залазили в тещу.

Ось як я завалю Велике князівство Руське. З однієї родини моя чорнота розлітеться по цілій Україні, брат стане на сестер, син на батька.

Слово за словом, я свого Юрася намовив. З блаженного монастирського служки та мрійливого бурсака він раптом перетворився на жадібного, хитрого й зависного юнака з гучним батьковим іменем та ще більшими амбіціями. Я знав, що він обов'язково напише до дядьків листи. Мені треба буде й до них на днях навідатися. Та спочатку гайну до Катерини, залізати рани душевні. Це було зовсім поруч, чому б не скористатися?

РОЗДІЛ XXVIII

До млина прибув увечері. Кінь мій насторожився. Боявся, аби знов його не поставили до хліва. Хотів пригод, степу та буйного вітру. Навіть упряж із себе не хотів зняти.

— Як хочеш, — мовив я йому й пустив пастися.

Катерині вирішив спочатку не говорити нічого, не признаватися, що то я, тільки в іншому «вбранку». Ану, чи впізнає?

— Добривечір у хату! — я переступив поріг свого дому. — Дозволь, господине, зайти та відпочити з далекої дороги.

Вона саме варила галушки, затовчені салом, — як я і люблю, а ще борщик. Я чув це по запаху, голодний живіт тут же став штовхати мене всередину, поближче до стола, однак найперш мені треба було дочекатися запрошення. Моя Катерина подивилася на мене, очі її примружилися, блиснули своїм відьомським блиском.

— Сідай до столу, зараз тебе нагодую. Там, у ночвах, на сонці вода за цілий день зігрілася, іди та помийся, а то разить від тебе кінським духом, ніби цілий тиждень із коня не злавив.

— А я й не злавив, — розвів руками й почав нишком себе нюхати. Запах і справді був. Я пішов помився, повернувся в хату. Вечеря була вже на столі.

— Я ненадовго, нехай тільки коник попасеться, — сказав я, ніби виправдовувався.

— Куди посунеш проти ночі? Переночуєш, а вже тоді йди собі.

Що я й хотів почути. Клята сука, чужого козака ночувати кличе, коли чоловік Україну на той світ відправляє. І будь тут патріотом! Ну нічого, клята курво, я тобі покажу.

Вечеря мені посмакувала — я аж полумиски вилизав. Ще більше припав до смаку десерт. Я сидів на лаві за столом,

ніби чекаючи, куди вона мене покладе спати. І тут відьма зайшла гола.

— Де будемо спати, у хаті чи в клуні, на сіні? Я подумала собі, що в хаті душно, у клуні постелила, — мовила безсоромниця.

Я вже не міг себе стримувати. Раптом рукою змів усе зі стола, тоді поклав на нього Катерину. Швидко скинув із себе сорочку, спустив шаровари. Вона лиш очима своїми відьомськими блиснула знову, коли побачила мій новий «пістоль», що рвався до неї. Він був відповідним до мого богатирського тіла. Під ногами валявся хліб, я став на нього чоботом і заперся до своєї зрадливої жінки.

Однак тій шльондрі на столі було мало. Вона посадила мене на тверду лаву, прив'язала мої руки до цієї ж лави.

— Будеш рабом-галерником, а я злим наглядачем-потурнаком, — вона взяла мою нагайку-трійчатку, яку я мав необережність лишити в хаті, і вперіщила мене по плечах.

Я бісився чимраз то більше, а коли ця лярва мене ще й ударила, я мало не сказився, однак поки що тримав себе в руках.

— Ти всіх гостей так приймаєш? — запитав я, коли вона вже товклася по мені.

— Стули пельку і веслуй, галернику, а то ще зараз дам нагая, — простогнала вона. Я запитав знову:

— Хіба ж у тебе нема чоловіка?

— Один помер, не витримав такої важкої роботи на веслах, а другий — утік. З тебе, бачу, буде добрий невірник, — вона й не думала зупинятися.

— Я знаю твого чоловіка. Усе розкажу Недолі, яка ти курва.

Гадав, що зараз вона налякається, стане навколішки, почне благати... Тільки не такою була моя Катерина. Вона загоцькала на мені ще сильніше.

— Не скажеш, з галери тобі не втекти, рабе!

З мене цього вже було досить. Я спробував розірвати шнурки, якими були зв'язані мої руки, але ця шльондра зв'язала їх надто сильно.

— Ану, розв'яжи-но мені хоч одну руку, — попросив я.

— Чого це? — запитала вона. Саме скінчила гоцькати, тепер втомлено витирала піт із чола.

— Бо хочу дати тобі по пащеці!

Вона поглянула на мене із зачудуванням, тоді розв'язала шнурки. Я тільки цього й чекав. Дав їй такого ляпаса, аж облизалася, аж сльози вийшли з очей.

— Тварюка, — ревнув я їй, хотів ще додати.

— Ти чого, Неделе, це ж болить.

Я уже підняв кулак, аби гахнути її в живіт, як раптом стримався.

— Ти що, впізнала мене?

— Придурок! — крикнула вона мені в очі. — Лиш голос твій почула, знала що ти.

А й справді, голос у мене ніби не змінився, за це я не подумав. Мені враз стало шкода її, я спробував обійняти. Вона відвернулася, затулила обличчя руками.

— Вибач мені, моя відьмо, чорна чаклунко, моя нічко темна, пекельна квіточко.

Вона відштовхнула мої обійми. На зміну моїм ревнощам прийшла ніжність, ласка, тепло. Я знову відчув прилив людського до своєї душі. Невже я досі любив її, неville же ця курва й дійсно годна зробити з мене людину?

Катря кинула мені мої речі просто в пику.

— Забирайся спати до клуні!

Однак я хотів спати з нею.

— А як же галера, весла? — показав я на лаву.

— Геть мені з хати! — вона вихопили речі з моїх рук та викинула через двері надвір. Катря так мені й не вибачила. Знав, жінка злилася не за те, що я вдарив її, а за те, що не довіряю. Я забрав свій одяг і потяг у клуню. Мій кінь пасся тут недалеко, бачив, як із хати вилетіли мої шаровари та сорочка. Він дивився на мою похнюплену пику й раптом заржав із мене.

На ранок її досада перейшла — закликала мене на снідання.

— Довго побудеш на хуторі? — запитала.

— Зараз уже їду. Маю справ доволі, — відповів я, заїдаючи вареники з капустою та холодець. Схоже, вона й справді була

відьмою. У неї вже була свіжа капуста, а холодець застиг серед червневої спеки. Добре ж усе-таки мати жінку — таку господиню. Я задумався над цим, однак відразу відігнав від себе цю думку. Не можна було знову піддатися приступам людського.

— Чула я, як пошматувало вас під Конотопом. Схоже, роботи у вас і дійсно багато буде.

Я їв мовчки. Кинув лише:

— Не у вас, а в мене — Лихо з Бідою загинули.

Вона мовчала, розгубилася, не знала, як мені висловити свої співчуття. Однак мені співчувати не треба. Я ж не людина, що буде перейматися смертю друзів, а таки чорт. Мені від того, що вони згинули, навіть краще — маю тепер їхню силу.

— Слухай, Недоле, а візьми мене із собою. Чого так дивишся — разом веселіше. Буду тобі помагати у всьому, вечерю готувати. Я заклинань деяких відьомських навчилася, уроки вмію кидати, порчу, зуби заговорювати, рани ятрити. Одягнуся козаком — і гайда! Кінь у тебе сильний, і двох витримає. Он, Микита давав йому вівса, то твій кінь його зубами за шию схопив, ніби хотів крові напитися. Добре, що вили були під руками.

Оце справжня жінка, дружина! Вона готова за своїм мужем хоч на край світу піти, розділити з ним усі його труднощі й біди. Із такою жінкою чоловік стає вдесятеро сильнішим. Тьху, піп забирай, я знову починаю думати, як людина! Це вже мене починало злити. Однак думка Катерини була слушною — не всіх вдасться завербувати, тож її відьомська сила може стати в пригоді. А ще можна буде мати її під рукою, зняти з нею напруження після тяжкої роботи. І думки в голову дурні не полізуть, кого ж вона тут приймає, заки я борюся зі світлою силою.

— Одягайся, — коротко наказав я.

Ми підійшли до мого коня — були вже готові до наступної дороги.

— Вона поїде з нами, — сказав я йому.

Гнідий дідько зло подивився на неї: зайвий вантаж йому не припав до душі. Очі його загорілися, він почав скалити зуби, аби вжерти її. Я показав йому кулака.

— Тільки спробуй.

Вона сіла в сідло позаду мене, і ми поїхали. Нас проводжав Божевільний, який лишався у млині за старшого.

Гетьман розпустив лівобережні полки додому на кілька днів, щоб козаки могли побачити рідних, поповнити припас та повертатися назад до війська. Він планував, не відкладаючи, перейти в землі Московії, щоб тепер почати війну там, аби війна не палила більше Україну. Ось чому ми так поспішали, жену-чи швидко нашого гнідого дорогою. Тільки б встигнути! Намперед летіли до Ніжина, до Васюти Золотаренка, а вже далі треба було десь перехопити Сомка та заодно й полковника переяславського Цюцюру.

— Може, спочатку до Цюцюри? За ним усе-таки цілий полк, — питала дорогою Катерина.

— Я послав до нього Павла Тетерю. Він уже давно завербований, а Цюцюра — його чоловік. Думаю, вони удвох домовляться, а ми тільки припильнуємо. Зараз же мусимо подбати, аби Юрко пішов із Києва на Січ.

Зеренце проростало гарно. Я увійшов у сон Васюти, почав порпатися в його душі. Золотаренко любив славу і гроші. Він погодився на діло з Юрком, на яке я намовляв його. Мав на це три відмовки: для людей, для близьких і сам для себе. Для людей він буде розповідати, що виступає проти Виговського, бо цей без згоди всього козацтва віддав Україну ляхам. Рідним та товаришам він казатиме, що зрадив Виговського, бо хотів поновити династію Хмельницьких, заступився за свою родину. А для себе він знав, що як дядько матиме величезний вплив на Юрка, стане наказним, а згодом навіть гетьманом. А це гроші, багатство.

Катерина вчилася в мене, стоячи поруч. З жінки таки була користь: вона готувала мені їжу, а з нею давала нам із гнідим якесь зілля, від чого сили в нас ставало більше й нас так не втомлювала далека дорога. А ще вона ходила по шинках, сама вчилася вербувати козаків. І виходило в неї досить непогано. Горілка та ще й із рук блудниці — страшна сила. Отож, ті козаки, що не сиділи вдома, а вешталися шинками, легко потрапляли під

її чари. Ми так і поділили свою роботу: я брав на себе старшин, а вона — простих козаків.

З Ніжина ми поїхали до Переяслава. Тут жив інший дядько Хмельниченко, Сомко. Він був молодшим братом матері Юрася, першої дружини Хмельницького.

Яким Сомко був значним козаком. Ні в Хмельницького, ні у Виговського Яким не дослужився до полковника, хоча й мав заслуги. Зате йому вдалося придбати в Переяславі багато майна, став одним із найбагатших людей у місті. Через родичання з Хмельницькими зажив між козаками поваги, мав великі зв'язки серед старшини.

— І що, і все? Ти, такий достойний чоловік, задовольнишся лише тим?

Я був його старшим братом Михайлом.

— А що я можу зробити? Був живим Хмель, я завжди мав доступ до його гетьманських покоїв, був у Чигирині, як удома. Тепер же, при Виговському, я простий старшина полковий, гетьманська столиця перестала бути домом, навіть у гості нема до кого заїхати. Був Юрко — і того до Києва відправили.

— Чого ж ти мовчки сидиш, дивишся на таку кривду? Як це ви з Васютою стерпіли, щоб Виговський отак вашого небожа обманув? Він хитрий шляхтич, а ви дурні мутирі, навколо пальця обвів вас Виговський.

— Що було робити? Так рада рішила козацька.

— Як Іван Остапович сказав, так рада й рішила

Сомко був упертий.

— Чого ти причепився, брате? Не за мною сила. Юрко, ще будучи гетьманом, радився зі мною, та відрікатися булави я йому не казав. Сам дізнався вже на раді в Чигирині, та пізно було.

— Ех ти, брате, просрав ти нашого небожа гетьманство. Тепер рід Виговського правити на Україні буде, а Хмельницького родаки прислужниками їхніми стануть.

Сомко мовчав, сопів. Був гордий, дуже не любив визнавати себе винним у чомусь, не хотів слухати чужих порад. Як і всі люди горді, хотів для себе чину найвищого. Булава і його манила.

— Йому просто пощастило, — почав виправдовуватися Яким.

— Щастить тому, хто хапає за хвіст птицю щастя. А хто сидить склавши руки, тому щастя не видати. Тобі до тої птиці не доскочити.

Нараз Сомко підвівся, кинув шапкою об землю.

— Авжеж, доскочу, матері його ковінька.

— Тоді зв'яжися з Юрасем та Васютою. Найперше, треба небожа з Києва витягти на Запорожжя. Запорожці і так за царя стоять, а отже, проти Виговського. Іван Мартинович може. Тільки пам'ятай: влади своєї над Юрасем не віддавай ні Брюховецькому, ні Васюті. Тебе вже один раз Хмельницькі надурили, коли не дали тобі полковництва в Переяславі. Богдан був зажерливий, поставив Тетерю, а не тебе!

Сомко замислився, я розворушив його стару образу. Вона сиділа в ньому, як рана незагоєна. Сила людини в тому, аби вміти прощати образи. Тоді вона не несе тягар, і нам дуже тяжко завербувати її.

— Добре, — нарешті мовив.

Я вийшов із хати Сомкової, зняв пелену. Катерина саме йшла з шинку.

— Влила козакам зілля до горілки, вони мов показалися, почали гукати, сваритися, лихословити. Чіплялися до мене, так що я ледве втекла. Однак кількох завербувати встигла, і то не простих.

Очі її знову блиснули по-відьомськи. Чи тільки гіркою вона їх вербувала, чи й дала скуштувати ще й своєї солодкої? Зазвичай козаки не так і вербувалися швидко від простої горілки, так що моя блудниця мусила дати їм понюхати й чогось іншого. Я враз закрутив головою — новий напад ревнощів був мені зараз ні до чого. Намагався придушити в собі все людське й знову стати чортом, хоча б на якийсь час, поки робота не зробиться. Нехай хоч і спить із ними, та роботу свою робить!

— Зайдемо ще до полковника переяславського, — запропонував я Катерині. Ми саме проходили повз полковий двір.

Ми окуталися туманом, зайшли. Раптом я почув тупіт копит і затримав Катерину. Постояли трохи, і тут до двору під'їхав вершник у чорному плащі. Козак, що стояв на варті, відразу впізнав його, мовчки відчинив ворота. Біля дверей вершник вправно зіскочив, кинув повід іншому козакові й зайшов до хати.

— Хто це? — спитала Катерина.

— Помовч, хочу послухати, про що вони будуть балакати з паном Цюцюрою.

Я дивився, слухав, і на морді моїй розквітала посмішка. Дослухавши розмову до кінця, я мовив своїй помічниці:

— Ходімо звідси.

— А що, полковника «вербувати» не будемо?

— Його вже за нас «перевербували».

— Скажи, хто ж це був.

— Той, хто також хоче булави, — вирішив помучити її.

— Тут кожен булави хоче. Не говори, Неделе, загадками.

— Та ж Тетеря це був, от хто! Цюцюра — його вірний пес, і настільки тупий, що не подумає своєю довбешкою, а виконає наказ патрона.

Катря помовчала. Запитала раптом:

— Він же за ляхами руку тягне?

— У боротьбі за владу наші старшини злигаються з ким-небудь. Ходімо: на тому боці Дніпра нам робити вже нема що. Попробуємо сколихнути ще залізні правобережні полки.

Ми гнали нашого гнідого, аж поки не добралися до Дніпра. Тут нас перевезли на другий бік рибалки, за це ми вкрали в них їхню рибу. Від'їхали подалі й заховалися в лісочку. Треба було відпочити, перечекати обідню спеку. Незважаючи на відьомське зілля, втомилися: без перепочинку вже кілька діб. Стояла справжня літня спека. Я скинув чоботи, які напарили ноги, розсівся.

— Тут недалеко є ставок. Вода тепленька, пішов би освіжився. Я вже скупалася, — мовила Катерина. Ця відьма завше так казала, коли хотіла кохатися. Вона саме почистила рибу

й поставила варити юшку. У казанок повкидала малих карасиків, а от щуку заходилася пекти на вогні.

Я освіжився у ставку, як мені й наказала Катря, тоді повернувся. Відразу ж відігнав свого коня подалі. Той ірод тільки й думав, як мені зробити на зло, тож міг запросто вкусити мене за голу сраку, коли лежатиму на Катерині.

Юшка варилася, щука пеклася, тож можна було й «зсмажити» свою кохану. Навкруги така краса — лісок, далі поле, потріскує ватра...

Я поклав її на спину, а ноги її закинув собі на плечі і «смажив» що мав сили.

— Куди ми тепер? — запитала вона. Катерина поклала руки собі на голі перса — вони дивно підстрибували й переливалися в силу того, як я «припікав».

— До Умані нема чого йти. Там сидить Ханенко, він близький товариш із Тетерею, — відповів я, хекаючи. — До Вінниці також мені зась — там Богун. Цього чоловіка мені ніколи не завербувати. Підемо до Білої Церкви, далі Корсунь, можливо, Черкаси, у Чигирин заскочимо. Старшин багато, буде кому засіяти своє зерно.

Мені було досить незручно, тому я положив її на бік, прилаштувався й відновив «смаженину».

— А далі що?

— Далі почнеться заколот старшин, а з ним і повстання запорожців. Виговський спробує загасити його з допомогою вірних полків, татарських загонів, а також польських найманців.

— Він придушить повстання, — відповіла резонно Катерина. — Як уже не раз це робив. Ліпше знову закликати москалів.

— Ні, — я сапав щораз сильніше і зліше. — На той раз більше народу на нього повстане, коли люди побачать, що ляхи-найманці гетьману помагають бунт придушувати. У їх пам'яті ще збереглися звірства ляхів. Та й заколот старшини набагато сильніший зараз буде, ніж тоді.

Тепер я поставив Катерину рачки, вона обхопила руками молоденьку берізку. «Збоку підсмажив, спереду, треба ще й ззаду», — сказав я собі, заходився виконувати задумане так,

що аж берізка закивалася в різні боки і певно б зламалася, якби не була такою гнучкою.

— А що буде потім? — знову питала Катерина.

Я витер піт із лоба, не зупиняючись, розповідав далі:

— Тоді гетьман покличе на поміч короля, бо добровільно булави віддавати не захоче. На Україну прийдуть ляхи, а ще татари. Юрко закличе Москву, бо проти гетьмана з такими могутніми союзниками не вистоїть. Тоді чужинці Україну так пошматують, що й місця живого не лишиться.

Берізка враз тріснула, почала хилитися. Катерина зловила руками землю.

— І хто з них переможе?

— А це вже буде мені байдуже. Хто б не переміг, вони Україну так приберуть до своїх рук, що козаки стануть їхніми наймитами, а гетьман — лялькою на шнурочку.

Я закінчив із Катериною саме вчасно — юшка зварилася, шука спеклася. Тепер можна й пообідати зі смаком. Тільки я так зіпрів біля своєї молодиці, що знову прийдеться йти освіжитися до ставка.

Тим часом похід Виговського зірвався. Новий кошовий отаман Запорізької Січі Іван Сірко вдарив із запорожцями на Крим, поруйнував його страшно. Казали, що з ним був молодий Хмельницький. Це він намовив запорожців, а допомагав йому Брюховецький. Хан мусив вертатися. Пішла чутка, що відважний кошовий далі планує йти на волость, щоб підняти проти гетьмана повстання й посадити замість нього Юрка. Виговський вирішив дочекатися допомоги Польщі. От-от повинні поступити під руку гетьмана полки затяжців, а війська коронні мали вдарити на Білу Русь, а далі й на землі Московії.

Виговський, маючи вже в руках перемогу, злився на Запорожжя страшенно. Він не міг піти на Москву, доки в тилу були запорожці та воєвода в Києві. На щастя, почали підходити перші полки затяжців. Гетьман віддав їх під регімент Юрія Немирича, наказав розмістити по Україні, щоб пильнували за порядком.

РОЗДІЛ XXIX

Ми з Катериною товклися по всіх правобережних полках. Я вже знав, до якого полковника і з чим можна підійти. Своїм зором я цілими днями розглядав місто, у яке ми заїхали, вибирав старшину, вночі вербували його. Катерина ходила по базарах, говорила з людьми. Мої ревності все ж не дозволили їй блудити корчмами поміж п'яних козаків. Людське брало все-таки гору — я вже й перестав опиратися йому. От закінчимо роботу й заживемо собі у млині по-людськи.

Катерина знову перевдяглася за жінку, говорила з тутешніми молодицями. Вона опинялася там, де розмножувалися плітки, вербувала їх. Не дивно, що досягла непоганих успіхів. Вербівка плітками виявилася ще надійніша, ніж горілкою. Пліткарки приходили додому й вербували своїх чоловіків, передавали наші зерна зі своїх душ у їхні.

Так і вийшла від нас брехня, що гетьман продав Україну ляхам, що він католик, і скоро пани знову тут будуть верховодити, поженуть хлопів на панщину. Усі цю плітку слухали, і вона перетворилася згодом на потужну чорну силу.

Через нас та «завербованих» нами старшин, які готові були зрадити гетьмана заради своїх переконань чи інтересів, наша зараза розійшлася по цілому Правобережжі. Уже кобзарі почали ходити по містах та селах, співати думи про Хмельницького, що б'ється з ляхами. Народ вставав. Особливо селяни. Вони активно допомагали Хмельницькому у Визвольній війні, за що отримали свободу та невеликий клапоть землі, яку не хотіли втрачати. А ще не хотіли панщини, вже краще смерть. Люди ожили. Була ще старшина, що багатіла на очах, обростала маєтками й землями й почала нагадувати ненависну польську шляхту та магнатів, яких тепер ототожнювали з Ви-

говським. По всіх полках запанувало незадоволення. Його підігрівали деякі старшини, що мали надію отримати щось для себе при розподілі влади й майна новим гетьманом.

Катря все ж намовила мене заїхати у Вінницю, аби ще раз спробувати завербувати Богуна. Вона тим часом робила свою роботу. У неї добре це виходило, навіть інколи краще, ніж у мене, тому я починав злитися. Доки вдавалося завербувати одного-двох старшин у Вінниці, вона вже через своїх помічниць, козацьких жінок, завербувала цілий десяток. Добре хлопи кажуть, що жінка — перший друг сатани.

— Ах так? — злився я. — Побачимо, хто з нас кращий вербівник. От я зараз піду й завербую Богуна.

Ми саме були в хаті: люди пустили нас до себе переночувати.

— Ти б не йшов, милий, — спробувала вона мене зупинити.

— Не тобі мене вчити, жінко.

Повернувся я від полковника ледве теплий. Він порубав мене у сні своєю шаблюкою.

— Напевно, Вінниця за гетьманом буде, — стогнучи та зітхаючи з болю, сказав я Катерині, що відпоювала мене своїм зіллям та мастила рани маззю. Хоч він мене й у своєму сні потяв, однак криваві рани по цілому тілу пішли й пекли тепер немилосердно. Добре, що не вбив, собака.

— Рани твої затягнуться, і треба їхати звідси. До міста прибув кошовий Сірко. Він страшний чоловік, я його боюся.

— Сірко, кажеш? Це добре: він буде Вінницю на повстання піднімати, і, сам того не знаючи, наллє води на наш млин.

Виглядало все так, ніби чубаті приїхали в гостину до своїх родичів. Частково це було й справді так, бо Сірко родом із цих країв, тож родина в нього тут була чимала. Богун знав про це. Якби на його місці був другий полковник, то обов'язково половив би їх та порозвішував або кинув у хурдигу. Богун був старим полковником, сам не раз бував на Січі й вважав

запорожців братами. Він із ними разом стільки крові пролив, стільки гіркої випив. Чи він міг тепер чинити їм зло? У битві так, коли сила на силу. Та якщо запорожець приїхав провідати свою матір чи сестру, хапати його й вішати Богун не міг. Запорожці вже рознюхали це й похапцем заходили до Вінниці, щоб зігритися й поживитися.

Мені трохи полегшало від відьминої мазі — і я тут же став спостерігати за Сірком. Кошовий розташувався в хаті свого родича ще з кількома товаришами. Їм накрили стіл, і вони з великою насолодою наминали млинці зі сметаною. Після курінної щербки такий обід їм видався райським. Господар сидів поруч, не хотів нічого питати, щоб дати шановним гостям поїсти. Господиня лише встигала накладати свіжі млинці, підливати сметанки, як все це тануло в горлянках гостей. Горілки майже не пили, що свідчило про те, що гості приїхали не просто погоститися, а мали якісь справи.

Господар почув шум надворі, виглянув у вікно. Там були люди. Господар вийшов із хати, за якийсь час повернувся.

— Іване, — мовив до Сірка. — Тут люди прийшли, питають, чи можна зайти.

Кошовий знизав плечима.

— Про мене хай заходять, хата твоя.

— Вони почули, що сам кошовий запорозький тут, хочуть побалакати.

— А що, балакати — не мішки носити. Можна й побалакати, — відповів Сірко, розкурюючи свою люльку.

Люди зайшли, хто сміливіший, підійшов ближче, інші лишилися стояти в порозі. У хаті враз стало тісно.

— Добридень, пане.

— Здорові були, люди. Та не пан я — простий козак. На мені ж ні кармазинів, ні золота. Кличте вже краще «батьком». Та сідайте, шановні, хто старший, на лави. Я не ваша старшина, щоб стояти переді мною.

Вони так і зробили. Побачивши, що кошовий говорить із ними «по-людськи», посміливішали, першим озвався старший дядько:

— Наша, батьку, старшина, ще тьху-тьху. Богун — чоловік крутого норову, та справедливий. Маєтками не обростає, як інші, пам'ятає ще старі часи. В інших полках по-іншому. Нас, батьку, друге пече. Чи правда тому, що гетьман нас знову ляхам віддав?

— Правда, люди добрі. Гетьман, щоб випросити собі поміч на царя православного, віддав ляхам Україну.

— Але ж ми не хочемо битися з православними та знову йти під ляхів, — розвів руками дядько.

— Вас ніхто не питатиме. Той час минув, коли з людьми хтось радився, тепер голос має тільки старшина. А ще козаки, які в реєстр були вписані. Вони з гетьманом наче дві руки — одна одну миє.

Я посміхнувся про себе. Сірко ніби й казав правду, бо так воно й було. Люди не розуміли того, що старшини, шляхта, багатії мусять бути в кожній державі, без них і держави не буде. Усі не можуть бути голодранцями, мусить бути піраміда влади, яку Виговський уже закінчив вибудовувати. Ця піраміда ніяк не вписувалася в запорозькі статуту та закони — вони ненавиділи розкіш, усі в них мали бути рівними побратимами. От вони й полізли зі своїми законами на волость. І хоч ті закони були святими, навіть я боявся їх, як ладану, проте зараз вони тільки шкодили.

Довго дивитися не міг — рани забрали силу. Полежав іще трохи на колінах у своєї Катрі, відпочив собі. Вона пестила своїми ніжними руками моє волосся. Було так приємно, тільки треба було працювати далі.

Сірко з міщучками та козаками все ще бесідували. Раптом я побачив, як на подвір'я влетів сам Богун. Напевно, він дізнався, що запорожці баламутять у Вінниці, і вирішив навідатися. Господиня побачила його крізь вікно, лише охнула й перехрестилася. Люди дали йому дорогу — і полковник підійшов до стола, став перед Сірком.

— Пугу, пугу, братчики, — привітався по-запорозькому Богун.

— Козак із Лугу, — відповів Сірко.

— Бачу, рада тут у вас, може, прийшов невчасно, то я ви-йду? — спитав у людей, ті лише головами закрутили.

— Та ні, батьку, просимо до столу, — поклонився господар.

— Наливай, муже, по чарочці, зараз я млинців даю, — за-метушилася господиня.

— Не треба, добрі люди. Краще будьте уважними й роз-мову нашу послухайте, — відповів полковник.

— Ти, пане полковнику, і справді присядь. А то я перед тобою на ноги не стану, бо ти — старшина. Проте й сидіти не хочу, бо Іван Богун і справді чоловік заслужений, — сказав кошовий.

Богун присів — один дядько йому поступився місцем.

— Отамане Сірко, я відразу тебе впізнав. Кажуть, кошев-ствуєш зараз? Чого ж тобі у твоїй Січі не сидиться? Може, хочеш мене з полковництва скинути, а може, і на булаву за-глядаєш? Скажи правду, спокусив тебе лукавий?

Сірко розкурих уже хтозна-яку за ліком люльку.

— Ні, Богуне, я тут, щоб із тобою побалакати. Знаю, що ти козак справедливий, правду любиш. Гарячі голови ворожне-чу розпалили, брат пішов на брата, козаки з ляхами й бусур-манами православних б'ють, міста квітучі палять, скількох товаришів на той світ перевели. Згадай Пушкара, Іскру... Ми разом із ними ляхів на муку мололи. Скажи, полковнику, де правда?

Богун і собі закурих. Відповів:

— Гарно говориш, отамане. Ви, січове братство, маєте язи-ки, як мантички, говорити завше вміли. То і я тобі скажу. Ти, пане кошовий, дивишся у воду й себе бачиш. Так і правду свою маєш, і кожен так. У козаків є гетьман, затверджений не од-нією радою, він мав продовжити діло Богданове, розбудувати Україну. Та ви, гаспидські діти, все бунтували, ви першими кров християнську почали лити, з московськими боярами злигалися. Це ви штовхнули гетьмана до ляхів, бо для нього, як для сина України, вольності козацькі найперше. Коли За-порожжя з Україною разом стояло би, то в дупі ми мали і ляхів, і татар, і москалів. Так ні, ви як баби старі: «не догода

старій бабі ні на печі, ні на лаві». Тепер же далі чвару сієте, мало вам? Поїдь на Лівобережжя, глянь, яку руїну там лишили твої брати, царські бояри.

Сірко мовчки слухав. Тоді мовив:

— Справді, деякі братчики порушили старі закони запорозькі. Вони занехаяли звичаї заради булави. Це і Безпалий, і Барабаш. Та ви, старшини, самі в тому винні. Через вас на Низ купами незадоволені тікали, вони й буянили на Січі. А Запорожжя завше за покривджених стояло, така вже вдача в братчиків лицарська. Та не в тім річ зараз. Діло минуле, і назад не повернеш. Ми надумали Чорну Раду зробити, зсадити гетьмана за те, що ляхам, ворогам нашим кровним віддався. Хмельниченко буде гетьманом, як того й хотів Богдан. Тоді Україна втихомириться й ніхто бунтувати не захоче. Доки ж Виговський пануватиме, не буде спокою. Ми ж війни не прагнемо, тільки ради. Чорної Ради, аби там був рівним і старшина, і козак, і простий хлоп.

Богун пихнув димом, примружився.

— А тобі що до того, отамане? Маєте своє Запорожжя, то й сидіть там, годуйте комарів і татар бийте. Не пхайтеся до України, тоді в нас і справді спокій буде.

— Якби не Запорожжя, не було б і України.

— Годі тобі. Ви, запорожці, є синами України, тільки чомусь замість помагати матері, добиваєте її, ворогам продаєте. Нащо воєвод царських на наші міста закликаєте? Ви ж сидите собі на Низу, як сичі, там вас ніхто не дістане. А нам тут жити. Тож послухай мене, пане кошовий, якби не моя дружба давня з Низом та не повага до твоєї доблесті військової, то був би ти зараз із налігачем на шії. Та я прошу тебе, більше не трапляйся мені на очі, а то, клянуся всіма святими, скуштуєш Богунової шаблі.

Сірко підвівся, поглянув на господаря.

— Спасибі, добрі люди за гостину. А ти, Богуне, знай, не всидить вже довго твій Виговський. Він опирається на купку старшин та на двадцять-тридцять тисяч козаків. А людей на Вкраїні — мільйони. Усіх на налігач не посадиш.

Кошовий та його побратими вийшли з хати, «пугукнули» на прощання й пристрожили коней.

Ну що ж, усе, що можна було зробити в цьому містечку, ми зробили. Тільки затягнуться мої рани, тут же забираюся звідси, аби Богун ще не наробив рубців на моєму тілі. Увечері Катерина пішла поміж місцевих пліткарок. Вірила, що у Вінниці можна іще щось виграти. Я ж знову кинув окуня, що там поробляє мій Богун.

Пан полковник у своєму домі пив горілку. Сам собі наливав, сам пив, закушуючи димом із люльки. Туга якась навколо його серця виляса, не сходив Сірко з голови. Богун пам'ятав Жванець, як вони разом із Сірком періщили ляхів, потім наздоганяли татар, що в черговий раз зрадили, нападали на них, відбивали бранців. Ото був час, коли відразу знати було, де друг, а де ворог. Тепер же все перекрутилося, впало з ніг на голову. Він оглядав стіни своєї світлиці, на яких були розвішані дорогі цінні ножі, пістолі, ятаган, кинджали, шаблі, ця зброя нагадувала полковникові про якусь битву, облогу чи просто сутичку.

Вбіг джура, хлопець років тринадцяти. Був сиротою, і полковник взяв його до себе.

— Що там, Грицю?

— Пане полковнику, там козаки у дворі. Хочуть говорити з вами.

— То хай ідуть до хати, чи вони вже забули, де в мене двері? Преси їх сюди, а сам побіжи й зачини собак у повітці.

Хлопець подумав, побіг. За хвилину вернувся.

— Вони не хочуть, вас просять.

Богун зітхнув, встав і пішов до дверей. Надворі були його ж козаки, а також виписики — усе старші дядьки. Кожного з них полковник знав, кожний чи більше, чи менше, але бився в його славному полку.

— Гей, панове, що ж це за справа така пильна, що ви навіть до хати зайти не хочете? Гордуєте старим Богоном?

Один із полкових осавулів, найстарший серед них, скинув перед Богоном шапку, заговорив:

— Ти, батьку, вибачай, та ми тут із людьми порадилися й хочемо ради полкової. Людей покличемо, зберемося всім полком, разом порадимось, що нам робити далі.

— У нас одна робота — людям служити.

— Воно, батьку, так, та чи люди зараз разом із гетьманом, чи проти нього? Себто він проти людей.

Богун криво посміхнувся.

— Усе-таки набаламутив Сірко, прескурвий син. От якби мені його, гада, та в свої руки.

— Тут я, полковнику, — раптом Сірко вийшов з-за спин.

— Та як ти посмів! — регнув Богун і вихопив шаблю. Два дядьки спробували схопити його за руки, та він лише крутнув своїми могутніми плечима — і козаки повідлітали.

Перед Сірком став старий дід, заступаючи своїм тілом кошового від Богунової шаблі.

— Не гнівайся, батьку, та ми самі запросили Сірка на нашу раду. Ми маємо право радитися, і зараз вимагаємо цього права!

Побачивши це, Богун заспокоївся, кинув шаблю назад у піхви. Тоді він поклонився їм.

— Ваша воля, панове, радьтєся. Та лише без мене. За одно й полковника собі нового виберіть, бо я свій уряд складаю. Грицю, сину, принеси мій пернач, передам панові осавулу.

Джура мить дивився то на полковника, то на осавулу, тоді пішов до хати.

— Даремно гніваєшся, батьку, — заговорив уже полковий писар. — Ми всі ці роки вірно служили тобі, будучи під твоєю рукою. Послужи тепер і ти нам.

— Послужу й голову віддам за рідну Вінницю. Тільки проти гетьмана не піду! Ви ж були в Гадячі на раді, всі за договір із ляхами кричали. Чого вам тепер?

— Ми кричали, та коли вернулися додому й почали рідним розповідати, то вони нас переконали. Обкрутив нас Виговський, використав. Тож одні з нас за гетьмана стоять, інші — проти. Тому й радитися хочемо, а ти, полковнику, як наш батько, розсуди нас, переконай.

Тут заговорив один із випищиків.

— Ми всі гуртом билися з панами за народну волю, а як верховодити тепер, то козаки з гетьманом самі. Хто нас питає, чи хочемо ми під ляха? Ти розкажи нам про договір, розтлумач.

— Розтлумач, батьку! — загукали й інші.

— Будь по-вашому. Скільки часу треба, щоб усі слободи полкові сповістити, щоб зібралися й прийшли до Вінниці?

— Тиждень вистачить.

— Тоді я оголошую за тиждень на майдані біля церкви полкову раду.

Присутні схвально загули. Люди, говорячи між собою, почали розходитися.

— Гей, Сірко, — покликав Богун. Той зупинився, обернувся. — Ти, брате, вибач, що я на тебе шаблю витяг. Заходь до хати, вип'ємо горілки, а то самому пити вже осточортіло.

Сірко розгладив вуса.

— Горілки — можна.

Богун обійняв його й повів до дверей.

День полкової ради настав швидко. За цей час я остаточно одужав і конче хотів подивитися, чим та рада закінчиться. У мене знову з'явилася надія, що Вінниця стане проти гетьмана, і ми з Катериною доклали до того немало зусиль. Перед радою всі вирішили помолитися й пішли хресним ходом до монастиря, що стояв за містом. Звісна річ, цю процедуру ми з Катрею вирішили пропустити, а піти просто на раду. Вона вже була в козацькому строї. Виглядала, як юнак, мала шаровари, широку білу сорочку, аби та сховала перетиснуті груди, шапка набакир. Я мимоволі замилювався нею.

— Гарна ти, — мовив.

— Любиш? — запитала вона.

— Мабуть, що так.

— Тоді поцілуй.

Я пригорнув її до себе, поцілував. Уста її були солодкі, як мід, — я ніяк не міг відірватися від них. Вона обвила руками

мою шию, я ж тримав її за стан, а тоді опустив руки нижче й стиснув її сідниці.

Раптом я почув присутність чужого. Повернув голову — у відчинених дверях стояв якийсь парубок. Рот його був широко відкритий, очі лупали. Він ще ніколи не бачив, як цілуються два козаки.

— Чого тобі? — запитав я.

— Дя-дядько мене послав. Сказати маю, що рада скоро почнеться.

— Гарна новина! — посміхнувся я, а тоді розкрив обійми й пішов до нього. — Ходи, голубе, я тебе за це поцілую.

— Ні-ні, не треба, — замахав руками він і швидко почав задкувати. Раптом перечепився через поріг і впав. Тоді зірвався, побіг геть із подвір'я, притримуючи шапку. Катря засміялася, я поглянув у бік монастиря.

— Ще моляться, тож маємо час.

На той раз я зачинив двері й пішов до неї.

— Не треба, я ж так довго одягалася! — спробувала зупинити мене Катря, проте я вже обійняв її й почав цілувати.

Коли ми закінчили, процесія з попами та церковними корутвами вийшла з монастиря й попрямувала до міста. Я послухав, що говорять люди — вони були проти гетьмана, бо йшли тут не тільки козаки, а й багато хлопів. Вони також хотіли радитися — Богун їм заборонити не міг, бо завжди був прихильником демократії. Сам полковник ішов суворий, як зима. Знав, чим має закінчитися рада. Поруч ішов Сірко, той навпаки був веселий, хоча того не показував. Тільки очі світилися.

— Можна поволі збиратися, — сказав я Катерині, коли раптом щось побачив. Напружив зір і трохи не свиснув: до Вінниці наближалися вершники, кілька сотень. То були затяжці, нове військо Виговського з найманців.

— Це вже цікаво.

— Що там? — запитала Катря. Вона вже знов була одягнена, готова до ради.

— Ти сиди вдома. Жінці там не місце, — сказав я їй, а сам вибіг із хати. Гнідий також відчув, що зараз буде щось цікаве,

і вже насторожився. Я скочив у сідло і виїхав із подвір'я. Катря вийшла з хати слідом за мною.

— З хати не виходь! — наказав я їй і погнав вулицею.

Я вилетів за місто саме в той час, коли затяжці перегородили дорогу процесії. Я притишив хід коня, що саме скакав по березі Бугу, придивився. Богун саме сказав Сіркові:

— Ти, пане кошовий, краще відійди в сторону. Чую, буде зараз гаряча розмова з панами.

— Ображаєш, пане полковнику? Проте твоєї ради я дослухаюся. Там у лісочку стоять мої хлопці, дві сотні шабель. Прикриємо Вінницю, — мовив Сірко. Богун не встиг і відповісти, як кошовий обернувся й пішов у бік монастиря. Раптом звідти вилетіла ракета.

Вершники зупинилася, процесія стала півколом.

— Що то за зборище? — гукнув один із гетьманських найманців.

— А хто питає? — запитав Богун.

— Полковник військ гетьманських зятевих Томаш.

— То ви тут із наказу гетьманського?

— Дійшла чутка до гетьмана, що запорожці товчуться у Вінниці, що разом із полковником Богуном ребелію проти гетьмана затівають. Де Богун?

— Ось де я, — полковник і не думав ховатися.

Тут уже заговорив інший зятець — сам полковник:

— Маємо наказ припровадити пана до Чигирина. Пана обвиняють у зраді, у бунті.

Козаки вмить стали щільніше ставати біля Богуна, намацували при боці шаблі. Богун зупинив їх.

— Відколи це полкова рада бунтом зветься? Та ви, панове, і самі можете відбути з нами на раду, подивитися, як і що, виступити навіть перед товариством. А тоді сам до гетьмана поїду, раз він хоче мене бачити.

Пан Томаш іще гірше вишкірився.

— Оддай, пане, пернач і шаблю. Не бендзє жодної ради.

Богун зрозумів, що гетьман послав цих людей по його душу і, швидше за все, з ними домовитися не вдасться. Нічого не скажеш, швидко працює розвідка у Виговського. Це й не диво, адже гетьман так довго бавився з Пушкарем, Іскрою, Безпалим, тепер і на холодне дмухає. Десь він уже бачив того Томаша... Дідько, та це ж той самий хорунжий, перша шабля королівства, як на нього говорили. Спочатку він був на боці Вишневецького, потім Чернецького, товклися, іроди, по Україні, стільки люду вимордували. Томашем його тоді не називали, певно, так прозвали найманці. Цей звався Володиєцький. Він, гаспид, добряче тоді козацької крові випив, тепер вони друзі українського гетьмана. Хиря його матері, як усе перемішалось.

— Цо, пулковніку, всповнив мене? Ми ся бачили кілька раз: то на переговорах, то на полю битевному, але шаблі наші так ся й не поцаловалі жодного разу. А жаль, мовили мені, же ти перша шабля межі козаками.

Богун посміхнувся. Він тепер його остаточно пригадав, пам'ять намалювала ті образи, як ляхи з Чернецьким у 1653 році звірили на Поділлі, як рубалися з козаками його полку під Монастирищем. Полковник вінницький згадав, як клявся тоді Богом віді-мстити ляхам за смерть жінок і дітей. Особливо тому гаспидові.

— Скажи, пане, а чому по мене гетьман саме тебе послав?

— А я юж сам попросився. Бардзо вже хотів zobачити тебе, запитати, як ся має мій заклятий друг. Єще під Монастирищем я поклявся віді-мстити тобі, але тєраз Буг зробив козаків і нас братами, так же я вибачаю тобі. До того ти став старий, сили, як кєдись, не маєш. Не з тобою мені до валькі ставати.

Богун посміхнувся, підморгнув панові весело.

— А може, спробуємо, пане, востаннє старі часи згадати, як я вас колошматив та розганяв ваше військо, наче отару овець. Як ви тоді бігли драпака з-під Монастирища, а ми кремсали вас на січку. Наплюй на того гетьмана і його накази, давай зведемо наші старі порахунки.

Шляхтич поглянув на своїх. Тоді мовив:

— Будуть казати, же поляки забили арештанга.

— Не будуть. Тут сотні свідків, що я тебе першим на герць визвав.

Поляк знову поглянув на своїх, ті ствердно кивнули. Володиєцький спритно зіскочив з коня, Богун ступив кілька кроків до нього.

— Оце по-лицарськи. Давай так, ляше, як ти мене здолаєш, то я сам тобі свою шаблю віддам та пернач. Накажи, нехай твої люди спішаться та відійдуть на сотню кроків, а то я вам, ляхам, не вірю. Мої люди також відійдуть.

Я відразу зрозумів, до чого хилить полковник: хоче відсунути своїх людей до монастиря, збільшити відстань між ними та зтяжцями, аби козаки сховалися за монастирською брамою. Були тут переважно заслужені дядьки, і зброї іншої, крім шабель, не мали. А ще були ченці, старі діди, навіть діти, які взагалі не мали, чим захищатися. Перший натиск кінних зтяжців — і вся процесія тут же лягла б.

Лях також зрозумів, чого хоче добитися Богун. Він чхати хотів на ті козацькі ради, процесії... Нехай собі тікають. Гетьман дав наказ взяти Богуну, і він візьме його та ще й як! Навіки пан Володиєцький уславиться поміж шляхтою, що переміг на шаблях вінницького полковника.

Зтяжці відступали, козаки також стали відсуватися. Богун сказав своїм потиху:

— Як порубаю ляха — тут же біжіть до монастиря. Доки не прийде Сірко та підкріплення з Вінниці — носа не показуйте.

Бійці лишилися самі. Вони витягли шаблі, стали один навпроти одного. Шляхтич зняв кольчугу, аби бути нарівні з козацьким полковником.

— Нападай, пане, першим. Якщо ти й справді перша шабля королівства, то без труду виб'єш шаблю з рук старого й німечного козака.

РОЗДІЛ XXX

Пан ударив першим, полковник козацький відбив. Тоді їхні шаблі схрестилися ще кілька разів. Бійці не поспішали, хотіли спочатку вивчити один одного. Сила в ударі була в обох, майстерності, очевидно, також не бракувало. Товариші почали закликами підбадьорювати Володичецького, Богуна підтримували свої.

Шляхтич пішов в атаку. Він зробив спочатку кілька фальшивих замахів, а потім провів комбінацію, наприкінці якої мав прохромити Богунові шию. Полковник знав добре цю штуку і вчасно відхилився від підступного удару. Пан ще насадив, бажаючи добити полковника, та Богун вправно відбивався, сам наносячи час від часу підступні удари, що заставляли пана завжди бути напоготові.

Побачивши, що Богуна з наскоку не візьмеш, пан трохи відступив, щоби почати спочатку. Дихав важко, навряд чи з втоми, швидше від запалу, а може, ненависті.

Богун також не квапився — хотів чим більше витягти часу, аби встигло підкріплення. Він здебільшого відбивався, рухався мало, аби не втратити надто багато сили. Краєм ока вінницький полковник бачив, як із лісочка вискакують запорожці. Десять по дорозі підхопили Сірка, який ішов їм назустріч. Кошовий вискочив на поданого йому коня й повів чубатих воїнів у бій. Із міста ж виходили козаки Вінницького полку, адже в монастирі була тільки жменька з них — самі полкові старшини. Козакам дали знати, що загін найманців прибуває до міста, вінничани похалпали зброю й кинулися рятувати свого полковника.

Зараз почнеться січа, тож Богун вирішив добити свого залятого друга. Майстерно відбив його чергову атаку, а тоді сам вдарив, рубонувши ляха по голові. Той поточився і впав. Затяжці

зворохобилися — не чекали, що їх славний, непереможний полковник отак ляже, а тут ще й побачили, що їх атакують і з боку міста, і з боку лісу.

Треба віддати їм належне — найманці не знітилися. Незважаючи на смерть свого полковника, вони приготувалися до бою, зайняли позиції.

— Взяти Богуна! Живим узяти! — пролунала команда.

Вінницький полковник озирнувся. Його люди, як він і наказав, відступали до монастиря. Спочатку був порив кинутися за ними, однак він стримався. І так доженуть, та й не личить йому, старому, тікати, показувати ворогам спину. Він тільки зігнувся над убитим шляхтичем.

— От і поквиталися.

Тоді підхопив його шаблю, зважив у руці — добрий клинок! До нього добігли, враз оточили.

— Кидай зброю! — наказали.

— Самі візьміть, — відповів полковник.

Вони кинулися на нього, Богун пішов назустріч: одному розчерепив голову ударом-блискавкою, іншому випустив кишки, протягнувши до махою по пuzі. Тоді відскочив, відбіг, притулився до стіни монастиря, що мала прикрити зі спину. Найманці кинулися на нього з диким криком. Рубали без розбору, не боячись поранити чи навіть убити Богуна. Полковник відхилився від ударів, пани били по мурі, аж штукатурка відлітала. Богун же відбивав удари однією шаблею, другою — рубав. Бився відважно, нападав блискавично, як це вмів тільки він, поволі відходив до своїх вздовж стіни, перестрибуючи то на горбок, то у видолинок; місцевість була горбкувата, ніби навмисно перекопана. Затяжці кидалися на нього всі гуртом, він же тим тільки користався, виходячи з-під їхніх ударів, рубав та штовхав під ноги іншим нападаникам. Він ніби використовував їхню силу, їхній натиск, аби зробити гармидер поміж нападаниками, а тоді рубати так, що трупи й поранені один за одним падали до його ніг. І весь час він рухався вздовж стіни, не давав себе затиснути. Удари його

майже завжди досягали цілі, нападники ж так і не змогли дістати його.

Богун був у крові ворогів, тримав у руках закривавлені шаблі. Побиті зтяжці лежали в нього під ногами. Вороги оточили, готові кинутися. Були злі, як вовки. Раптом полковникові прийшла поміч: його полкові побратими не стали відходити до монастиря, залишивши пана полковника на поталу ворогу, — кілька з них вернулися, підтримали Богуну своїми шаблями. Тут полковник наче дістав нову силу. Він скористався сум'яттям ворога й кинувся в бій, мов нестримна буря, що руйнує все на своєму шляху. Рубав ворога, клав одного за одним на землю. Уже десь півтора десятка зтяжців лежало трупом від його шабель, а бій все ще клекотів, зтяжці кидалися на нього, аби взяти живого чи мертвого. Запорожці також уже рубалися з найманцями, Сірко троцюв їхні голови, сидячи на вороному. Славний Вінницький полк дружно пішов у бій. Я й собі не став чекати — кинувся на Богуну. Мій гнідий переніс мене через бурю бою й погнав просто на нього. Я розмахнувся шаблею, вдарив. Він ніби відчув мене спиною, пірнув під удар, вискочив із другої сторони. Я знову рубонув, Богун прикрився шаблею, заблокував мій удар. Тоді я підвівся у стременах і вдарив ще разок. Удар той був потужний, цілим тілом, і мало який блок міг його витримати. Богун схрестив дві шаблі і так стримав мою перед самою своєю головою. Тут у бій вже й кінь мій кинувся. Гнідий став дибки, копитом передньої ноги цілячись полковникові в голову. Богун відскочив, упав. Раптом підхопив списа від мертвого зтяжця. Мій гнідий знову повис над ним, аби розтоптати, але полковник почав відмахуватися списом, цілячись коневі в морду. Справа підбіг зтяжець, Богун обернувся й оперіщив його древком свого списа по голові, так що той тут же полетів сторчкака. Другого полковник насадив на свій спис, штовхнув просто на мене, заблокувавши мою чергову атаку. Гнідий мій почав нервувати, бив копитами землю, я зострожив його, аби нарешті дістати цього козака.

Раптом переді мною з'явився Іоан Хреститель і своєю силою відштовхнув мене. Я відлетів сторчкака разом із конем, і ми

обоє впали на землю. Я сильно вдарився, так що ледве звівся на ноги.

— Гей, святеннику! Мені що, тепер жодного Івана на Україні не можна рушити? То ти Іскру закриваєш, тепер Богуна... Чого лізеш у наші справи?! — я звіром заричав на нього.

— Бо то є чисті душею мужі — і ти до них не маєш права! Геть, сатанинська сило!

Я відступив — іншого вибору не було. Накрив себе туманом і вийшов із бою. Кінь мій поволі потрюхикав за мною, ніхто його не стримував. Богун таки відбився від затяжців, разом зі своїми побратимами, самі ж найманці були розбиті й відступили з великими втратами. Богун заборонив їх переслідувати. Я вернувся до хати, забрав Катерину — і ми подалися подалі з того містечка. Треба було чимшвидше тікати, доки мене не впізнав Богун або хтось із його людей. Головного я все-таки добився: Вінницький полк піде проти гетьмана. Дивлячись на них, так само зроблять й інші.

Роботу було зроблено. Я був упевнений, що план мій спрацює і скоро я дістану «вільну» від свого пана.

— Заїдьмо додому, — ще раз попросила мене Катерина. Вона вже втретє зверталася до мене з цим проханням, ніби відчувала щось лихе. Я погодився, бо й так у правобережних полках роботи не залишилося. Треба було знову їхати до Ніжина, дорогою заскочимо додому. Більше Катерину із собою тягати не буду — починається війна.

Мій кінь швидко ніс дорогою до Києва. Не доїжджаючи кілька верстов, ми звернули на польову дорогу, що вела додому.

Побоювання Катерини справдилися. Замість дому ми застали згарище. Не було ні млина, ні стайні, ні хати, ні клуні, тільки чорна масна сажка. А ще Божевільний бродив сюди-туди, ніби щось шукаючи.

— Хто це зробив? — питала Катерина не то мене, не то себе, не то ще когось. Я поглянув на Божевільного, підійшов до нього.

— Це ти зробив?

— Я, — навіть якось гордо відповів він.

— Навіщо?

— Бо то є проклятий дім, усе в ньому смердить чортом. І ви є чорти всі, тож я й спалив ваше кубло.

Я так і знав, що не можна було його самого лишати вдома.

— Що ми тепер будемо робити? — питала мене Катерина. Була пририта горем.

— Не журись, мала, я все відбудую. Віддам сатані все, що винен, тоді поставлю і млин; і хату.

— А що зараз робити?

— Десь залишу тебе й Божевільного, сам же мушу іти.

— Він наробить нам ще більше біди, — вона показала на свого Микиту. Той саме відмахувався від мого коня, який норотив укусити його, вдарити копитом. Вони відразу чогось зненавиділи один одного.

— То що, мені його вбити чи що? — зло запитав я.

Катерина мовчала. Я враз поглянув на неї, той відьомський блиск перелився в її очах.

— Він і так мучиться сам, ще й нас мучить. Куди ми з ним тепер? Він зачув смак пожежі — півсвіта спалить.

Я такого не сподівався від неї, та вона мала рацію.

— Заведи його в лісок та вбий тихенько, — докінчила вона.

Я так і зробив. Божевільний ішов за мною сумирно, ніби теля. Зайшовши в гущавину, зупинилися. Місце було підходяще, тож я витяг ножа й обернувся до нього. Він і не писнув. Тіло я прикрив гіллям і пішов назад до Катерини.

Ми їхали під дощем, що знову розпадався. Катря притулилася до мене, я обійняв її, закутав у плащ. Поводи пустив — кінь знав сам, куди має їхати. Біси в ньому чули, де найближча стоянка нечистої сили, тож треба буде Катерину залишити там.

Він привіз мене в непролазні лісові хащі, у темний яр, де й удень не пробивалося сонячне проміння. Там жила відьма

Меланка. Вона прийняла нас добре, нагодувала, обігріла. Катря тут же закуталася в кожухи й пішла спати — їй довелося багато пережити. Я був злий на неї — шкода мені було Божевільного. Відьма завербувала мене, хоча сам був вербівником.

Меланка весь час загравала до мене: відьма є відьма. Була молода і вродлива, як і всі відьми. Вона почула мою силу, зрозуміла, хто я і який маю авторитет у пеклі. Я зрозумів, чого вона хоче й грубо взяв її, не боячись, що із сусідньої кімнати вийде Катерина й побачить нас. Я хотів помститися їй, не Меланці — Катерині.

Більше залишатися тут я не хотів, тим більше, що мав ще роботу. Тепер мені треба було їхати знову до Ніжина — зрубати ще одну підпору Великого князівства Руського. Саме туди зі своїми хоругвами затяжців прибув Юрій Немирич. Він розставив їх у місті по квартирах. Ніжин став його опорним пунктом. Місто залишалось вірним гетьманові, звідси можна було гасити будь-які заколоти, що мали знову вибухнути на Лівобережжі, а ще слідкувати за московитами, за рухом їх війська.

Чи не разом із Немиричем у місто прибули таємно й Сомко з Цюцюрою. Я поплентався за ними — Катерину залишив у млині. Вербування закінчилося, починалася війна, так що моя жінка стане мені тепер тільки тягарем.

Крім наказного полковника Золотаренка, у місті був ще один запеклий прихильник московського царя, ніжинський протопоп Максим Филімонов. Саме в його господі й зібралися змовники. Насамкінець до них приєднався гість із Запоріжжя Іван Мартинович Брюховецький.

Стіл у панотця був накритий щедро. Він поблагословив коротко трапезу, старшини почали обідати, їли поважно, розмовляли.

— То ви, шановний панотче, кажете, що написали вже листа до Ромадановського? І що він каже?

Панотець саме обсмоктав кісточку, відклав її на тарілку.

— Каже, що зараз із військом підійти не може. Ще того війська не назбирав. Проте дякує за вірність, за добру службу цареві й обіцяє, що батюшка винагородить.

— Від них дочекаєшся, — буркнув Золотаренко. — Військо в них є, лише підходити бояться, думають, що ми їм пастку замислили.

— Атож, — погодився Сомко. — Мусимо самі, без них починати. Треба перебити зтяжців, це буде добрим знаком для Ромодана.

Усі на хвилю помовчали.

— Легко сказати, — знову мовив Золотаренко. — Та як зробити?

— Просто, — це в розмову перший раз вступив Тиміш Цюцюра. — У мене з випищиків можна добру ватагу головорізів назбирати. Козаків я притримаю, декого, що дуже гетьману вірні, чик по горлу — і край. Лише крикнемо «бий ляхів» — і понесеться. Ще й самі козаки пратимуть. Я поговорив із сотниками, а ті з простими козаками. Більшість готова за Юрка пристати, не хочуть більше ляхів та Виговського. І обов'язково Немирича взяти, щоб сучий син не напаскудив більше.

Це було сказано переконливо. Тепер озвався Брюховецький:

— Отож, люди в нас є, зтяжців ми переб'ємо. Нехай полки Ніжинський і Переяславський за нами. Миргород, Полтава, Гадяч і Лубни — завжди за нами, запорожцями, тягнули. Думаю, і цього разу не підведуть. Лишаються Чернігів та Прилуки.

— За них не хвилюйтеся. Чернігівців багато під Конотопом лягло, тепер нових козаків набирають. У мене там є знайомства поміж старшиною — місто буде наше, — твердо сказав Сомко. Золотаренко зауважив:

— З Прилуками гірше. Там Дорошенко — твердий гетьманець. Та й вони нам не страшні — Пожарський їхній полк чи не цілий під Срібним вибив, тож і Дорошенко мовчатиме, не має з ким смикатися. Отже, Лівобережжя повністю за нами. Гірше з правим берегом. Що скажеш, пане Брюховецький?

Іван Мартинович хитро підкрутив вус.

— Там Сірко чернь до бунту підбиває. Старшин там багато за ляхами тягне, та поміж ними чимало заздрісників Виговського. У разі чого будуть сидіти тихо. Богун і то проти гетьмана пішов, здурів, чи що...

— Не здурів, теж йому булави захотілося, — озвався протопоп. Усі глянули на нього. Він ніби в око вліпив, адже всі тут присутні, звичайно, крім нього самого, тільки про булаву й мріяли.

— Богун небезпечний. Від нього не знати чого можна сподіватися — вітер у нього в голові. Треба буде написати на нього донос царю, що він давній бунтар, що й досі цареві присяги не склав. І Юрка проти нього намовити.

Це сказав Сомко. Брюховецький йому заперечив:

— Я б не поспішав. Гадаю, що скоро нас війна з паном-ляхом чекати буде. Виговський же з ними договір має, вони тепер свого не попустять. От Богун нам і зможе знадобитися — у нього з мостивими панамі свої старі порахунки.

— Гаразд, чорт із ним. А Сірко хто такий? Чого він хоче? — знову запитав Золотаренко.

— Я б не хвилювався за нього. Він чудовий воїн, хоробрий вождь козацтва, яких мало. Та політик із нього нікудишній. Йому б лише за свої звичаї запорозькі дурнуваті триматися, йому лиш би правда. От побачите, цей бовдур лиш своє діло зробить, відразу на Січ вернеться, далі татар ганяти буде, — дав довідку Брюховецький.

— Якщо він такий воїн, то чого скоріше із Січі не вийшов, разом із Барабашем чи Безпалим? — спитав Цюцюра.

— Кажу вам, бо за звичаї січові тримається. А звичай каже, щоб крові християнської не лити, а натомість бити бусурманів, ворогів Христа. Багато хто з братчиків того трималися, та більшість усе ж на волость тягнула. Тому і йшли барабаші й безпалі тільки з частиною братства. Тепер із Сірком весь Кіш січовий вийде. Він не потерпить, щоб Україну знову віддали ляхам-католикам, кровним ворогам козацтва. Правду хоче відновити, щоб Юрко гетьманом був, як із самого початку було вирішено.

Сомко уважно вислухав товариша, тоді мовив:

— Нехай буде. Отже, ми вирішили, що Виговського знімаємо — Юрка садимо. Знову йдемо під царя московського. Залишається вирізати зтяжців разом із Немиричем.

— А ще, — встряв Брюховецький. — Треба обговорити, чого кожен із нас хоче, щоби потім між нами сварки не виникло. Адже за наші труди новий гетьман має нас щедро нагородити, чи не так? Бо ми ж найбільше ризикуємо. Думаю, усім нам у генеральній старшині бути.

— Або наказними гетьманами, — додавив Сомко.

— Я хочу маєтності деякі собі відбити. Колись Хмель, як мою сестру брав, то обіцяв при чарці, що віно добре дасть за неї. Ніби дав, та не те. Я від нього маєтності хотів, а він поспував, дочкам своїм віддав. Катерині — Смілу, а Олені — Лисянку. Та оскільки доньки його замужем за зрадниками, то я маю повне право ці маєтки собі забрати, — виклав свої карти Золотаренко.

— Стривай, брате, мою сестру він також мав, мені теж маєтності положені, — запротестував Сомко.

— Та годі вам, брати, тепер нам сваритися не можна. У братній любові жити маємо, бо спільна справа нас пов'язала, — сказав Брюховецький і обняв за плечі спочатку Васюту Золотаренка, потім Якіма Сомка. — Поклянемося, що віднині довіку в мирі й дружбі жити будемо й ніколи злого не заподіємо один одному. Чи є на то ваша згода, брати?

— Згода, — мовив Васюта.

— Згода, — підтримав Сомко.

РОЗДІЛ XXXI

Того ж дня Сомко відїхав до Ромадановського, а Цюцюра повернувся до Переяслава. Ми з Катрею намагалися триматися його, спочатку в тумані, потім — і відкрито. Він якось звернув на нас увагу.

— Хто ви такі? — запитав.

— Нас прислав пан Золотаренко.

— Що, не вірить мені? Грець із ним, будете при мені, переконаєтеся, що полковник Цюцюра слово тримає.

Повертати Переяславський полк до царя збиралися вже першої ночі.

Цюцюра оповістив старшин полкових, а також ліпших козаків та різних міських достойників, що хоче балакати з ними. Це були люди багаті, які стояли твердо за гетьмана і за старшину. План у нього був дуже простий: у полковницькому дворі стояла альтанка серед саду. Туди серед ночі почали запрошувати по черзі тих козаків. Список був досить довгим.

— Кажу, чию сторону тримаєш: Хмельницького чи Виговського? — запитав Цюцюра. Він сидів за столом на кріслі, перед ним на столі був лист паперу.

Козак почав оглядатися по сторонах, зачув щось не те.

— А що, куди полк, туди і я.

— Коли тобі буде сказано гетьманців різати, підеш?

Той знизав плечима.

— Ти, пане, полковник, я — козак. Скажеш — зробимо.

У тебе голова, щоб думати, у нас шаблі, щоб рубати.

— Підпиши тут і йди додому. Спати не лягай, чекай наказу.

Той підписав, пішов. Привели другого.

— Чию сторону тримаєш, царя чи гетьмана?

— Гетьмана, річ ясна. Наш полк завжди за гетьмана стояв.

А що?

— Гетьман твій — зрадник. Його рубати треба. Підеш?

Козак оглянувся.

— Люди добрі, ви що, тут чорта з'їли чи що? Гетьман — батько наш, ми під його булавою у двох битвах билися. Як же його тепер рубати?

— То ти не з нами?

— Щоб я став юдою? Ніколи.

— Гаразд, іди.

Козак плюнув собі під ноги й пішов з альтанки темним садом. Полковник кивнув пальцем своєму наближеному, той кивнув у свою чергу комусь у кущах.

Не встиг козак пройти темним садом і кільканадцять кроків, як позаду нього з кущів вийшла тінь убивці. Тихо свиснула шабля — і впала козакові на голову. Той хитнувся. Вибіг другий убивця, перерізав жертві горло, і тіло потягли геть.

Тим часом привели ще одного.

— Чого це ти, пане полковнику, не спиш ночами та людям не даєш? — впитав огрядний дядько.

— Зажди, Федоре, тут я питатиму, справа вельми пильна.

Скажи, чию ти сторону тримаєш: ляхів чи царя?

Козак аж брови сиві звів.

— Тобі що, полковнику, памороки забило? Якого в чорта царя? Ми царських псів ще під Конотопом до лаби вибили.

— Це так, але люд знову на гетьмана стає. Не хочуть козаки, щоб ними знов пани-ляхи верховодили. То чия ти сторона?

— Полковнику, чи ти й справді здурів? Скажи, хто ж це знову бунтує, адже і Пушкар, і Барабаш, й Іскра вже в землі лежать. Безпалий із москалями втік. Хто?

— Старшини, полковники. Усі лівобічні полки йдуть проти гетьмана. То ти з нами?

Козак витріщився на Цюцюру.

— З ким «з нами»? Ти що, вражий сину, наш полк славний Переяславський проти свого ж народу поставити хочеш?

— Народ — з нами, проти нас — гетьман із ляхами.

— Ну, це вже ні. Зараз я піду та розкажу братчикам, що ти тут, вражий сину, затіваєш. Пригрів тебе Тетеря, а ти он що робиш. Чекай: зараз я всіх підніму на ноги!

— Тетеря — з нами. Та коли хочеш — іди, я не затримую.

— І піду, щоб мені весь чуб обліз! От полковничка нам Бог дав.

Він ішов тою самою дорогою, що і його попередник. Нараз бувалий козак зачув у кущах якийсь шум. Зупинився.

— Що за чортівня? — мовив сам до себе й вихопив із піхов шаблю. Нараз убивця висунувся і кинув ніж. Той тупо впнувся козакові в живіт. Дядько скулився, впав на коліна, потім на бік.

До нього підбігли, швидко дорізали.

Я дивився на всю цю роботу, і мені душа раділа. Давно між самими козаками не було такого душогубства, та й, мабуть, не буде. Ой, потішив мене Ідюцюра. Спочатку ми з Катериною просто спостерігали, тоді я пішов допомагати вбивцям. Козаків били, як худобу на бойні. Вірні гетьманові люди й не здогадувалися, яке чорне злодійство надумав їх полковник. Вони й не встигали приготуватися, як їх били по голові, тоді різали, і страчені навіть не розуміли, що з ними робиться. Трава в саду місцями почорніла від крові.

За цю ніч «почистили» Переяславський полк. Вірних гетьманові старшин не лишилося. На ранок полковник оголосив козацький збір, козаки зібралися. Вірних гетьману старшин між ними не було, зате з'явилося чимало гультьяїв та випищиків — полк виріс ледь не вдвічі. Козакам сповістили, що деяких старшин їхніх покарано за зраду, їх добра буде відібрано, землю розпайовано між усіма братчиками. Переяславський полк переходить під регімент гетьмана Хмельницького, Виговського буде скинено з уряду на найближчій раді, а козацтво знову переходить під руку царя московського. Переяславці були готові до того. Тепер їм наказали йти на Ніжин бити затяжців. Ніжинського полку в місті не бу-

ло — Гуляницький вивів козаків до Чигирина, щоби підтримати гетьмана.

На другу ніч Переяславський полк був уже під Ніжином. Ніч впала на землю, темна ніч закрила пеленою ліс і річку. Цюцюра підкрався до міста. Золотаренко навмисне не зачинив браму — вартові були свої. Переяславці ввійшли.

Кілька десятків зтяжців бенкетували в корчмі, крім них, тут нікого не було. Бенкет видався бучним та веселим: вони голосно співали, вигукували. Немирича, що сидів на квартирі, хтось попередив. Він, мов вихор, влетів у корчму — усі перестали співати, оглянулися на нього.

— Зрада, панове, до зброї!

Воїни поспішали з місця, дехто кинувся до вікна — там вешталися купами козаки й гультяї. Нараз почувся крик: «Бий ляхів!»

— До бою! — заревів Немирич.

Зтяжці повиймали шаблі, ножі й пістолі. Їм треба було вирватися з корчми та зібрати докупи своїх товаришів, розкиданих по місту по квартирах. Та лиш вони опинилися надворі, як побачили перед собою дула козацьких мушкетів та списи.

— Бий, ріж собак гетьманських! — почувся наказ. Тут же гаркнув мушкетний залп.

Немирич впізнав без сумніву цей голос — Васюта Золотаренко. Кілька його зтяжців упало, інші відповіли пострілами з пістолів. Козаки посунули найженими списами, почалася бійка.

Перевага була на боці козаків: вони стояли строєм, мали довгі списи, якими тиснули зтяжці, як кабанів на полюванні. Найманці нічого своїми шаблями нічого не могли зробити, не діставали й лише падали один за одним, настромленими на довгий спис. Однак серед найманців були досвідчені воїни, вони зрозуміли, що на рівному місці з козаками нема що тягатися, і почали прориватися у вуличку.

Тут уже стрій та списи переваги не давали й почалася рубанина.

Немирич бився відважно, перемігши кількох козаків. Фехтував шляхтич добре, мав найкращих учителів. Він проривався до Васюти, щоб убити зрадника.

— Ось він, хапайте Немирича, беріть його живого в руки! — нараз Васюта впізнав козацького канцлера. Мов вовки на свою здобич, кинулися гультяї на пана Юрія. Він відбивався вправно, відхилявся від нападу, проте заробив спочатку одну рану, потім другу. Бою він уже вести не міг.

Ми різали затяжців, як худобу. Багато кого порішили сонним на квартирі, багато полягло, навіть зброї не встигли взяти. Рубали всіх підряд, не беручи в полон. За одну ніч кілька добрих хоругв вірного гетьманові війська перетворилися на гору трупів. Вулицями Ніжина потекла кров. Я залишив Катерину дожидатися мене в одній хаті, сам же побіг веселитися. Побивши їх чимало, я витер свій ніж об полу жупана й почав оглядатися. Нараз я згадав про пана Немирича, почав шукати за ним. Не знати яким дивом, але Немирич зумів вирватися й утік до будинку Филімонова. Козаки не посміли за ним туди йти, чекали, що скаже священик.

Священик пропонував пану Юрію сховатися в нього, обіцяв свій захист.

— Відречися від гетьмана, присягни цареві. Навіщо життя молоде тратити?

Немирич сидів просто на сходах його будинку. Кров потічком текла з рани, нагнавши вже калюжу.

— Пробачте, превелебний отче, та я від своїх ідеалів відректися не можу.

— Ти поранений. Я покличу слуг, щоб тебе поклали в ліжко, перев'язали рани. Не бійся, у моєму домі ти будеш у безпеці. Потім подумаємо, що з тобою робити.

— Спасибі, святий отче. Я мушу попередити гетьмана про заколот. Прошу вас, не затримуйте мене. І... дайте, будь ласка, попити води, дуже губи пересохли.

Немирич порвав свою білу сорочку, перемотав рани, сяк-так зупинивши кровотечу. Тоді попив води, яку йому приніс протопоп Максим.

— Спасибі, святий отче.

— Одумайся, сину, куди ти підеш, там усюди козаки.

— Матір Божа мені допоможе. Ну все, я пішов. Пробачте, святий отче, що не цілую вас у руку. Боюся своєю кров'ю заляпати вашу рясу.

І він пішов із двору, тихо крадучись городами. Йому вдалося перестрибнути вал і комишами, що росли густо на берегах Остра, прокрастися до якоїсь оселі. Там схопив коня й погнав його на південь.

А його вже шукали всі. Козаки не наслідилися самі вдертися у двір священика, відправили Цюцюру й Золотаренка. Панотець, зворушений сміливістю Немирича, закликав їх залишити його з Богом, та полковники не поступилися, почали дуже переконливо просити панотця, щоби той розповів, кудю втік шляхтич, а чи може лишився тут. Филімонов відповів, що тут його немає, що він пішов, а куди не знає.

Почали шукати, підняли все місто, нарешті, виявили, що пана Юрія в місті нема, і кинулися в погоню. Вона поїхала у всіх кінцях з міста.

Тим часом Немирич гнав коня шляхом із Ніжина на Бобровицю. Там він мав надійних людей, можна буде заховатися, послати звістку гетьманові. Він непритомнів по дорозі кілька разів, та приходив до тями й продовжував дорогу. Через рани втратив багато крові, сили покидали його. Він проїхав уже село Кобижчу, опинився в селі Свидовець. Тут його зрадили сили, він нагнувся на гриву коня, а тоді й упав на землю.

На щастя, на дорозі були люди, підбігли.

— Він весь у крові! — охнув один чоловік.

— Татари, — припустив хтось. У той саме час Немирич знову прийшов до себе.

— Люди, слава Господові. Чую вже за плечима смерть свою. Заклинаю вас усім святим, рятуйте гетьмана. Зрада в Ніжині

сталася — козаки й міщани перебили хоругви гетьманські. Я — Юрій Немирич, регіментар військ тих. Благаю вас: дайте звістку гетьманові, врятуйте Україну. Обіцяйте.

— Усе зробимо, — запевнив один дядько, а людям мовив: — Боже милосердний, якого пана покалічили іроди. Та він же наче сонце для цілої України. Беріть його, людоньки, швидше на руки та несіть у село.

Раптом із переліску, через який бігла дорога, вискочили вершники. Це були люди Цюцюри. Вони швидко наблизилися, почали кіньми наїжджати на людей, так що ті відійшли від пораненого.

— А ось і кати мої, — мовив пан Юрій, почав підводитися, щоб зустріти смерть гідно. — Радійте, ваша взяла. Ось я, Юрій Немирич, стою перед вами безоружний та поранений. Та не шкода мені життя свого — за Україну серце болить.

— Молись, пане, бо прийшла твоя остання година. Думай про спасіння душі своєї безсмертної, а не про Україну. Вона тепер у наших руках.

Немирич посміхнувся. Він поглянув на сонечко, що сходило, мовчки попрощався з ним. Вдихнув свіжого повітря.

— Шкода, що не вдалося мені роботи своєї завершити — вивести Україну з темноти, з біди, відчаю. Та козацьке сонечко світить, діти козацькі ростуть — у них наша надія. І такі нечестивці, як ви, їм на заваді не стануть. Прийми мою душу, Господи, во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Амінь.

Він перехрестився.

— Рубайте його, панове, чого чекаєте? — крикнув я й підняв свою шаблю.

Ми порубали Немирича, не лишивши живого місця. Тіло впало в дорожню пилюку, кров козацького просвітителя потекла струмком.

— Киньте тіло собакам, — наказав я селянам, вони поклонилися. Сам би прослідував за тим, щоб його труп не був похований по християнському звичаю, та не було часу. Мусив мчати в Чигирин. Там також назрівав бунт.

Хлопи мене не послухалися. Вони оплакали тіло цього справжнього шляхтича, відспівали й поховали таємно за християнським звичаєм.

А протопоп Максим Филімонов відбув до Путивля, де стояв із військом князь Олексій Трубецькой. Панотець особисто сповістив князя, що місто зайняло бік царя, що козаки й міщани перебили вірні гетьманові зятягові війська. Тільки тепер князь повірив, що це не козацькі хитрощі, і наважився перейти кордон України. Московити зайняли Чернігів, Ніжин, тоді посунули на Переяслав.

Тим часом гетьман розіслав по всіх-усюдах своїх вірних старшин та козаків, щоби збирали козацтво на раду.

— Мусимо силу козацьку в кулак зібрати. Хочуть ради — буде їм рада, тільки щоби бунтів більше не було, щоб кров не лилася, — говорив до генеральних старшин.

— А що з Юрком робити? Із запорожцями? Кажуть, вони вже вийшли із Січі і йдуть сюди, — сказав осавул Носач.

— Послати до них, також на раду запросити. Нехай руйни більше не чинять, не лють крові.

— Козаки спробують зняти тебе, пане, з гетьманства, — мовив генеральний писар Груша.

— І нехай знімають. Чи я колись дорожив булавою? Тільки щоб слави козацької під ноги не дали. Нехай Юрка вибирають. Буду з ним домовлятися, щоб із королем не поривав, щоб москалям не вірив. Гадяцький договір не має так просто загинути.

Вони поклонилися гетьманові й вийшли.

Виговський і сам готувався в скорому часі відбути до Білої Церкви. Рада мала відбутися в селі Германівка недалеко від Білої. Гетьман мав намір попросити Немирича, щоби той прибув туди з частиною свого війська. Також писав до гетьмана коронного польського Андрія Потоцького, що стояв на кордоні, аби був напоготові, бо не знав, що з тої ради можна чекати.

Раптом до покоїв гетьмана вбіг козак. Виговський саме давав розпорядження комендантові чигиринського замку.

— Біда, пане гетьмане, зрада.

— Що сталося? — гетьман поблід, відчуваючи біду.

— У Ніжині зтягців панської милості козаки з гультьями побіли. Пан Немирич загинув. Полки Ніжинський, Переяславський та Чернігівський під руку царя стали.

Виговський остовпів. Він лише за голову взявся й затулив обличчя руками.

— Матір Божа, що ж це таке робиться з Україною, — лише простогнав. Та скоро взяв себе в руки. — Завтра ж їду до Потоцького. Пане коменданте, життя моєї дружини й дітей довіряю у ваші руки. Замок мусить вистояти до кінця ради, а там уже як Бог дасть.

Тільки спокійно ночувати тої ночі гетьманові не довелося — чорна тінь бунту долізла й до столиці. Козаки наче показалися, почали громити маєтки старшини, а також кинулися до гетьманської резиденції. Виговський мусив тікати в одній сорочці. Гетьман допов якось коня й погнав у степ.

Чигирин опинився в руках заколотників, лише тримався замок. Тут від розправи повстанців заховалася дружина гетьмана Виговського з дітьми. За кілька днів сюди прибула й Катерина Виговська, дружина Данила. Васюта, як того й бажав, напав на її маєтність у Смілі. Він страшно пограбував усе, решту спалив. Потім те ж саме зробив і в Лисянці. Катерину не займав — не посмів. Вона, не маючи вже де подітися, поїхала до Чигирини, щоб там, як і пані Олена, перечекати бурю в замку.

Повстанці також не посміли зайняти Богданової дочки. Лише спостерігали, як вона вїхала на ридвані в замок. Туди ж пішла й Ганна, вдова Хмельницького. Не хотіла залишати улюблену пасербицю в тяжку хвилину. Вона відмовлялася розуміти вчинок свого брата...

РОЗДІЛ XXXII

Юрася із запорожцями довго чекати не довелося. У місто, як і сподівалися, ввійшли без бою. Таку уфортифіковану фортецю, як Чигирин, можна тримати тижнями, та не було кому. Вірні гетьманові козаки розійшлися по всіх полках, щоб збирати сили для ради. Ті, що залишилися, а також голота, що напередодні підняла бунт у місті, трималися за Юрка.

Сірко, який прибув разом із Хмельниченком, поглядав на високі й широкі мури фортеці, що, ніби степовий велетень, стояла на замковій горі. Буде важко взяти — крута гора, високі стіни, три ряди глибоких ровів.

— То що, пане отамане, візьмемо цю твердиню? Міцний горішок, Хмельницький сам пильнував, щоби відремонтували як слід, — мовив Брюховецький Сіркові.

— Візьмемо, — коротко відповів кошовий. Він мовчки курив свою люлечку, міркуючи, з якого боку провести атаку.

— Та й найманці там засіли з пані гетьманшею, бувалі вояки, — говорив далі Іван Мартинович. — І комендант у них старий вовк.

Сірко замість відповіді махнув своїм рукою, щоб готувалися до початку штурму.

Першим ділом запорожці поперекопували рови, випускаючи з них воду. Затяжці, що пильнували замку, падали по них із мушкетів та гармат, проте запорожці завжди славилися як майстри земляних робіт, тому незабаром рови були перекопані й вода випущена. Тепер слід було чекати штурму.

Сірко наказав наготувати собі багато в'язанок очерету, дерев'яних колод, лантухів із землею, щоб заповнити ними рови.

У день штурму почався обстріл замку з гармат, оборонці приготувалися дати нападаючим відсіч. Вони також відповідали

гарматними пострілами, з бійниць повисовувалися затяжці з мушкетами, готові палити по низовиках.

Атака почалася. Запорожці вмить заповнили своїми червоними жупанами підніжжя гори, а далі їй весь простір перед фортецею. Мушкетна пальба була густа, кулі літали, мов злі оси, і кусали низовиків. А ті швидко кидали в рів очерет, чи дрова, чи лантухи із землею. У кількох місцях рів уже був засипаний, і запорожці перебігли, щоб засипати другий. Разом із тим деяким сміливцям вдалося вже добратися й до самих мурів, вони виставили драбини й почали лізти вгору.

Штурм тривав довго, оборонці билися вміло та вправно. Вони густо падали по наступаючих, утім, запорожцям фортецю було брати не вперше. Густо закидавши своїми тілами рови перед муром, їм таки вдалося видертися на мурі й закріпитися там. Спалахнула гаряча січа. Затяжці рубалися сильно — вони до кінця залишилися вірними гетьманові.

Не знати, чи встояли б оборонці, чи, може, низовики посунули б назад, але тут сам Сірко з'явився на мурі. Він підіймав разом з іншими драбину, перший поліз по ній. Юрко побачив отамана в бою й собі пересадив ногу, щоб злізти з коня та кинутися через засипані рови до муру. Брюховецький схопив його за руку.

— Не поспішай, Юрку. Не для того я стільки нужду й голод терпів, щоб ти зараз впав з драбини та шию собі зламав.

— Що ти таке кажеш? — не второпав Хмельниченко.

— Кажу, що ти гетьман і тобі не личить по мурах дертися.

— Я хочу допомогти Сіркові.

— Йому твоя допомога не потрібна. Дивися, він, як дикий кіт, біжить по драбині, у зубах ніж. Крім того, таких сірків багато, ти ж — Хмельницький, ти один.

А Сіркові й справді не потрібна була допомога. Братчики, побачивши поруч свого отамана, закричали голосно, наче вже перемога була в них у руках. Вони обожнювали свого ватажка, вірили в його надзвичайну силу.

І от він у бою, братчики за ним. Затяжці не витримали, посунули назад, зціпивши зуби. Вони також були не проста-

ки, бувалі воїни. Їх комендант, вірний до смерті гетьманові, і на думці не мав здаватися.

Бій був кривавий, жорстокий. Запорозька сила перемогла. Коменданта взяли таки живим, хоч і пораненим. Оборонці в більшості полягли. Замок було пошкоджено пожежею, що зайнялася від запорозьких бомб. Смерділо димом, на подвір'ї валялися трупи.

Юрій Хмельницький в'їхав у замок через ворота. Він зняв шапку, перехрестився до монастирської церкви.

Запорожці товпилися біля будинку, де сиділи Олена та Катерина.

— Братчики, молодці запорозькі! — крикнув до них Брюховецький. — Гетьман дякує вам за службу, за те, що життя не шкодували для справи доброї, справедливої. Гетьман дає вам відпустку на один день. Ховайте вбитих, перев'яжуйте рани товаришам та зносьте до міста здобич військову — козацький хліб. І гуляйте день, лише шабель не пропийте.

Тут же почалися схвальні вигуки.

— Батьку, дозволь до старшин генеральних у гості завітати! — гукнув один із низовиків.

— Колядувати, чи що? А може, на заробітки чи в приїми? — відповів Брюховецький. — Так у них не заробите, лише по гамаликах дадуть.

— Та цур його з роботою. Казали люди, що калина в них на подвір'ю дуже розрослася, зрубати треба, — відповів той самий дотепник.

— Рубайте, — відповів Брюховецький. Тут підійшов Сірко, додав:

— Лише цвіт не обламайте, а то я вас знаю, баламутів. Старшини роз'їхалися, жінок та дочок самих лишили. Щоб не довелось комусь київ покуштувати!

— Ти що, батьку, де ж видано! Ми закони запорозькі добре знаємо. Калину рубали, та цвіт не ламали, дівчат ми любили, та не цілували, — вже інший дотепник вигадав на ходу приказку, і всі тут же схвально загули, хтось зареготав із такої вигадки.

Із закривавлених у бою воїнів вони враз перетворилися на веселих дотепників та співаків. Запорожці поховали шаблі, пістолі, пообіймалися з чигиринськими козаками, навіть декого із затяжців із собою намовили й пішли у місто, виспівуючи:

Козаче, козаче,
Я ж тобі не вірю —
Зламав ти калину
На моїм подвір'ю!

Скоро пісня розлилася по цілому місту, а далі й по степу, і чутно її було аж за Тясмином.

— Бачу, кінець уже нашому походу, раз козакам пити-гуляти дозволено, — Сірко знов закурив, під'їжджаючи до молодого гетьмана.

— Кінець, — за Юрка відповів Брюховецький. — Не буде вже з ким битися — цей замок був останнім островом влади Виговського. Більше нема з ким боротися, будемо чекати ради. Там скинемо лядського приспінника й тоді заживемо. Ти, пане кошовий, також піди, вдар об землю закаблуками, гетьман пригощає.

Сірко розправив вус. Він подивився навколо — тісно йому було в тому замчищі. Душа хотіла в степ, там широко, вільно. А тут душно. Брюховецький ніби створений для такого життя, пристав он до гетьманича, наче боїться, щоб не втік. Он як радіє — захопив гетьманську столицю, казну Виговського, його жінку. Тепер він уже не так Виговського боїться, як інших старшин, що перейшли на бік Хмельниченка. Трясется, щоб вони не вкрали в нього Юркову довіру. Та старшинагородова, мов козли в капусті. Вони переживають в більшості лише за свою шкуру, а вже потім за Україну. Запорожці хоч дбають за свої закони древні, за честь запорозьку. Ех, зараз би по морю синьому, та вдарити на міста агарянські, та попалити ринки невольничі, та душі хрещені з неволі визволити, а не тут задихатися.

— Коли так, то й справді погуляти можна, — вголос мовив Сірко й пішов геть.

Відправивши січовиків гуляти, Хмельницький під'їхав до дверей будинку, зіскочив із коня. Брюховецький був поруч.

— Я сам піду, — сказав Юрко. Іван Мартинович зупинився, поглянув на Юрка.

— Іди, та тільки там із ними дуже не панькайся.

Матір, Катерина й гетьманша сиділи у світлиці. Він широко відчинив двері, зайшов.

— Добридень вам у хату. Гарно ж ви мене зустрічаєте, хоч би на поріг вийшли привітати. Ніби вже й не рідний вам. Чи мені вже права не було показуватися до отчого дому, так і вік у Києві вікувати?

Олена взяла на руки Остапчика, Катерина відвернулася, відповіла Ганна:

— Ох, наробив ти, Юрку. Що ж, сідай за стіл, раз прийшов.

— Давайте обідати, голодний я, — сказав він, скинув шапку, перехрестився до образів і сів за стіл.

Ганна мовчки встала, пішла. Юрко дивився на Катерину. Слова його були їдкі й пекучі:

— Що, сестро, ти наче й не рада мене бачити? Чого така похнюплена? Могла б і привітати брата, що скоро гетьманом стане.

Катерина гостро глянула на нього блискучими від сліз очима.

— Для дядьків своїх ти гетьманство здобув, для запорожців та для Брюховецького, а не для себе й не для народу.

Юрко розсердився, стукнув кулаком по столу.

— Мовчи. Скажи краще, сестро, чого браму мені не відчиняли?! Чого моїм молодцям на мури прийшлося лізти та кров свою проливати?!

— Бо ви прийшли, як татари.

— Татари? Бачу, набралася ти від свого мужа шляхетської пихи, що чоловіка хрещеного вже бусурманом прозиваєш. Нічого, я з тебе злого духа вижену.

— Не карай її, пане Юрію. Це я наказала зтяжцям тримати оборону, ми мали наказ гетьмана фортецю запорожцям не здавати. Тепер я у твоїх руках, лише мене наказуй, — раптом спокійно заговорила дружина Виговського.

Хмельниченко поглянув на неї. Ці слова пом'якшили його.

— Люди, хіба ж я справді татарин, лях, чи я карати когось прийшов, а жінок тим більше? Я прийшов узяти своє, забрати те, що належить нашому роду, що залишив нам батько в спадок. Твій чоловік надумав украсти в мене гетьманство, надумав відірвати Україну від православного царя й знову віддати ляхам. Тому й козаки відвернулися від нього.

Юрко помовчав якусь хвилю, тоді знову сказав:

— Поки що посидите тут, доки все не вляжеться.

— Я хочу до чоловіка, — враз заперечила йому Катерина. — Ти не можеш мене тримати тут заручницею.

— Чому це не можу?! — знову скипів Юрко. — А ви могли мене відправити до Києва, як пасинка, а самі панувати, крутити добром батьковим? Ха-ха, тепер ви всі побачили, що Юрко не простак, що свого я не попустию та не подарую. Ні, я не дурень.

— Ти лялька в чужих руках, — сміливо сказала Катерина.

Він розізлився, аж засичав. Підійшов було до Катерини, вона встала.

— Що, правда очі коле? Ну, давай, покарай мене. Покарай ту, що забавляла тебе в дитинстві, пестила, пісень співала, що обходила недужого. Бий! Що, не підіймається рука? Ти став злим, брате, видно, нечистий окутав тебе, що з людьми лихими дружбу завів ти.

Юрко важко дихав. Раптом посміхнувся.

— Знаю, чого ти так казишся. Це через чоловіка. Тепер він не буде таким паном на всю губу. Обрізали крила, що? А ще через маєтки твої, що дядько забрав. Ось що тебе пече.

— Розплющи очі, Юрку. Ви не лише мій маєток пограбували — вся Україна пограбована, зневажена, збещещена. Ви зруйнували все те, що так довго будував наш батько, пан Виговський та тисячі інших. За булаву ви пішли по трупах, пролили кров християнську, готові вольності козацькі московським боярам під ноги кинути, а славу запорозьку з болотом змішали. Отямся, брате, помирися з гетьманом. Хочеш булави — буде тобі булава. Виговський віддасть її тобі, та не руйнуй

справи; не опускай перед царем хоругов славних козацьких. Не кланяйся царю козацькою волею!

Юрко слухав, важко дихаючи. Тоді мовив:

— Не плач, сестро, не злиняла ще червона козацька китайка, не пропала слава запорозька. Втерли табаки Виговському, втремо і ляхам, і цареві при потребі.

Треба буде намовити його, щоб зробив щось своїй сестрі. Тільки я поки не знаю що. Олену Виговську з малим також треба відправити на той світ. Це був би мій останній подарунок господарю. Треба навідатися до Юрка, щось йому підказати. Він любить слухати мої поради.

Запорожці тинялися по всьому місту, чулися свист, крики, співи, музика та регіт. Вони вже поховали своїх полеглих товаришів, помолившись, та не зронивши сльози. Козаку не дивина рани, а смерть на полі бою як мачуха — хоч сердита, але добра. Найгірше козакові в ліжку помирати. Далі, як і говорилося, запорожці завітали до багатих дворів генеральної старшини, щоби поділитися старшинським добром з усім православним людом та випити весь мед та горілку зі старшинських льохів.

Сірко ходив нічним містом, розглядався. Йому сьогодні й горілка в горло не лізла. Думи різні роїлися в голові, то він і пішов собі пройтися, подихати нічним повітрям. Кошовий бував у Чигирині не раз, добре знав і місто, і замок. Ось тут, наприклад, була колись корчма. Потім вона чогось згоріла. І корчмарка там була така білява. Чекай, як її звали? Ольгою чи що?

— Не бійся, отамане, — раптом покликав його якийсь жіночий голос. Він оглянувся — нікого не було.

— Що за чортівня? — не зрозумів нічого отаман. — Жартуєтось, чи що?

— Ні, це я, Ольга — корчмарка. Душа її.

Тепер він і справді побачив привида.

— Мене не злякаєш. Запорожці не бояться нікого: ні ворога, ні самого чорта, — мовив він відразу, міркуючи, що душа хоче заподіяти йому шкоду.

— Ні-ні, отамане, я не заподію тобі зла. Благати тебе хочу, аби ти помстився за мене, щоб я спокій нарешті знайшла, щоби жаль мій загасити, бо горить він ясним вогнем.

— Чого б це я мав тобі помагати?

— Бо це й тобі цікаво буде. Мене чорт спокусив, муσιш його вбити.

— Що мені з того?

— Цей чорт і вам, козакам, немало шкоди приніс. Це він ходить поміж людьми ліпшими, на гріх намовляє, кожному булаву обіцяючи. Усі біди козацькі через нього. Він і далі буде воду каламутити, тож ні вам, ні мені спокою не буде.

— Де він зараз?

— Тут, у Чигирині. Недоля в тілі людському сидить, бачити далеко може, туманом вміє окутати себе. Усе тобі розкажу, та поклянися, що вб'єш його...

На щастя, я не спав, а розглядався, що й де в місті робиться. Бачив, як Сірко балакав з Ольгою, вона все йому розповіла, навіть як мене вбити.

— Нема що випробовувати долю, — сказав сам до себе і, не ставши випробовувати долю, скочив на коня й виїхав із ясно освітленого Чигирина.

РОЗДІЛ XXXIII

Раду було оповіщено в селі Германівка на Київщині. Сюди тепер сходилися люди великими потоками з усїєї України. Козаки з'їжджалися зі всіх полків, трималися разом, гомоніли між собою. Та, крім козаків, ішло чимало посполитих. Вони були одягнені переважно в прості селянські свити, багато хто був озброєний. Товклися тут і запорожці. Вони ходили поміж людьми, зачіпали кожного, балакали, реготали.

Поле перед селом — засіяне людьми, над головами майоріло багато різнокольорових стягів. Старшина трималася окремо. Вони також поділилися: кілька правобережних полковників, які ще були на боці гетьмана, та лівобережні й запорозькі старшини, що були вже гетьманові відверто ворожі.

Я крутився поміж посполитими. Спочатку дуже не хотілося бути тут, щоб не натрапити на Сірка. Однак на цій раді вирішувалася доля майбутнього гетьмана, тому треба було бути обов'язково, а то не знати, як іще все повернеться.

Вдарили литаври, що сповіщали початок ради. Усі почали півмісяцем оточувати поміст. З боку Білої Церкви під'їжджали вершники.

— Гетьман, — впізнав хтось.

— Більше не гетьман, — сказав хтось. — Юрко тепер буде гетьманом, а Виговського скинемо. На нього всі вже пеклом дихають. Козаки змовляються, щоб його порубати просто тут, на раді.

— Та не може бути! — на мене витріщилися посполиті, що стояли тісно коло мене.

— Він свого гетьманства не подарує. Побіжить до ляхів, військо на Україну натягне, знов війна почнеться. А так убити відразу й жити собі спокійно.

Ось такі були розмови поміж голотою. Тим часом Виговський був уже на помості. Поруч став брат Данило та ще кілька шляхтичів із давніх родів — Сулими й Верещаки. До нього підійшов Брюховецький.

— Клади на стіл булаву.

Виговський зміряв його поглядом.

— Не тобі, економе, наказувати мені булаву класти.

Іван Мартинович спалахнув, та раптом стримався.

— Не я наказую — ось, народ.

Виговський відвернувся від нього. Але тут почали наполягати й інші лівобічні старшини.

— Клади булаву, пане, скінчилося твоє гетьманування.

Говорили навмисно голосно, щоби почуло побільше людей та підняли бучу. Виговський відповів стримано:

— Раду скликав я. Хотів порадитися з усім народом, зі всім чесним товариством, як нам далі жити, чи боку королівського триматися, як у Гадячі рада козацька рішила, чи знову кланятися Москві, від якої ми разом відбилися. Коли порадимось й буде на те воля людей, то я клейноди покладу. А поки я гетьман.

Полковники затихли. Виговський вийшов до людей і підняв булаву. Усе затихло.

— Панове товариство, славне Військо Запорозьке! Я зібрав раду для того, щоб припинити війну, яка розгорілася в нашому спільному домі, щоб затихли бунти й повстання, які перетворюють нашу землю на руїну. А пішли ці бунти всі через умову нашу з королем. Ми задумали відірвати Україну від царя, від бояр, що топчуть, нищать нашу свободу й наші споконвічні права. Злі язики пустили поміж народом чутку, що ми продали Україну, що пани польські сюди полізуть, що знов почнуть православні церкви закривати й унію насаджувати. Не правда цьому. Хто був на раді в Гадячі, той знає ті умови, що пропонує нам король, та багато з вас там не були. Тож дозвольте моїм людям, вченим, які були у Варшаві та балакали з королем та панами, прочитати грамоти королівські, розтлумачити договір. Багато хто з вас боїться дружби

з ляхами, мов вогню. Та не треба боятися — послухайте, самі зрозумієте!

— Не треба нам брехні панської! — відповів хтось.

— Клади булаву!

— Нехай читають!

— Послухаємо.

— Ану цить, чортове зілля!

Загомоніло, заколотилося козацьке коло.

— Та не галасуйте, вражі діти! Нехай читають, а ми послухаємо, нам не убуде! — всіх перекричав один з осавулів, його слова почали повторювати, і скоро коло затихло, наче море.

Брати Сулими й Верещаци поклонилися колові, взяли грамоти й пішли в натовп. Козаки розступалися перед ними, щоб гетьманські оповісники могли розійтися в різні кінці, аби всім було чутно. Ці шляхтичі й справді були відважними, раз на смілилися піти зі словом гетьманським та королівським поміж цих людей. Натовп пустив їх поміж себе, наче великий звір, що розкрив пащеку, щоби потім її закрити.

Вони читали самовіддано, голосно, розтлумачували козакам незрозумілі пункти. Дехто їх не чув, перепитував, проте таких тут же цитькали, щоб самим чого не прогавити. Тим часом гетьман поглянув на полковників, що поки що трималися його боку. Чи можна їм вірити? Скоріше за все — ні. Особливо Тетері. Він наймогутніший серед усіх і водночас найпідступніший. Цюцюра, що різав козаків у Переяславі, — його людина. Лісницький — також невідомо. Він свою шкуру не підставить за гетьмана. Один Гуляницький. Інші так: куди течія — туди й вони. Богун поміж лівобережцями стоїть разом із Сірком, своїм побратимом новим. А ось і Юрко зі своїми дядьками та Брюховецьким. Вовком дивляться, якби могли, то з'їли б.

Раптом почувся галас. Посланців гетьманських ніхто слухати не хотів. Ті говорили, що король права козацькі збереже, що свою державу козацьку матимуть, що освіта й віра буде, торгівля, що в сеймі представники Руського князівства будуть, а гетьмана козаки вибиратимуть, як і раніше.

— Не підемо знову під ляхів!

— Не хочемо собачої віри!

— Пани знову нам ярмо на шії вдягнуть!

— Не для того ми так довго кормигу панську скидали, що-би знов у неї лізти.

Навколо Сулим та Верещак закипіло. Усі кричали, лаяли гетьмана.

— Рубай, козаки, гетьманських прихвоснів. Не буде шляхта знову нами верховодити! — я ходив поміж натовпом, говорив козакам. Деякі й справді похапалися за шаблі, деякі вже тримали наготові, очевидно, хтось із ворогів Виговського ще перед радою навчив своїх, що робити.

— Рубай панів!

За мить розлючений натовп кинувся на гетьманських оповісників. Їх порубали на місці.

Коло закипіло, деякі старшини заметушилися, інші, які, очевидно, чекали такого розвитку, залишалися спокійними. Усе вирувало.

— Беріть собаку Виговського! Забирайте булаву!

— Бий його за батька Пушкаря, за Барабаша, за Іскру!!!

— Смерть лядським запроданцям!

Посполиті посунули до помосту, їм заступили дорогу козаки, що залишалися на боці Виговського.

— Ви що, гречкосії-свинопаси, зовсім подуріли! На кого руку звели! Зрада, панове! Виручимо гетьмана! — закричали деякі козаки й пішли на посполитих.

Здійнялася буча. Виговський зблід, оглянувся на полковників. Тетеря підійшов до нього.

— Тікай, гетьмане, бачиш, не наша бере. Вірних козаків дуже мало, зарубають тебе хлопи. Рятуйся, ще знадобишся Україні.

І справді, кордон із козаків прорвали й хлинули на старшину.

— Біжімо, брате, — схопив його за рукав Данило.

Не знати як вони прорвалися до своїх коней, вискочили й погнали в бік лісу. Там стояла польська залога.

Коло продовжувало колотитися, козаки, хлопи й запорожці збилися в одну купу, зчинився крик, штовханина. Тут вийшов Хмельниченко.

— Годі, панове, годі! Згода!!!

За Виговським відправили погоню, проте поляки прикрили його — і він відступив до Білої Церкви під захист гетьмана коронного польського Андрія Потоцького. Козаки вислали до нього посланців, Лісницького й Дорошенка.

— Ми приїхали з волі кола козацького. Тебе, Іване Остаповичу, позбавили гетьманства. Кажуть, щоби ти булаву передав.

Він приймав послів у хаті, у якій зупинився тимчасово.

— Та ви, панове, сідайте на лави, чого ви так офіційно?

Полковники переглянулися й таки присіли. Юркові хтось недурно підказав послати до Виговського його прихильників. Відвертим ворогам він не віддав би.

— Віддам булаву. Не задля булави затіяв цю справу, а заради слави козацької. Лише про одне просити буду: не розривайте спілки з королем. Не дайте, щоб загинуло Велике князівство Руське. Мусимо зберегти свою державу для синів наших, щоб козацькі діти не стали холопами боярськими.

Дорошенко розвів руками.

— Усе пропало. З королем згоди не буде. Трубецької уже кличе Юрася до Переяслава.

— Що ж, тоді з усім військом підступайте, щоб московити не змогли вас узяти голими руками. Побачите, вони заставлять новий договір підписати, та набагато гірший, ніж перший був. Вони почули вже кров, зачули здобич. Через наші чвари ослабла сила козацька, не встоїмо перед ними. Та пильнуйте Юрася, щоби не накоїв чого, щоб йому дядьки не нарадили. І бережіть, панове, Україну.

Вони мовчали. Гетьман ніби давав їм останній заповіт. Дорошенко сказав, щоб розрадити Виговського:

— Ти, Іване Остаповичу, не переймайся. Побачиш, ті, що тебе гнали, скоро закличуть назад. Запорожці перетовчуть-

ся й підуть назад на Січ. Їм тут нудно скоро стане. Зрадники-старшини перегризуться між собою, а інші покуштують, як їм Юрко з дядьками «намаже меду», і собі потилиці зачухають.

— Зачухають, ой зачухають. Та біда в тому, що поміж нашими старшини кожен другий себе гетьманом бачить. Тягнуться в різні боки, розриваючи рідну землю.

На другий день посланці відїздили назад до війська. З ними поїхав Данило Виговський, щоб передати булаву й бунчук новообраному гетьманові. Козаки зібрали нову раду, гетьманом став Юрій Хмельницький. Його запорожці, посполиті й лівобережні козаки з радісними криками висадили на стіл, дали булаву.

— Слава! — закричали козаки.

На тій раді були вже й московські посланці. Вони вимагали від нового гетьмана, щоби той прибув до Переяслава...

Отак я свою умову перед господарем виконав. Тепер і дурневі було ясно, що бояри насядуть на Юрка, інші старшини, такі, як Тетеря, тягтимуть до Польщі. Будуть війни, заколоти й бунти. Юрко не такий сильний, як Виговський, а до свого рідного батька йому взагалі дуже далеко. Він не зможе керувати розбурханим козацтвом, а тим часом сусіди топтатимуть своїми чобітьми українську землю...

Мені так і не вдасться намовити Виговського, щоб закликав поляків на Україну й пішов разом із ними відбивати свою булаву. Король польський настановив його заочно Київським воєводою, віддав два воєводства: Любомиль у Холмщині й Бар на Поділлі, також маєтності в Галичині. Виговський став польським сенатором.

Його дружину Хмельниченко відпустив десь через рік. Так само він тримав довго й Катерину. Данило Виговський задумав сам визволити дружину й братову, та на нього напали Юркові козаки й захопили пораненого в бою. Відправили в Москву. По дорозі Данило помер. Полковник Тетеря став великим

приятелем Хмельниченка, витіснивши собою Івана Мартиновича. Сам молодий гетьман наказав своїй сестрі обвінчатися з Тетерею після того, як скінчилася жалоба за чоловіком.

Полковник Нечай тримався до кінця, хоча за умовами нового договору, підписаного Хмельниченком, Білорусь було повністю віддано цареві. Але Нечай не здавався. Московитам лише після довгої облоги в грудні 1659 року вдалося взяти Старий Бихів. Нечая, його брата Юрія та ще декількох старшин було відправлено на Сибір. Пані Олена Нечаєва пішла за ним. Там і обірвалося в недовгому часі його життя, хоч молодий гетьман і клопотав про його звільнення.

Насамкінець я вирішив ще раз навідати Виговського. Не маючи надії його вже «завербувати», хотів хоч познущатися. З'явився я перед ним у своїй подобі. Він спочатку налякався, хотів перехреститися, та я стримав його.

— Ну чого ти, пане, не поспішай мене проганяти. Цього разу я тобі зла вже не заподію. Хочу показати тобі твою Україну, твоє Велике князівство Руське. Ти ж хочеш поглянути, чи не так? Таким, як ти, доля України ніколи не байдужа. Тож дивися.

Я розкинув на стіні наче пеленою яскравий образ.

— Впізнаєш?

— Впізнаю. Це Чигирин, он Дніпро, далі Січ, а тепер бачу Полтаву, Переяслав, Гадяч, Ось і Київ золотoverхий. Усі міста впізнаю. Воістину гарна наша земля.

— Тепер подивися, що з нею зробиться...

Нараз почулися страшні крики, наче саме пекло виригнуло всі свої страждання. Це плакали українські матері. Земля горіла, палали сади, ниви, білі хати, церкви. Цілі міста й села стояли пустками, дикі звірі вешталися по колись людних місцях. Усюди росли бур'яни. Московські ратники своїми чобітьми топтали козацькі дороги, з іншого боку верхи їхали польські гусари. За їх спинами залишалися самі трупи та згарища, а ще шибениці. А он і татари, навіть турки женуть безкраїми степами ясир. Усюди чувся дитячий плач, прокльони, стогони конаючих. Де колись співав соловей, тепер вили вовки.

Гетьман із жахом дивився на ті картини.

— Ні, я не вірю, матінко рідна, — сльоза котилася по його щоках.

— Ні, того не може бути. У нас же козаки, у нас вольниця, рівність, право, у нас держава своя — Військо Запорізьке! Де наші церкви, школи, хто всі ці зайди?!

Він кинувся й почав із криками рвати ту картину, що я йому показував. Був подібним на божевільного.

Я посміхнувся, та раптом посмішка моя згасла, перед очима потемніло. Переді мною стояв Іван.

— Ти що, пусти мене, свяченику, — я спробував вирватися, та його свята сила тримала мене міцно, стиснула за горло.

— Не переходь межі, Неделе. Ніколи не дамо тобі на поталу людей чесних, Богу душею й тілом відданих, таких, як Іскра, Богун, Виговський. Вони не твої, тож не лізь до них.

Він був їхнім патроном, хоронителем усіх Іванів на Україні, і щось останнім часом наші стежки стали дуже часто перетинатися.

— Гаразд, — пообіцяв я. — Більше не буду.

— Настане ще той час, що воїнство Христове поквітається з вами, нечистими!

Він пустив мене, сам же махнув рукою — показав Виговському й мені іншу картину. Там була Україна сильна, вільна, заможна. Вона пережила страшне лихоліття, вирвалася з московських та польських кайданів та встала з колін. Стояв біля неї дух козацький, віра Христова, слава минула. Розквітла земля українська, і не було кращої держави на світі.

— Ну, це ми ще побачимо, — гаркнув про себе я й на чотирьох виліз із тої хати.

РОЗДІЛ XXXIV

Я повертався додому. Дорогою думав собі, що буду робити тепер, коли виходжу у відставку. Роботи було вдосталь: треба відбудувати хату, млин. Моя душа зовсім побіліла. Сам не можу збагнути, як це сталося. Віддаючи свою чорноту вам, у моїй душі її зовсім не лишилося. А може, річ в іншому. Уся справа в землі вашій: вона свята й витягла з мене ту чорноту. А ще Іоан, може, то він з ангелами щось нарobili. Я відчував, що зовсім став людиною, мене тягнуло до сім'ї, хотів дитину, кохав без тями свою Катерину. Я хотів працювати, побудувати власний дім. Мені безмежно шкода стало, що я наробив стільки біди людям. Ні, те, що вербував старшин та рубав у бою — це нічого, така робота в мене. Мучила совість за Ольгу, за отамана Шила, за тих людей у Срібному, за Божевільного. Не буду більше брехати, лихословити, не буду красти та зраджувати своїй дружині. Щоби хоч трохи заспокоїти сумління, я й вирішив розказати вам усю цю історію. Надіюся, ви зрозумієте її правильно, бо всі ви люди й під Богом ходите.

У такій задумі я й доїхав до яру. Тут почув запах паленого, запах страху й біди. Мій біснுவатий кінь пришвидшив ходу — і скоро ми стали перед спаленою хатою Меланки.

— Що ж це робиться? І Божевільного вже нема...

Я зіскочив на землю, став бігати по корчах, шукаючи Катерину, гукаючи її.

Вони з Меланкою сиділи в очереті на березі озерця. Були голі, притулилися одна до одної, обійнялися й говорили собі любесенько, посміхалися. Кляті відьми зі своїми штучками.

— Ви що тут робите?! — гримнув я.

— У нас тут свої справи відьомські, — Меланка посміхнулася і стала на повний зріст. Я обмацав її своїм поглядом від голови до ніг — гарна була лярва. Проте мені зараз було не до цього.

— Що сталося?

— Сірко був, тебе шукав. Добре, що ми з душею вирвалися, — відповіла спокійно Меланка.

— Прокляття, тепер він мені жити не дасть.

— То вбий його.

— Ні, не займай, він дуже небезпечний, — до мене підбігла Катерина. — Сховаємося від нього.

Я збирався розпочати нове життя й ховатися ні від кого не збирався. Він сам винен, що зачепив мене. Я напружив свій зір, почав оглядати всі околиці. Засідки піде не було, зате свого нового залятого ворога я побачив у найближчій корчмі. Він сидів із товаришами, пив горілку.

— Заспокойся, моя темная нічко, не плач, — заспокоїв я свою жінку. — Зготуйте мені зілля сонного, та щоби міцніше було.

— Ти що? — вона знову стрепенулася. — Він може вбити тебе!

— І як же він це зробить? Скажи, скільки разів мене вже рубали, стріляли, молитвами били, місцями святими, навіть у землю закопували. Та я все ще живий. Я бачу Сірка своїми очима ще здалеку, можу сховатися під своїм туманом. Та ще в мене ось які м'язи, які плечі, руки. І рубатися вмю. Я його в порошок зітру.

Говорив так не стільки, щоб заспокоїти Катерину, як щоб нагнати відваги на себе. Внутрішній голос підказував мені не йти, страх на мене напав. Однак я мусив захищати, не так себе, як Катерину.

Сірко все ще сидів у корчмі. Пили. Низовики ще якийсь час гулятимуть на Україні, доки не вступляться назад на своє Запорожжя. Я підійшов до корчми, окутаний туманом, заглянув у вікно. Запорожців було чоловік двадцять.

Корчмар був давно моєю людиною, тому вкинув зілля козакам у горілку, а сам утік подалі.

Час минав, запорожці пиячили. Сірко кури́в свою люльку й пив із ними. Катерина каже, що він характерник великий, що силу має. Нічого він не має — простий хлоп. Розказують таке, що навіть читати не вміє. Зараз усі позасинають, я піду всередину й переріжу йому сонному горло. Так легко й просто. Коли повстають, їх отамана більше не буде. Хто вбив? Усе на них спишуть, мовляв, зарізали в п'яному шинку. Ніхто із січової старшини не повірить у те, що чорти з пекла забрали їх кошового.

Козаки один за одним почали хилити голови на стіл. Збоку це виглядало, наче вони перепилися. Скажу вам, що якби не горілка, то й не знав би, як до них підібратися. Сірко оглядався, дивився, як один за одним падають його побратими в бою із зеленим змієм. Напевне, його це немало здивувало, раптом він і собі схилив голову. Корчма затихла, лише чулося мирне сопіння та хропіння січовиків, що спали хто за столом, хто на лаві, а деякі скрутилися калачиками просто на долівці.

Ніщо не перешкоджало зайти до корчми й зарізати кошового.

Двері відчинилися зі скрипом. Надворі вже було темно, корчма освічувалася смолоскипами, які були причеплені другим кінцем до стіни та шипіли на мене смолою. Наче човен на Дніпрі обходить пороги, то я пройшов через козаків, що хропіли. І ось я встав над Сірком, поклав руку на рукояті кинджала, почав поволі виймати його.

Нараз він підняв голову, глянув на мене. Я ледь стримався, щоб не крикнути.

— Я так і знав, що це твої штуки, пане Недоля, — мовив він і вкотре взяв у зуби люльку.

— Які штуки? — вдав я, що не розумію.

— Хіба не ти моїх козаків отак положив?

— А хіба я їм наливав?

Сірко знизав плечима.

— Дарма ти думав, що я засну від твого зілля. Мене мати в сорочці народила, хіба не чув, що Сірко — характер-

ник? А ми, чаклуни запорозькі, мов їжаки, — голою дупою не візьмеш.

Мені вдалося вже оправитися від страху.

— Прийшов подивитися на того, хто на життя моє, на родину й дім посмів руку підняти. Тепер бачу. То скажи, чого ти хочеш?

— Душу твою, пане, назад до некла відправити. Щоб не кривдився козакам під ногами.

— Думаю, твоя душа пивидіне туди полетить. Клянусь не кельною смолою, про ти інше сьогодні підеш одного бачивству на другий — смолу в некло шити. Там тебе вже чекають запорожанці друзяки, яким я ще під Полтавою табаки вчор.

Сірко зтягнувся молькою.

— Ти, Неделе, не галасуй, бо козаків побудиш. Раз ми з тобою миритися сьогодні не будемо, то і язиками плескати годі. Не знати, як карта ляже, чи я тебе, чи ти мене? Один Бог знає. Бачу, ти здоровий, як бик, нелегко з тобою буде, може, і справді душа нині на той світ полетить. Ти зачекай, а я Богу помолюся.

— Лиш недовго.

— Що, поспішаєш? Я б також поспішав, маючи таких двох краля. Таких не можна залишати самих надовго.

Він навмисне хотів мене вивести з рівноваги.

— Чекаю надворі, — коротко сказав я.

— Тут битися не будемо. Не хочу загинути під корчмою, ніби якесь ледащо. Та й товаришів будити неохота — нехай спочинуть. Там, кілька гонів звідси, є такий гарний піщаний берег. Там видно зорі, вітерець дує, хлюпоче хвиля, а верби плакучі хиляться до Дніпра.

— Юродствуєш? — запитав я.

— Душа кожного запорожця співуча й добра, наче квітка. Дарма, що вона в затверділому, дощем политому та вітрами висушеному тілі.

— Чорт із тобою.

— Не зі мною, а поруч мене — це велика різниця.

— Нехай буде по-твоєму. Чекатиму тебе на бережку. Тільки щоб ти не втік, наче Івасик Телесик.

— Не втечу. Слово запорожця тверде, як камінь, тож не бійся.

Мене аж тіпало. Я не сподівався, що може спіткати така невдача. Цей Сірко і справді чаклун — раз його не взяло зілля. Що робити? Цікаво, що він надумав, адже не просто так вибрав місце саме тут. Я погнав коня швидко, щоби знайти цей берег і розглянутися там.

Місце було звичайне, відкрите, берег низький. Сюди підходив пліт, що перевозив людей з одного берега Дніпра на другий. Усюди росли верби, було чимало комишів.

Зійшов місяць, тут же заховався за хмару. Світили тільки зорі, та якось тьмяно. Я прив'язав коня до дерева, тут же на гілячку повісив свою шапку, ніби я там ховаюся та хочу із засідки вбити кошового. Сам же окутався туманом, став за кущем поближче до стежки, щоби мати всіх, хто буде наближатися, під прицілом.

Тільки я завершив свої приготування, як на стежці почулося кінське тупотіння. Це він, Сірко. Чимближче під'їздив, тим повільніше ставала хода його коня.

— Агов, пане Недоле! Виходь! Не ховайся від мене, чортів сину, і так знайду, — гукав він. Нараз сказав тихіше, проте мені було чути. — Он де ти сховався за деревом, бачу, бачу.

Він почав повільно виймати пістоля. Погляд його був постійно зосередженим на моїй шапці. Я також тримав зброю напоготові, щоби всадити йому кулю.

Раптом він повернув свого пістоля просто в мій бік і вистрелив прямо мені в плече. Куля була срібною, тому праву руку відірвало разом із кісткою. Кров бризнула, страшна біль скувала тіло — і я знепритомнів.

Прочунав досить швидко. Мене волочили за ногу у воду. Сірко тягнув до Дніпра, хотів утопити чи що? Раптом я зрозумів, що мені каюк — за спиною в нього був Іоан. Не дивно, адже Сірка також Іваном хрестили. Якщо не відпрошуся зараз у Сірка, то цей характерник точно знайде спосіб розчавити мою душу.

— Як ти мене побачив? Адаже, окутаний туманом, я невидимий для людського ока, — спробував заговорити йому зуби. Мав надію, що січовик просто вб'є мене, моя душа вилетить і — фур, тільки й бачили. Тоді лишиться знайти мертве тіло і знову вселитися в нього.

— Щира молитва набагато сильніша за твої чари, чорте.

— Зажди, отамане, я не чорт. Це наклеп на мене. Я простий козак.

Він перестав мене волочити, узяв за волосся, зтягнув і занурив у воду так, щоб вона була мені по шию.

— Тоді чого тебе так тіпати зараз буде? — запитав він.

— Як тіпати? — не зрозумів я.

Він не відповів, витяг з-за пазухи хрест, мовив.

— Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Амінь.

Сірко перехрестив воду і встромив у неї хрест.

Мене й справді загіпало. Ви й гадки не маєте, як мене почало вивертати! Я кидався, мов риба на березі, не міг дихати, все тіло страшно пекло. Кричав диким звіром, вив, пищав, мов пацюк, своєю однією рукою хотів відіпхати запорожця, дряпав його зап'ясток і кусав зубами. Від того нашого змагання аж хмари враз затулили небо, знявся вітер.

Сірко міцно тримав мене однією рукою, занурював у воду, іншою держав хреста. Я змагався, доки не знепритомнів із болю.

Перед смертю знову розплющив повіки. Він уже відпустив мене, лише вода дніпровська тримала моє тіло. Ніби й була нагода вирватися, проте тіло вже мене не слухалося. Сірко поволі набив пороху у свій пістоль, тоді дістав кулю. Він побачив, що я знову опритомнів, показав мені ту кулю просто під ніс.

— Дивися, срібна, а на ній хрест вирізаний. Руку даю, що рознесе твою лепету на друзки.

— Катерину не займай. Вона нічого не знала, — почав благати я.

— Що? — не зрозумів він, бо з мого рота виходили не слова, а якесь незрозуміле булькотіння. Я повернув голову,

востаннє «кинув окуня» на свою хату. Катря також дивилася в мій бік, ніби могла мене бачити. Раптом вона хижо посміхнулася, тоді запхала руки собі в рот, почала роздирати його.

Моя душа враз заколотилася в тілі ще гірше, ніж від свяченої води. Раптом із рота моєї жінки випхав свою голову Люципер, тоді плечі, а далі і взагалі скинув «вбранко» Катерини собі під ноги.

— Бувай, — він махнув мені на прощання, посміхнувся.

— То це був весь час ти? Прокляття!!! — це все, що я зміг із себе виригнути.

— Та не булькай уже, зараз ми вкоротимо твою муку, — мовив мені Сірко. Пістоль був уже заряджений, він звів курок, узяв мене за чуприну, а пістоля з розгону встромив у рот, вибиваючи зуби. Тоді бахнув постріл. Моя душа вилетіла з тіла, та у святій воді тут же загорілася. Мучився недовго: лише бах — і все.

Сірко перехрестився, пішов із води назад на берег.

Ви зраділи, чи не так? Веселяться ваші душі, радіють, що позбавилися мене, своєї Недолі. Тільки ваша недоля у вашому горлі, куди вливається горілка й звідки виходять слова неправди. А ще в голові, де ви затіваєте зло проти свого ближнього. Та найбільша ваша недоля — ваші старшини. Такі, як я, завжди будуть крутитися біля них, спокушати на гріх, пропонуючи гроші, розкіш, славу та... гетьманську булаву.

Ви також добрі: не молитесь, лінуєтеся піти до церкви, лихословите, брешете, крадете й лягаєте в чуже ліжко. І все п'єте, п'єте, п'єте! Знайте, коли ви все це робите, ми завжди стоїмо кодо вас, у той час ви мої друзі, брати. Адже вам подобається зі мною дружити, правда? Вам зі мною краще, ніж із Ним, чи не так? Знаю: поміж вас усе були такі, як декілька героїв моєї розповіді, що не поклонилися мені, не стали на шлях спокуси. Це мужі праведні. Їх мало, та все ж вони є й були. Вірю своєю частиною людської душі, що ви будете

нададі на них рівнятися: на Богуна, Іскру, Немирича, Сірка, Виговського.

Я остаточно не помер тоді. Нараз прокинувся серед пекла, сатана стояв наді мною.

— Якого святого? — гукнув я, побачивши, що знову живий.

— Мовчи й не матюкайся. Лаятися в моєму домі не можна. Лише відповідай — хочеш знову бути живим?

Мені здавалося, що я тисячоліттями провалявся в чорній безодні. Повірте: там дуже нудно. Тепер же я був душею малого хлоп'яти. Як це зробив господар, я поки-що не знав. Однак мовив:

— Краще жити.

— Тоді я дарую тобі друге життя, ти ж послужиш мені вірно. І... забудемо всі образи.

— Скажи, дияволе, як ти зробив це? Як ти відродив мою душу.

— Це не твоя душа — Сірко навічно відправив її в безодню. Це душа твого сина, ти відродився в ньому.

— Мій син живий?

— Микита відніс його до лісу, звірі з'їли дитяче тільце, однак душу я зберіг.

Хоч це стало зрозуміло. Нараз я запитав:

— Ти дав пекельне слово, що не будеш мені зла чинити, як ти посмів слово своє переступити?

— Хіба ж я тебе посилав до Сірка? Навпаки, стримував устами Катерини, казав «сховаймося». Ти не послухав — сам собі винен.

— Не за це говорю, — розізлився я. — Навіщо погубив Катерину!?

— Вона сама погубила, а ти штовхнув її на погубу. Жінка втопилася в річці тоді, як ви троє пішли до лісу, щоби переступити пекельну браму. Тоді я і вселився у її «вбранко». І то зі мною ти жив, а не з нею. Біля мене ти скуштував, що таке людяність, ти навчився любити, і та любов вибілила твою чорну душу.

Я геть заблукався.

— Навіщо тобі того, ти ж Люцифер!

— Це через твою надмірну популярність. Найвищу нагороду в пеклі має той, хто здатен загубити козацький край, хто занапастить святу, Христом улюблену українську землю. Пекло почало тебе поважати більше, ніж мене. Тому я й хотів тебе залишити на землі людиною.

— Значить, ти переступив таки своє слово пекельне, — наїжився я.

— Ніколи того не робив. Я подбав про тебе — зараз ти тут, а не в чорній безодні поміж раєм та пеклом. Укладемо угоду. Ти робиш свою роботу й не бунтуєш пекло проти мене, а я даю тобі нове життя.

Я мить подумав і згодився... Я буду добре виконувати свою роботу, однак іскорка з людської душі завжди буде зі мною.

ПОЯСНЕННЯ ДЕЯКИХ СЛІВ ТА ВЛАСНИХ НАЗВ

Вінниця, Берестечко, Батіг, Монастирище, Умань — місця битв, які відбулися в ході Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Волость — так іноді запорожці називали українські землі.

Данило Нечай (рік нар. невід. — помер у 1651 році) — військовий діяч, полковник брацлавський (з 1648 року). Відзначився в багатьох боях Визвольної війни, у 1651 році керував південно-західним відтинком фронту. Загинув у бою в містечку Красному. Оспіваний у народних піснях як герой.

Дзядек — дідусь (пол.).

Едукований — учений, освічений.

Жванець — селище, поблизу якого відбулася битва військ Богдана Хмельницького та кримського хана проти польської армії в 1653 році. Хан уклав договір із поляками, за це польський король Ян Казимир дозволив йому брати ясир з українських земель.

Жовті Води — перша битва Визвольної війни, яка завершилася цілковитим розгромом польської армії (1648 рік).

Іван Золотаренко (рік нар. невід. — помер у 1656 році) — ніжинський полковник (1650—1653 роки), наказний гетьман. Висланий до Білорусі, де завів козацький лад. Загинув при облозі Старого Бихова.

Кармазин — старовинне дороге темно-червоне сукно; одяг із цього сукна.

Кумейки, Боровиця — місця битв, що відбулися в ході козацького повстання під проводом Павла Павлюка проти Польщі в 1637 році. У цих битвах повстанці зазнали тяжкої поразки.

Майонтек — маєток (пол.).

Очаків — турецька фортеця на Дніпровому лимані, однією з функцій якої було недопущення запорожців до моря.

Спаги — кіннота армії султанської Туреччини.

Таволга — чагарникова рослина.

Фальконет — козацька дрібнокаліберна гармата.

Фільварок — у феодальній Польщі комплекс земельних угідь, на яких феодал-поміщик вів власне господарство.

Хан Ногай — хан Золотої Орди, засновник Ногайської орди.

Хотин, Корсунь і Пилява — у битві під Хотиним (1621 рік) козаки гетьмана Петра Сагайдачного разом із польським військом розбили трьохсоттисячне турецьке військо; у битві під Корсунем та Пилявцями (1648 рік) Богдан Хмельницький розгромив польське військо.

Чекан — ручна зброя, що являє собою загострений молот із довгим держаком; те саме, що келеп.

Яків Остряниця (рік нар. невід. — помер у 1641 році) — козацький гетьман, провідник антипольського повстання 1638 року. Зазнавши поразки під Жовнином, відступив із частиною козаків на Слобожанщину, де невдовзі помер.

Яничар — у султанській Туреччині солдат регулярної піхоти, створеної в XIV столітті з військовополонених, а також із християн, навернених у мусульманство.

ЗМІСТ

<i>Коли розум стить. Передмова</i>	5
<i>Розділ I</i>	9
<i>Розділ II</i>	24
<i>Розділ III</i>	40
<i>Розділ IV</i>	54
<i>Розділ V</i>	67
<i>Розділ VI</i>	80
<i>Розділ VII</i>	97
<i>Розділ VIII</i>	113
<i>Розділ IX</i>	128
<i>Розділ X</i>	144
<i>Розділ XI</i>	156
<i>Розділ XII</i>	168
<i>Розділ XIII</i>	180
<i>Розділ XIV</i>	190
<i>Розділ XV</i>	200
<i>Розділ XVI</i>	207
<i>Розділ XVII</i>	212
<i>Розділ XVIII</i>	225
<i>Розділ XIX</i>	236
<i>Розділ XX</i>	245
<i>Розділ XXI</i>	256
<i>Розділ XXII</i>	267
<i>Розділ XXIII</i>	278
<i>Розділ XXIV</i>	287
<i>Розділ XXV</i>	296
<i>Розділ XXVI</i>	307
<i>Розділ XXVII</i>	316
<i>Розділ XXVIII</i>	328
<i>Розділ XXIX</i>	338
<i>Розділ XXX</i>	351
<i>Розділ XXXI</i>	360
<i>Розділ XXXII</i>	369
<i>Розділ XXXIII</i>	377
<i>Розділ XXXIV</i>	386
<i>Пояснення деяких слів та власних назв</i>	395

ББК 8
Б

Літературно-художнє видання

не

БАКАЛЕЦЬ Ярослава, ЯРІШ Ярослав
Із сьомого дна

Головний редактор С. С. Скляр
Відповідальний за випуск К. В. Шаповалова
Редактор Г. В. Пагутяк
Художній редактор Т. М. Корвіна
Технічний редактор А. Г. Верьовкін
Коректор О. О. Старова

Підписано до друку 17.12.2011. Формат 84x108/32.
Друк офсетний. Гарнітура «Lazurski». Ум. друк. арк. 17,64.
Наклад 7000 пр. Зам. № 0-1295.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11
Свідоцтво ДК № 2891 від 04.07.2007 р.
www.globus-book.com

ISBN 97

ГУРТОВИЙ ПРОДАЖ КНИГ ВИДАВНИЦТВА

ХАРКІВ

ДП з іноземними інвестиціями
«Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»»

61140, г. Харків-140, просп. Гагаріна, 20-А
тел/факс +38 (057) 703-44-57
e-mail: trade@bookclub.ua
www.trade.bookclub.ua, www.euro-best.info

КИЇВ

ПП «Букс Медіа Тойс»

04073, м. Київ, пр. Московський, 10Б, оф. 33
тел. +38 (044) 351-14-39,
+38 (067) 572-63-34,
+38 (067) 572-63-35
e-mail: booksmt@rambler.ru

ЛЬВІВ

ТОВ «Книжкові джерела»

79035, м. Львів, вул. Бузкова, 2
тел. +38 (032) 245-00-25
e-mail: Knigi@lviv.farlep.net

ДОНЕЦЬК

ТОВ «ІКЦ «Кредо»»

83096, м. Донецьк, вул. Куйбішева, 131
тел. +38 (062) 345-63-08, +38 (062) 348-37-92, +38 (062) 348-37-86
e-mail: fenix@kredo.net.ua
www.kredo.net.ua

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

служба роботи з клієнтами:

тел. +38 (057) 783-88-88

e-mail: support@bookclub.ua

Інтернет-магазин: www.bookclub.ua

«Книжковий клуб», а/с 84, Харків, 61001

Бакалець Я., Яріш Я.

Б19 Із сьомого дна [Текст] / худож. Н. Переверзєва ; передм. Г. Пагутяк. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2011. — 400 с. : іл.

ISBN 978-966-14-1036-6.

Диявол ніколи не спить! От і послав він трьох чортів в Україну, щоб сяяли ненависть і розбрат між козаками Богдана Хмельницького, які ще вчора воювали разом проти татарів і поляків. У фантастичному обрамленні реальні історичні особи оживають для боротьби із потойбіччям. Одні падають на сьоме дно пекла, інші ж підіймаються на сьоме небо. Битва за Україну триває...

Партнери конкурсу «КОРОНАЦІЯ СЛОВА»

не

Засновник конкурсу

ІНТЕР

Генеральний
інформаційний партнер

Почесний спонсор

Інформаційні спонсори

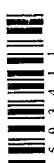

Із сьомого дна — переможець «Коронації слова» 2010 року в номінації «Роман» — результат родинно-творчого тандему Ярослави Бакалець і Ярослава Яріша. І якщо для колишньої вчительки з Київщини Бакалець це дебютний твір, то її племінник-співавтор уже здобув цілу низку престижних нагород: Міжнародна літературна премія імені Олеся Гончара за найкращу прозу 2010 року (роман «Руська правда»), на Ярішеву «Козацьку силу» припав вибір Форуму видавців — 2009, а його роман «Будить хиренну волю» відзначено дипломом «Коронації слова — 2008».

У цього історичного роману є своя особливість, вона — у присутності містичних персонажів, посланиців пекла, які активно втручаються у події. Лихо, Біда та Недоля за три з половиною сотні років нікуди не поділися, до своєї домівки не повернулися, вони і далі вербують собі слухняних рабів серед нас, випробовують людей владою, спокушають грошима, примушують заздрити, зраджувати... І на кожну нечисть, якій видається, що вона Бога за бороду вхопила, завжди знайдеться — як у цьому романі — ще більший хитрун та підступніший маніпулятор.

ГАЛИНА ВДОВИЧЕНКО, журналістка, письменниця

www.trade.bookclub.ua
www.bookclub.ua

ДП з П Книжковий клуб
"Клуб Сімейного Дозвілля"

Із сьомого дна (КТ) Бакалець Я., Яріш Я.

Ціна

37.70 грн

Клубна ціна:

23.00 грн